

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E TÜRK
ROMANCILARININ ESERLERİNDE
DÖNEMİN SOSYO KÜLTÜREL
DURUMUNA BAKIŞI**

Süleyman YELOCAĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ – 2011**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E TÜRK
ROMANCILARININ ESERLERİNDE
DÖNEMİN SOSYO KÜLTÜREL
DURUMUNA BAKIŞI**

DANIŞMAN: Doç. Dr. Memet YETİŞGİN

Süleyman YELOCAĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ - 2011**

**KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E TÜRK
ROMANCILARININ ESERLERİNDE DÖNEMİN SOSYO
KÜLTÜREL DURUMUNA BAKIŞI**

SÜLEYMAN YELOCAĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No :

**Bu Tez 28/07/2011 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği ile Kabul Edilmiştir.**

**Doç. Dr. Memet YETİŞGİN
BAŞKAN**

**Doç. Dr. İlyas GÖKHAN
ÜYE**

**Yrd.Doç. Dr. M.Fetih YANARDAĞ
ÜYE**

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

**Doç. Dr. Mehmet Akif ÖZDOĞAN
Enstitü Müdür Vekili**

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E TÜRK ROMANCILARININ
ESERLERİNDE DÖNEMİN SOSYO KÜLTÜREL DURUMUNA BAKIŞI**

SÜLEYMAN YELOCAĞI

Danışman : Doç. Dr. Memet YETİŞGİN

Yıl :2011, Sayfa:77+5

Jüri : Doç. Dr. Memet YETİŞGİN (Başkan)
: Doç. Dr. İlyas GÖKHAN (Üye)
: Yrd. Doç. Dr. M. Fetih YANARDAĞ (Üye)

Sosyal bilimler arasında vazgeçilmez bir ilişki bulunmakta ve bu ilişki farklı ana bilim dallarında, bilgi alışverişi; dolayısıyla da disiplinler arası çalışmalarla bilim dünyasına katkıda bulunmaktadır. Bu anlamda edebiyat alanında ortaya çıkan bilimsel bulgular ve eserler de (hikâyeler, romanlar, tiyatro eserleri) Tarih bilimi tarafından kullanılmaktadır. Bu çalışmada, Tanzimat ile II. Meşrutiyet dönemleri arasındaki Türk Roman yazarlarının sosyo-kültürel değişimlere içerik olarak yer veren bazı yapıtları incelenmiştir. Söz konusu yazarların bu süreçte gerek sosyal gerekse de kültürel hareketliliği; eserlerinde ne kadar işledikleri üzerinde durulmuştur. Çalışma kapsamında; evlilik kuramı, aile yapısı, siyasi baskı, davranış normlarında çehre farklılığı gibi toplumsal dinamiklerde belirgin sapmalar ve değişimler gözlenmiştir. Araştırma neticesinde dönemin roman yazarlarının, çağdaşı oldukları sosyo-kültürel olaylara kayıtsız kalmadıkları, aksine bunlara eserlerinde yer verdikleri saptanmıştır. Tanzimat toplumunun zengin bir toplumsal örgüye sahip olduğu düşünüldüğünde, belirtilen dönemleri yansıtan diğer pek çok eser incelenerek Osmanlı Devletinin sosyo-kültürel yapısını aydınlatacak yeni bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, II. Meşrutiyet, Tarih, Edebiyat, Osmanlı Devleti, Türkiye

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SUTCU IMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

**FROM THE SECOND ADMINISTRATIVE REFORMS TO LEGITIMACY IN
THE WORKS OF TURKISH NOVELIST OF THE PERIOD OF SOCIO-
CULTURAL SITUATION OVERVIEW**

SÜLEYMAN YELOCAĞI

Supervisor : Assoc. Prof. Dr.Memet YETİŞGİN

Year : 2010, Pages: 77+5

**Jury : Assoc. Prof. Dr. Memet YETİŞGİN
: Assoc. Prof. Dr. İlyas Gökhan
: Asst. Prof. Dr. M. Fetih YANARDAĞ**

There is a strong relationship among social sciences, this relationship is directly affects multidisciplinary studies positively, and also these findings bring many advantages to scientific studies. In this sense the studies of literature and the findings of them can be used for the studies of history. The purpose of this study is mainly examining the Turkish novel writers' studies the period between Tanzimat and II. Constitutional Terms, and also explain the composition of these writers about the socio-cultural changes. The social and cultural changes recorded by novel writers give us what subject they were handling on. This study is cover the theory of marriage, family structure, political pressure, the difference in behavioural norms, as a face significant deviations from the social dynamics and changes observed. As a result of this research, we reached the point of the authors of novel, do not reject the socio-cultural event of their terms in contrast they give place about them. If we think the social richness of the Constitutional term, we can illuminate socio-cultural structure with different knowledge.

Keywords: Reforms, II. Constitution, History, Literature, the Ottoman Empire, Turkey

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
1. GİRİŞ	1
1.1. Osmanlı Devletinde Nüfus ve Göç.....	1
1.2. Osmanlı Toplumunu ve Yapısı	7
1.3. Osmanlı Toplumunda Mahalle, Aile ve Kadın.....	9
1.4. Osmanlı Devletinde Ulaşım.....	13
1.5. Osmanlı Devletinde Ekonomik Hayat ve Vergilendirme	16
1.5.1. Osmanlı Devleti'nde Vergi Konusuna Toplu Bir Bakış.....	17
1.5.2. Osmanlı Devletinde Enflasyon ve Satın Alma Gücü	21
1.6. Osmanlı Devletinde Dini Hayat	22
1.7. Osmanlı Devletinde Hukuk ve Ulema	25
1.8. Osmanlı Devletinde Eğitim ve Dil.....	26
2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR	29
3. TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E OSMANLI ROMANI	31
3.1. Genel Olarak Roman	31
3.2. Bizde Romancılık	32
3.2.1. Tanzimat Dönemi Romancıları.....	32
3.2.1.1. Ahmet Mithad Efendi	33
3.2.1.2. Namık Kemal.....	34
3.2.1.3. Samipaşazâde Sezai	35
3.2.1.4. Recaizâde Mahmut Ekrem	35
3.2.1.5. Nabizâde Nazım.....	36
3.2.1.6. Mehmet Murad Bey	36
3.2.2. Servet-i Fünun Dönemi.....	37
3.2.2.1. Halit Ziya Uşaklıgil	37
3.2.2.2. Mehmet Rauf	38
3.2.2.3. Hüseyin Cahit Yalçın.....	38
3.2.2.4. Ahmet Hikmet Müftüoğlu	39
3.2.2.5. Saffeti Ziya	39
3.2.3. Servet- i Fünun Dışındaki Edebiyat.....	39
3.2.3.1. Hüseyin Rahmi Gürpınar	39
3.2.3.2. Ahmet Rasim	40
4. ROMANLARIN DÖNEMİN SOSYO KÜLTÜREL TARİHİNE BAKIŞI.....	42
4.1. Batılılaşma, Yenileşme Çabaları, Dilde Yabancılaşma ve Eleştiriler	42
4.2. Osmanlı Toplumunun Fedakarlıkları, Siyasi Durum ve Kargaşa Ortamı	45
4.3. Osmanlı Toplumunun Sosyal Durumu, Vergiler ve Eleştiriler	47
4.4. Osmanlı Toplumunda Rüşvetin Yaygınlığı ve Eleştiriler.....	49
4.5. Osmanlı Toplumunda Evlilik, Gayri Meşru İlişkiler, Boşanma ve Kadın	50
4.6. Osmanlı Toplumunda Kölelik ve Cariyelik.....	53
4.7. Batı Kültürünün Toplumsal Alandaki Yansımaları, Devlette ve Toplumda Bozulmalar, Gerilik	54
4.8. Osmanlı Devleti'nin Çözülmesini Önleyici Tedbirler: İslam Birliği, Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler, Demiryolları, Dış Borçlar ve Eğitim	60

4.9. II. Abdülhamid ’’İstibdat’’ Dönemi, Hürriyet ve Özgürlük Kavramları.....	68
5. SONUÇ VE TARTIŞMA	72
KAYNAKLAR	74
ÖZ GEÇMİŞ	

ÖN SÖZ

Roman yazımı Avrupa’da on ikinci yüzyılda başlarken, modern romanının Avrupa’da yazımı ise on sekizinci yüzyılda başlar. Bu süreç bizde on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamakla beraber bu çalışmalarını modern romanla eşdeğer görmek hatalı olur. Söz konusu çalışmalar romana giriş anlamında değerlendirilmelidirler. Avrupa’da roman yazımı ile Aydınlanma Felsefesinin ortaya çıkışı eşzamanlıdır. Bir bakıma bu durum şu şekilde de açıklanabilir: Yenileşen, gelişen ve değişen Avrupa’da roman, insanlara değişimleri, gelişmeleri, farklılaşan algıları anlatan bir edebi tür olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti’nin yenileşmesinin dinamikleri Batı modernleşmesinden farklı olsa da; söz konusu romanların toplumun değişimine önderlik etmesi anlamında benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Çalışmamız bahsedilen dönemdeki, seçtiğimiz romanların incelenmesi ve bunlar üzerinden yaptığımız çıkarımların tarih disiplini içerisinde yorumlanmasından ibaret olacaktır. Bu bağlamda Ahmet Hikmet Müftüoğlu’ndan *Çağlayanlar*; Ahmet Mithat Efendi’den *Dürdane Hanım*, *Felâhî Bey ile Rakım Efendi*, *Demir Bey*, *Hasan Mellah*, *Jöntürk*; Ahmet Rasim’den *Meşakk-ı Hayat*; Halid Ziya Uşaklıgil’den *Aşk-ı Memnu*, *Bir Ölümlük Defteri*; Mehmed Murad’dan *Turfanda mı Yoksa Turfa Mı?* Mehmet Rauf’tan *Eylül*, Nabizâde Nazım’dan *Zehra*, *Karabibik*; Namık Kemal’den *İntibah*, *Cezmi*; Racaizâde Mahmut Ekrem’den *Araba Sevdası*; Saffet Nezihi’den *Zavallı Necdet*; Saffeti Ziya’dan *Salon Köşelerinde*; Şemseddin Sami’den *Taaşuk-u Talat ve Fitnat* isimli eserler incelenmiştir.

Bu çalışmamda, eğitim hayatım boyunca benden yardımlarını esirgemeyen Sayın Mehmet ŞAHİN’e ve annem Feride YELOCAĞI’na, edebiyat alanına giren konularda bana yol gösterici olan Özgül ÖZBEK’e, yüksek lisansa başladığım günden, çalışmamı tamamladığım bugüne kadar hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, bilgi ve tecrübelerinden oldukça istifade ettiğim danışman hocam Doç. Dr. Memet YETİŞGİN’e teşekkür ederim.

Süleyman YELOCAĞI
Temmuz–2011

1. GİRİŞ

1.1. Osmanlı Devletinde Nüfus ve Göç

Osmanlı Devleti'nde nüfus problemleri ve tahminlerle açıklığa kavuşturulmaya çalışılan bir alandır. Bu ise 1830'lara kadar imparatorluk coğrafyasında nüfus sayımı yapılmaması ile ilgilidir. İlk ve orta dönemlere ait nüfus tahminleri genelde vergi gelirlerinin hesaplaması için kullanılan kayıtlardan faydalanılarak yapılmıştır. Örneğin bu tür kayıtlara Kadı Muhyiddin'in 1477'de yaptığı bir sayım örnek olarak gösterilebilir. Bu sayıma göre İstanbul nüfusu şu şekildedir: Müslümanlar İstanbul'da 8951 Galata'da 535 aile; Hıristiyanlar İstanbul'da 3151, Galata'da 592 aile; Yahudiler İstanbul'da 1647 aile; Kefeliler, İstanbul'da 267 aile; Karamanlılar, İstanbul'da 384 aile; Ermeniler, İstanbul'da 372 aile; Avrupalılar, Galata'da 332 aile; Çingeneler, İstanbul'da 31 aile. Bu sayımda askeri sınıfın göz ardı edildiği unutulmamalıdır. Modern araştırmacılarında erken döneme ait nüfus tahminleri bulunmaktadır. Bu bağlamda İstanbul'un nüfusunu 1530'a doğru, Ömer Lütfi Barkan, 400- 500.000, F. Braudel ise on altıncı yüzyılın sonuna doğru 700.000 tahmin etmektedir (İnalçık, 2010: 377). McGowan'a göre ise; sur içindeki eski İstanbul'da yaşayan insan sayısı, yangın ya da salgın afetleri kenti kırıp geçirmedikleri zamanlarda, 300.000-350.000 olarak, dış mahalleler dâhil toplam nüfus on sekizinci yüzyıl sonlarında 600.000 olarak tahmin edilir. Bir cizvitin yüzyılın başında yaptığı tahmine göre de bu toplam rakamın içinde 200.000 kadar Rum ve 80.000 kadar Ermeni vardır. Kentin Batılı sakinlerinin sayısı, kalyonlarda çalıştırılan Batı kökenli 20.000 köle ve evlerde çalıştırılan 4-5.000 köle hariç, 3.000 civarındadır (McGowan, 2006: 776).

Osmanlı Devleti'nin kuzeybatı bölgesinde bulunan Balkanların nüfusu hakkında da tahminlerde bulunulmuştur. Buna göre Balkanların nüfusu on altıncı yüzyıl sonlarında 8 milyon, on sekizinci yüzyıl ortasında 3 milyon kadardır. On sekizinci yüzyılda hızla büyüyen Sırbistan'ın nüfusu 1739'da 60.000 civarındayken 1800'e kadar 200-230.000'e ulaşır. Bu artış ise daha çok güney batıdan gelen göçlere dayanır. 1816'da Belgrat'ın nüfusu 25-30.000 civarında ve döneme göre az bir nüfusa sahiptir. Romanya'nın nüfusu 1700 yıllarında bir milyon kadar olmakla beraber 1750'ler de 500.000 civarındadır. Bükreş'in nüfusu da onunla birlikte 60.000'den, yüzyıl ortasında 30.000 alt noktasına kadar düşer. Nüfustaki bu azalmalar büyük ölçüde topraklarını bırakıp kaçan, göçmenlerden kaynaklanır. Çok miktarda göçmen gelmesi ve yönetimin iyileşmesi Eflak'ta nüfusu on dokuzuncu yüzyılın ilk on yılında tahminen bir milyona, Boğdan'da da yarım milyona yükseltir. Aynı sıralarda Bükreş'in nüfusu 80.000, Yaş'ın nüfusu ise 40.000 kadardır (McGowan, 2006: 776-777).

Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içinde yer alan Edirne'de on sekizinci yüzyıl başında tahminen 20.000 konut vardır; bunun da yaklaşık 100.000 nüfus anlamına gelmesi mümkündür. Bu ille ilgili nüfus bir yüzyıl sonrada aynıdır. Bulgar kentlerinin yüzyılın ikinci yarısındaki nüfusları hakkında etkileyici, belki de şişirilmiş tahminler yapılmıştır: Sofya 70.000, Filibe 50.000, Rusçuk 30.000, Sümen 30.000, Vidin 20.000, Niğbolu 20.000, Zıştovi 20.000 ve Varna 15.000. Saraybosna'nın 1800 yılı civarındaki nüfusu tahminen 40-45.000'dir. Aynı dönemde Bosna için yapılan nüfus tahminleri ise bir milyon dolaylarında gezinmektedir. 1769'da yaşadığı ilk yağmadan önce nüfusunun 40.000'e ulaşması muhtemel olan Moscopolje'nin merkezi olan Tsinitzar hemen hemen Saraybosna kadar büyüktür. On sekizinci yüzyılda, ticaret Arnavutluk'ta pek çok kentin nüfusunun artmasına yol açar.

1739'da İŖkodra' da 30.000 kadar kiŖi yaŖar. Fakat 1793'e gelindiğinde bu rakam ikiye katlanarak 60.000'e çıkar. Yüzyıl sonunda Arnavutluk'un diğer bazı kentlerinde durum Ŗoyledir: Arta'da 10.000, Preveze'de 12.000 kiŖi yaŖar. On yedinci yüzyılda Elbasan'da 6.000, Berat'da 5.000 aile, yani sırasıyla 30.000 ve 25.000 kiŖilik nüfus yaŖar; ancak bu on yedinci yüzyıl rakamları gerçekten de çok yüksek görünmektedir. 1821 arifesinde, Yunanistan'ın genel nüfusu yarım milyon civarında tahmin edilir. On sekizinci yüzyılda göz kamaŖtırıcı bir Ŗekilde büyüyen Selanik limanı Yunanistan'ın en büyük kentidir, yüzyılın sonuna gelindiğinde nüfusu 60-70.000'e ulaŖır. 1800'lerde Yunanistan'ın diğer kentlerinin nüfusları Ŗoyledir: Serez 30.000, YeniŖehir 20.000, Vodina 12.000, Patras 10.000, ve Atina 12.000 yine bir Yunan kenti olan Yanya'nın nüfusu da 16.000 civarındadır (Mcgowan, 2006: 778).

Genel ve gerçeğe yakın bir tahmine göre, Osmanlı devletinin toplam nüfusu 1820-1840 yıllarında 14 milyonun üzerindedir. Bunlardan İmparatorluğun Avrupa topraklarındaki dağılımı Ŗoyledir: İstanbul 600.000, Trakya 1.700.000, Bulgaristan 1.500.000, Bosna 820.000, Arnavutluk 350.000, Makedonya 700.000, Tesalya ve Ege 700.000, Livadia 550.000, Mora 420.000, Girit 250.000, diğer 400.000. Nüfusun büyük bir bölümünü ise Türkler ve Arnavutlar oluŖur (Karpat, 2010: 76-77).

Anadolu'nun nüfusu hakkında da güvenilir tahminler yapmak mümkün olmamakla beraber, mali kayıtlar on sekizinci yüzyılda nüfusun Rumeli ile eŖit düzeylerde olduğunu düşündürür. İmparatorluğun baŖ limanı İzmir için verilen on sekizinci yüzyıl tahminleri 65.000 ile 102.000 arasında deđiŖir. 1802 dolaylarında Bursa'nın nüfusunun 60.000 kadar olduğu tahmin edilir. Ankara'nın nüfusu da buna yakındır. On sekizinci yüzyılda Irak kentlerinin nüfuslarının büyük kısmını veya çoğunu, esas olarak salgın hastalıklar nedeniyle yitirdiği düşünülür. On sekizinci yüzyılın sonunda Bağdat'da ki insan sayısı 80.000, Musul'un ki ise 65.000 kadardır. 1775'te uzun bir İran kuŖatması yaŖayan Basra'nın daha önce 40.000 kadar olan nüfusu, bunun çok altına 4.000'e kadar düşer. Halep'in nüfusunun 1780'ler ve 1790'ların baskın ve kıtlıkları öncesinde 100.000'in üstünde olduğu tahmin edilir. On yedinci yüzyıldaki en kalabalık dönemine göre oldukça önemli bir düşüş gösterse bile, bu yine de büyük bir rakamdır. On yedinci yüzyılın sonunda Halep'in nüfusu Ŗam'inkiyle hemen hemen eŖittir. Ancak her iki kentin nüfusu da çarpıcı bir biçimde azalmıŖtır. Daha on sekizinci yüzyıl baŖında büyük bir sorun halini almıŖ olan bedevi ve Kürtlerin baskın ve yağmaları, kıyı düzlüklerinin çok büyük bir kısmını çorak araziye çevirir, TrablusŖam, Sayda ve Lazkiye, kıyı kentlerinin nüfusunu azaltır. Yine de yüzyıl sonun da Filistin kentleri hala dikkate değer durumdadır: Kudus'un 9-12.000, Akka'nın 8.000, Gazze'nin 8.000, Nablus'un 7.500, Safed ve Halilür Rahman'ın 5.000'er kiŖi nüfusu vardır. Mısır'ın 1800'deki nüfusu 4 veya 4.5 milyon olarak tahmin edilir. Kahire'de 210-260.000, İskenderiye'de ise 10-15.000 kiŖi yaŖar. On sekizinci yüzyılda Cezayir nüfusu, on yedinci yüzyıldaki en üst noktası olarak tahmin edilen 100.000 den 1830'daki Fransız seferi sonrasında 40-50.000'e düşer. Bu sırada Konstantiniye'nin nüfusu 25.000, Tilemsen'inki ise 20.000 kadardır. On dokuzuncu yüzyıl baŖında Cezayir'in toplam nüfusu tahminen 2.5 ile 3 milyondur. Aynı dönemde Tunus'un nüfusu bir milyondur. Tunus'un on sekizinci yüzyılda en azından 1760-1784 arasında artan nüfusunun bundan sonra azaldığı anlaşılır. 1800'de Tunus kentinin tahmini nüfusu 100.000'dir. Kent 1784-85'teki salgın sırasında uğradığı kayıplardan sonra toparlanır. 1784-85'te kıtlık ve salgınlardan ağır darbeler yiyen Trablusgarp'ta 14.000 kiŖilik nüfusunun hemen hemen dörtte birini kaybeder (Mcgowan, 2006: 778-779).

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde nüfusun yoğunluğu genel olarak belirli bölgelerde yoğunlaŖır. Su yoluyla yapılan nakliyatın yarattığı kolaylıklar halkı sahil

bölgelerine ve nehir kenarlarına yerleşmeye sevk eder. Daha kurak bölgelerde nüfus su kaynaklarının etrafında, vahalarda toplanır. Avrupa ile ticaret artınca bu durum daha da yaygınlaşır, fakat demiryolu inşaatı, göç ve aşiretlerin yerleşmesiyle nüfus iç bölgelere doğru da kayar. En yüksek nüfus yoğunluğu Kuzey Batı'da imparatorluğun Avrupa kıtasında kalan bölgeleridir. Suriye ve Irak üzerinden Doğuya ve Güneye doğru gidildikçe yoğunluk azalır. 1910'larda, Avrupa'daki bölgelerde kilometre kare başına nüfus sayısı Anadolu'dakinin iki katıdır. Buna karşılık Anadolu'daki nüfus yoğunluğu Suriye ve Irak'takinin 2-3 katı ve Arabistan yarımadasındakinin 5 katıdır. Nüfus yoğunluğundaki farklar bölgelerdeki çocuklara karşı muamele, veraset usulleri, hastalıklar, iklim ve toprak verimliliği, gibi farklılardan doğar. Mesela, Balkanlardaki topraklar en sulak ve en verimli olanlardır, fakat Anadolu'nun büyük bir kısmında ve Suriye'de yağmur çok seyrek yağar. Buna karşılık Irak ve Anadolu'nun bol suyu olan mntıklarında sıtma da vardır. Can ve mal emniyetinin de bu hususta rolü büyüktür. Kuzey Batı'dan Güney Doğu'ya doğru olan bu nüfusun yerleşme tarzı hep aynı olmaz. Mesela, en yoğun yerleşim bölgelerinden biri olan Lübnan vilayeti nüfusun seyrek olarak yerleştiği Suriye eyaletlerinin arasına sıkışmıştır. Nüfus yoğunluğunun tam olarak ne kadar olduğu ve nasıl değiştiği kesin olarak bilinmemektedir. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde arazi kaybı süratlendikçe Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun Balkanlardaki yoğunluğu azalır. Yapılan en son sayımda nüfus miktarı 20,9 milyondur. Bunun 4,9 milyonu, yani ancak yüzde 23'ü Avrupa'dadır. Toprak kayıpları İmparatorluğun nüfus merkezini Güney doğuya doğru kaydırır. 1914'de bu merkez İstanbul ile İzmir arasındadır. Toprak kayıplarından doğan nüfus değişikliklerinin etkisi Balkanlardan doğan devletlerin nüfusuyla ölçülebilir. Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'da nüfus yoğunluğu Osmanlı İmparatorluğunun bölgelerinkinden çok daha yüksektir: Anadolu'daki yoğunluğun 2 ve hatta 3 katı, Irak ve Suriye'dekinin belki 7 katı kadardır. 1914'lerde Sırbistan'ın nüfusu 2,9 milyon, Bulgaristan'ınki 4 milyondan fazla, Romanya'nınki 7 milyondan biraz yüksek ve Yunanistan'ınki 2,6 milyondur. Bu toprakların Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmış olduğunu varsayarsak imparatorluğun nüfusu yaklaşık olarak 26 milyon değil 42,5 milyona yükselmiş olurdu (Quataert, 2004: 902-903).

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşayan nüfusun çoğunluğu tarım bölgelerinde yaşar. Bunların nüfus içindeki payı yüzde 80 civarındadır. 1840 ile 1913 yılları arasında şehir nüfusunun payı yüzde 17' den yüzde 22'ye çıkar. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Şam, Halep, Beyrut ve Kudüs'te Büyük Suriye'nin nüfusunun aşağı yukarı dörtte biri şehirlerde yaşar. Irak'ta Bağdat, Musul, Hille ve Basra'da nüfusun yüzde 15'i şehirlerde yaşar. Anadolu şehirlerinde ise bölgenin yüzde 18'i şehirlerde yaşar. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldıktan sonra Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan şehirlerinde nüfusun yüzde 20'den azı, Yunanistan'da ise halkın yüzde 30'u şehirlerde ikamet eder. Bazı şehir ve kasabalar, bilhassa Avrupa ile ticaret dolayısıyla, iyice büyürler. Bu liman şehirlerinin büyümesi nüfusun sahillerde yerleşmesiyle izah edilebilir. İzmir'in nüfusu 100.000'den aşağı yukarı 300.000'e çıkar; Beyrut'unkiyse 1800'de 10.000 iken 1914'de 150.000'e yükselir. İstanbul'un nüfusu, bilhassa muhacir akını dolayısıyla iki katı artar, 1914'de bir milyonu aşar ve İmparatorluğun en büyük şehri olur. Selanik şehrinin nüfusu da 1912'de muhtemelen 150.000'e çıkarak 2 katı olur. Romanya'nın istiklalinden sonra Bükreş 350.000 nüfusu ile Balkanların en büyük şehridir. Bağdat, Süveyş kanalının yarattığı iktisadi kalkınmayla yarım yüzyılda nüfusunu 2 katı yani 150.000'e yükseltir. Bununla birlikte bazı şehirler savaştan ve ticaret yollarının değişmesinden dolayı duraklar veya küçülürler. Mesela, bu devrede Edirne'nin nüfusu yüzde 20, Diyarbakır'ınki ise yüzde

25 azalır. Toprak kayıpları Müslümanların toplam nüfustaki oranını artırır. Eyaletler İmparatorluktan ayrıldıkça oralarda oturan Müslüman halk kaçır veya ikamet ettikleri yerleri terk etmeye mecbur edilirler. 1831 sayımları pek de kesin değildir ama Osmanlı toplumunun üçte ikisini Müslüman, yüzde 1'den azını Yahudi, gerisini de Hıristiyan olarak kaydeder. Muhtemelen 1840'larda Osmanlı Devleti'nin yaptığı bir sayıma dayanarak 1850'lerde yapılan ve daha emin olan bir gözleme göre Müslüman nüfus yüzde 60'dır. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında meydana gelen savaşla birlikte Osmanlı Devleti'nin aleyhine olan toprak kayıplarından sonra 1881 ile 1893 arasında yapılan sayım Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu 17.4 milyon, bunların içinde Müslümanların da 12.6 milyon yani yüzde 72 olduğunu kaydeder. Bu nüfus sayımında Yahudilerin sayısı 180.000, yabancılarınkı 135.000, geri kalan 4 milyon da Hıristiyan'dır. 1906 sayımı da aynı dağılımı gösterir: yüzde 74 Müslüman, yüzde 25 Hıristiyan, yüzde 1'den fazlası Yahudi (Quataert, 2004: 905-906).

1844 nüfus sayımında nüfus etnik kökene göre gruplandırıldığında ise karşımıza şöyle bir tablo çıkar: Türkler 12.800.000, Rumlar 2.000.000, Ermeniler 2.400.000, Yahudiler 150.000, Slavlar 6.200.000, Romenler 4.000.000, Arnavutlar 1.500.000, Tatarlar 36.000, Araplar 4.700.000, Suriyeliler 235.000, Dürziler 30.000, Kürtler 1.000.000, Türkmenler 85.000, Çingeneler 214.000. aynı nüfus dine göre gruplandırıldığında ise; Müslüman 21.000.000, Rum Ortodoks 13.000.000, Katolik 900.000, Yahudi 150.000, diğer 300.000'dir (Karpas, 2008: 126).

Avrupa, Anadolu ve Arap bölgelerinde dini grupların nüfus payları da aynı değildir. Anadolu ve Arap eyaletlerinde Avrupa'ya oranla Müslüman nüfus çok daha fazladır (genellikle yüzde 80'in üzerinde). 1831'de Kars ve Trabzon'da Müslümanlar yüzde 90'ın üzerindedir. Rumeli'de ise Hıristiyanların oranı üçte ikiyi aşmaktadır. 1820-1840 devresinde yapılan bir sayıma göre Avrupa vilayetlerindeki 9.2 milyon nüfusun 4.7 milyonu Hıristiyan'dır. Başka bir açıdan bakılırsa, yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Müslümanlarının yüzde 18'i, İstanbul dâhil, Avrupa vilayetlerinde oturur. İstanbul'da Müslüman halk, nüfusun yüzde 44'ünü oluşturur. 1820'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan Rumeli'deki Müslüman nüfusun oranı yüzde 32'den 1890'larda yüzde 48'e yükselir. Bunun sebebi Müslüman muhacirlerin buralara yerleştirilmesi ve doğum oranının artmasıdır. Bununla beraber Arap bölgelerindeki Müslümanların sayısı da artar. 1831 sayımına göre Suriye nüfusunun yüzde 76'sı Müslüman'dır. 1906 sayımına gelince, Müslümanların Suriye'deki oranı yüzde 84'e yükselir. Halep'te bu oran yüzde 87'dir. Değişik bölgelerdeki çeşitli vilayetlerde de dini grup dağılımı değişiktir. Mesela, 1911'de Ankara'da Müslümanlar nüfusun yüzde 87'sini oluşturur, ama Bitlis'te bu oran sadece yüzde 67'dir. Bitlis ve Van'da Hıristiyanlar önemli azınlıklırlar. Bitlis'te Ermeniler nüfusun yüzde 31'i Van'da ise yüzde 26'sıydılar, ama Bursa'da yüzde 15'den daha azdırlar. Rumlar Trabzon nüfusunun yüzde 14'ünü, Aydın'ın yüzde 18'ini oluşturmakta, fakat Yanya'nın Rum nüfusu yüzde 55 ve Selanik'in ise yüzde 45'dir (Quataert, 2004: 905-907).

Osmanlı Devleti'nde nüfusun dağılımındaki ani artış ve azalışlar genel olarak savaşlarla ilgilidir. Bu bağlamda on dokuzuncu yüzyıl boyunca Anadolu'nun ve daha genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmayan bölgelerin nüfusu sürekli artar. Örneğin, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içinde kalan alanların nüfusunun on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde 9-10 milyondan Birinci Dünya Savaşı öncesinde 16-17 milyona yükseldiği tahmin edilir. Bu hızlı artışın bir bölümü nüfusun kendi büyümesinden kaynaklanır. Ancak bunun yanı sıra, yüzyıl boyunca imparatorluktan ayrılan bölgelerdeki Müslüman nüfus, Kırım'dan, Kafkaslar'dan, Sırbistan'dan, Bulgaristan'dan Makedonya'dan ve Ege'deki adalardan Anadolu'ya göç

eder. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir miktar Rum ve Ermeni nüfusta Anadolu ve Ege adalarından Kuzey ve Güney Amerika'ya göç eder. Ancak, ayrılanların sayıları gelenlerle karşılaştırıldığında çok sınırlı kalır. On dokuzuncu yüzyılda Anadolu'ya göç eden nüfus içinde üç büyük unsur görülür. İlk olarak Kırım'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göçler 1780'lerde başlamış ve özellikle 1850'lerde ve 1860'larda büyük miktarlara varmıştır. İkinci olarak, Kafkasya'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göç eden, Çerkezler de en yoğun olarak 1850'lerde ve 1860'larda gelirler. Nihayet, Balkanlar'dan ve Makedonya'dan Anadolu'ya gelen nüfus ise 1877-1878 Rus Savaşı ile ve 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında göç eder. Balkanlar'dan gelen nüfus içinde daha önce Kırım ve Kafkasya'dan Rumeli'ye geçenlerde bulunmaktadır. Kabaca bir hesaplama, bu göç hareketinin her birinde yüzyıl boyunca gelen nüfusun bir milyonu aştığı, bir buçuk milyona yaklaştığı tahmin edilir. Bu durumda Anadolu nüfusunun on dokuzuncu yüzyılda gösterdiği toplam artışın yaklaşık olarak üçte birinin, belki de biraz daha fazlasının, dış göçlerden kaynaklandığı söylenebilir (Pamuk, 2007: 216-217).

Osmanlı İmparatorluğunda göç, erken dönemlerde, devletin siyasi durumunu güçlendirme ve buna bağlı olarak iskan politikasıyla açıklanabilirse de 1783 yılından itibaren siyasi ve kültürel faktörlerin bir bileşimi tarafından tetiklenmiştir. 1783 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesiyle, gayrimüslim idareciler hakimiyetinde yaşamak istemeyen oldukça çok sayıda Müslüman'ın, klasik İslam siyasi doktrininin emrettiği gibi, devlet ve dinin birbirine geçmiş olduğu Halife'nin ülkesine göçmeleriyle bu süreç başlar (Karpat, 2008: 128; Zürcher, 2008: 20).

Öncelikle göç, yerel Müslümanların Rus işgaline direnişlerinin çökmesini takiben, Kafkaslardan 1859-1865 yılları arasında ve daha sonrasına uzanarak yaşanır. Karadeniz'in Batı kıyılarında ve Yukarı Kafkaslar'da asayişin sağlanmasını hevesindeki Ruslar, Çerkes Beylerine, özellikle de kökten dinci bir tarikat olan Müridilere, yüz binlerce cana mal olacak şekilde boyun eğdirmeye başlar. Baş Müridi lideri Şeyh Şamil'in isyanı uzun çabalar sonucu bastırıldığında, isyankarlardan Hıristiyanlığı kabul etmeleri, orduda hizmet vermeleri ve Kuban'ın kontrol altındaki bölgelerine yerleşmeleri talep edilir fakat büyük çoğunluk bu şartları reddederek Osmanlı topraklarına göç eder. Bir diğer göç hareketi Balkanlar'da doğar. 1804 Sırp ve 1821 Yunan devrimleri esnasında, bir azınlık olan Müslüman nüfus katledilir veya kaçırmaya zorlanır; böylece, gelecek için bu bölgede Müslümanlara yapılacak muameleye bir örnek oluşturmuş olunur. Balkanlarda göç, doruk noktasına 1877-1878'deki savaş yıllarında ulaşır. Bu dönemde, gelecekteki Bulgaristan topraklarında bir Bulgar-Hıristiyan çoğunluğu yaratmaya hevesli Bulgar çetelerinin de yardımıyla Rus orduları, İngiliz konsolosluk raporlarının da kanıtlandığı gibi, çoğu Türk yaklaşık 300.000 Müslüman'ı öldürür ve bir milyon kadarını da göçmeye zorlar. Balkanlardan göçenlerin arasında, daha önce buraya yerleşmiş Çerkesler ve bazı Kırımlılar da vardır. 1878'de Avusturya'nın Bosna Hersek' i işgal etmesi de bir Müslüman göç dalgası yaratır ve bunu Karadağ'dan daha küçük bir dalga izler. Sonunda 1896-1897 büyük Müslüman göçü ile 1912-1913 Balkan savaşı esnasındaki göç, daha önce vuku bulan büyük ölçekli Balkan göçlerini fazlasıyla geçer. Küçük Müslüman gruplarının Kırım, Kafkaslar ve hatta Orta Asya'dan göçleri 1914'e kadar devam eder (Karpat, 2008: 129).

Tüm bu yıllar boyunca, Rusya ve Balkanlardan (özellikle Romanya'dan) sürekli bir göç de, kendilerine dini özerklik imkanı tanıyan sultan'ın idaresini Ruslarinkine tercih eden Yahudileri, eski inanç sahiplerini ve Almanları içerir. 1882 yılı civarında Osmanlı topraklarına, temel olarak Filistin'e göç eden Yahudilerin sayısı belirgin bir biçimde artar. Bu dönemlerde Osmanlı topraklarının aldığı göç sayısal değerlerle ifade

edilecek olursa konu daha da anlaşılır olur: Kırım'dan, 1783-1856 yılları arasında 1.000.000; Kırım ve Kuban'dan, 1856- 1862 yılları arasında 450.000; Kırım ve Kuban'dan 1867-1914 yılları arasında 350.000; Kafkaslardan, 1862-1865 yılları arasında 1.500.000; Kafkaslardan, 1865-1900 yılları arasında 1.000.000; Kafkaslardan, 1874-1877 yılları arasında 125.000; Balkanlardan, 1877-1878 yılları arasında 800.000; Balkanlardan, 1878-1914 yılları arasında 2.200.000 (Karpas, 2008: 130).

Göç sadece oluş süreci içerisindeki problemlerle var olmaz ve sonrasında da problemleri beraberinde getirir. Bu dev göçmen nüfusu yerleştirme meselesi, Osmanlı hükümetini son derece büyük zorluklarla karşı karşıya bırakır. Hastalık nedeniyle hatırı sayılır oranda can kaybına, kötü beslenmeye ve yeni yaşam koşullarına alışma zorluklarına rağmen, yerel halkın yeni gelenleri barındırmaya ve beslemeye istekli olmaları sayesinde, yerleşim süreci yine de olması gerekenden daha az problemlili bir şekilde sonuçlanır. İslami tecrübe ve geleneklerden kaynaklanan yeni gelenlere yardım etmek gerektiği varsayımı, göçmenlerin yerleşmelerine katkıda bulunmak açısından hayati rol oynar. Yerleşik halk, göçmenlere gıda ve yatacak yer verir. Bazı durumlarda hükümet tarafından verilen küçük bir ücret karşılığında kendilerine ev bile yapılır. Elde kullanıma hazır arazi bulunması da büyük çoğunluğu toprak işleyen göçmenlerin eski işlerine devam etmelerini sağlar (Karpas, 2008: 131).

Devlet eliyle kurulan muhacirin komisyonu bu süreçte çok olumlu bir rol oynar. 1865 yılı civarında kurulan muhacirin komisyonu göçmenlerin huzur içinde yerleşebilmeleri için gerekli hukuki ve ekonomik çerçeveyi hazırlamada can alıcı bir rol üstlenir. Komisyon muhtelif vilayetlerde mevcut olan işlenmemiş arazilerin genel bir dökümünü hazırlar ve mültecileri yerleşmeleri için buralara yönlendirir. Birçok durumda yük hayvanı ve ekmek için tohum sağlanır. Bu yerleştirme özünde Sultan-Halife'nin ihtiyaç içinde olan insanlara karşı hayırseverliği ve insani koruması olarak algılanır. Konuya, bir sosyal planlama programı veya ekonomiyi körükleme vasıtası olarak bakılmaz. Hükümet, yeni gelenlere toprağı tarıma geliştirmeye yönelik bir çabanın parçası olarak değil, hayatlarını kazanabilmeleri için verir. Bu tavrın hükümete de bir yararı olacağı fikri görevlilerin aklından sıkça geçse de tarımsal üretim ve öşür gelirlerinde ki yükselme, üretimi artırmayı hedefleyen, hesaplanmış geniş ölçekli bir çabadan çok göçmenlerin hayatlarını kazanmaya yönelik faaliyetlerinin doğal bir sonucudur. Başlangıçta Rusya'dan gelen bir kısım göçmen, Balkanlar'da Tuna Nehri ve Sırbistan sınır boyuna yerleştirilirler. 1878'den sonra bunlar ve yeni mülteciler, Anadolu'ya, Kuzey Suriye'ye (Lübnan, Ürdün ve bugünkü İsrail'in bir bölümüne) ve Irak'a yerleştirilirler. Çok az sayıda göçmen, tamamen dini sebeplerle Mekke, Medine ve Kahire'ye giderken diğerleri Kuzey Afrika'ya (Bingazi bölgesine) yollanırlar (Karpas, 2008: 131).

Göçün etkileri hem nitelik hem de nicelik açısından çok boyutlu olur ve Osmanlı yaşamını her yönüyle etkiler. Öncelikle göç, Osmanlı nüfusunun toplam hacmini çarpıcı bir biçimde artırır. İkinci olarak Anadolu, Suriye ve Irak'ta Müslümanların Hıristiyanlara oranını ilk grubun lehine değiştirir ve Osmanlı devletini ağırlıklı olarak Müslüman bir devlet haline getirir. Böylece hükümet, Müslümanları gözetken bir politika gütmek zorunda kaldığından bu dönüşümün derin siyasi ve kültürel yansımaları olur. 1878'den sonra, göçün etkileri belirgin niteliksel öğeler kazanır. Göçmenlerin önemli bir kısmı, geldikleri ülkede yönetici sınıfa mensupturlar. Bunlar ve mallarını ellerinden çıkarmalarına izin verilmiş olanlar, beraberlerinde yalnızca sınıflarının yüksek kültürünü, bilgi birikimini ve seçkinliğini değil, aynı zamanda toprak ve küçük girişimlere yönelik yatırıma dönüşen hatırı sayılır bir sermaye de getirirler. Göçmenlerle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na giren anapara miktarı düşük bir tahminle 5 milyon

lira civarındadır. Göçmenlerin beraberlerinde getirdikleri arasında Ruslara veya ayrıca yeni bağımsız olmuş Balkan milletlerine karşı, düşürdükleri durumdan kaynaklanan kızgınlık ve başlarına gelen felaketin nedenlerine dair kendilerine göre bir bakış açısı da vardır. Bu faktörlerin her birinin, Osmanlı devletine kalan topraklardaki ideolojik ve politik gelişmelerde payı olur (Karpat, 2008: 133-136).

Göçle beraber gelen halkın yerel halkla kaynaşmaları, öncelikle Arapça konuşulan bölgelerde olmak üzere birkaç sayılı olay haricinde sorunsuz olur. Bu, birincil olarak ortak din (baskın çoğunluk Sünni Müslüman'dı), ayrıca da müşterek Osmanlı siyasi kültürünü ve II. Abdülhamid'in asimilasyoncu bir işleve sahip İslamcı politikaları sayesinde gerçekleşir. Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı ekonomik düzelme, neredeyse tamamen tarımsal üretimin artmasına dayanır ve bu da hatırı sayılır oranda daha üstün işgücünün tarıma katılmasının bir sonucudur. Göçün, demiryolu ve karayolu inşa etmek gibi tedbirlerin ve profesyonel bir bürokrasinin yaratılmasının (ki bunların çoğu II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir) ağırlıklı olarak tarıma ve tarımın gelişmesine dayalı bu ekonomik büyümede önemli rol oynadığı bilinir (Karpat, 2008: 136-137).

1.2. Osmanlı Toplumunu ve Yapısı

Osmanlı Devletinde toplum idari anlamda iki ana grup altında ele alınabilir. Bunlardan birincisi "askeri" adı altında toplanan ve görevleri gereği vergilerden muaf olan kısım; ikincisi ise şehirliler, köylüler ve göçebe aşiretlerin meydana getirdiği "reaya" denilen vergi mükellefi guruptur. Osmanlı toplumundaki bu sınıflaşma, tabii oldukları görevleri vasıtasıyla olup, bütün kanun ve nizamlar, sınıfların hukuki yapısına paralel bir biçimde ele alınır. Osmanlı toplumu Avrupa'dan farklı olarak sınıflar arasında aşılmaz duvarlarla birbirinden ayrılmaz, padişah beratıyla askeri sınıftan bir kişi reayaya dâhil olurken, reayadan herhangi bir kimse de beratla askeri statüsü kazanabilir. Öyle ki toplumun her kesimi tabii buldukları kanun ve nizama göre hareket etmek durumunda olup, Müslüman olsun, gayri Müslim olsun bu disiplin içerisinde her bir fert eşit hak ve hukuka sahip olur (Halaçoğlu, 2007: 101; Mardin, 2010a: 105).

Osmanlı Devletinde idari sisteme bağlı olarak bugünkü manada hem askerlik hizmeti yapanlar, hem de memur statüsünde bulunanlar askeri sınıfı oluştururlar. Bunlardan da gerçek anlamda askerlik hizmeti yapanlar, bu hizmetleri karşılığı, devletten yıllık olarak bir yerin veya köyün gelirini kendileri adına toplama yetkisini alırlar. Bu türden ücret alanlar dirlik (tımâr) erbabı olarak bilinen tımârlı sipahiler, sancakbeyleri, beylerbeyleri, vezirler ve enderun ağaları gibi yüksek devlet memurlarıdır. Osmanlı tarih terminolojisinde ümera adı verilen dirlik erbabı, ancak vazifede buldukları süre içerisinde askeri sıfatını taşırlar. İş hayatına girmeleriyle bu sıfatları kalkar ve raiyyet sınıfına dâhil olurlar. Memur sınıfı ise, hizmetleri karşılığı devlet hazinesinden gündelik alanlarla, yine hazineден veya vakıflardan gündelik alanlar olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Bunlardan birinciler ulufe adıyla gündelik alırlar ki, kapıkulu askerleri, Enderun hizmetlileri, kale koruyucuları, subaşılar, asesbaşılar ve benzeri görevliler bu sınıfa dâhil kişilerdir. İkinci gruba dâhil olanlar ise kadılar, müderrisler, medrese talebeleri ve mezunları ile bunların yanında çalışanlar ve akrabaları olup ilmiye sınıfı adı altında vergiden muaf tutulurlar. Vergi veren şehir, kasaba ve köy ahalisi ile konar göçer tabir edilen göçebe aşiretler reaya grubuna dâhildirler. Bu gruplardan herhangi biri devlet tarafından bazı vergilerden muaf

tutularak askerlikle vazifeli oldukları durumlarda, vazifeleri devamınca raiyyet statüleri sona erer, askeri hükmün bitiminde ise yeniden raiyyet olurlar (Halaçoğlu, 2007: 102).

Osmanlı Devletinde halk yaşam tarzlarına göre genel olarak şehirlerde, köylerde ve göçebe olarak yaşayanlar olmak üzere üç ana grupta incelenebilir. Şehirlerin, Osmanlı toplumunda kurulması ve gelişmesi, bir kısım sosyal tesislerin inşası ile yakından ilgilidir. Şehirlerde tesis edilen imaretler, ihtiyaç sahibi her inanç ve milletten kimselerin buralara akın etmesine yol açar. İmaretlerin yanı sıra dini eserler (cami, mescid, tekke, turbe, zaviye), medrese, han, hamam, hastane, çarşı, fırın, boyahane gibi bir şehrin kurulmasında rol oynayacak tesislerin yapılmasıyla bu akın artar. Ayrıca şehirlerin, dağ ve ova köylerinin arasında bir pazar ve değişim noktası olması özelliği de bu hususta tesirli olmuştur. Bununla birlikte, on yedinci yüzyıla gelinceye kadar, ekonomisi ziraata ve hayvancılığa dayanan Osmanlı Devleti'nde köy nüfusunun şehirlerden fazla olduğu görülür. Osmanlı şehirleri, varlıklarını ve gelişmelerini kuruluş yerlerinin iyi seçilmiş olmalarına borçludurlar. Şehirlerin özellikle yol üzerinde geçit ve kavşak yerlerinde ve ticaret sahalarına yakın alanlarda kurulması nüfuslarının artmasına sebep olur. Ayrıca ziraata elverişli sahalarda kurulanları da önemli yerleşim alanları haline gelir (Halaçoğlu, 2007: 103-105).

Şehir halkından ayrı olarak diğer bir üretici sınıf da köylüler yani çiftçilerdir. İmparatorluğun ekonomik yapısı ziraata dayandığından, bu işle meşgul köylülerin devlet açısından ne kadar önemli olduğu açıktır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki genel yapısı, Osmanlı toplumunun diğer bir unsuru olan konar- göçerleri ziraat sahalarında küçük çapta tarımla uğraşmaya zorlarken bir yandan da onların köyler kurarak yerleşik vaziyete geçmelerine zemin hazırlar. Zira Rumeli'de fütuhatın genişlemesiyle, Anadolu'da büyük bir nüfus potansiyeline sahip konargöçerler, devlet tarafından güvenlik açısından yeni fethedilen yerlere nakledilirler ve buralarda köyler tesis ederek yerleşik hale geçerler. Anadolu'da ise daha Anadolu Selçukluları zamanından itibaren köyler teşkil edildiği görülür (Halaçoğlu, 2007: 105-106).

Konargöçerler, Osmanlı Devleti'nin Rumeli yerleşmesinde önemli rol oynayan buna karşılık ekonominin kötüye gittiği zamanlarda ise Anadolu'da isyanların çıkmasında etkili olan halk topluluğudur. Konargöçerler aslında reayadan sayılan, fakat hayat tarzları bakımından şehirli ve köylülerden ayrılan, dolayısıyla yerleşik halkın vermeye mükellef tutuldukları vergileri vermeyen, buna karşılık kendilerine özel bir disiplin içerisinde varlıklarını sürdüren gruptur. Kuruluş devrinde bir iskan unsuru olarak yeni fethedilen memleketlerin Türkleştirilmesinde kullanılan konar göçerler, yerleşik halka göre daha disiplinli ve daha savaşçı bir yapıya sahiptirler. Bununla beraber 1357'den itibaren Rumeli'ye geçirilip, I. Bayezid döneminde gittikçe artan bir şekilde devam eden bu nakiller, Rumeli'de önemli miktarda yerleşik bir Türk nüfusu meydana getirir. Nitekim Fatih devrinde yapılmış tahrir defterlerinden Rumeli'ye sevk edilmiş bu aşiretlerin çoktan yerleşmiş ve toprağa bağlanarak köyler kurmuş oldukları anlaşılır. Konar-göçerler kendi aralarında il veya ulus adı altında gruplanırlar. Bu da kendi arasında yukarıdan aşağıya sırasıyla boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba şeklinde bölümlere ayrılır. Her boyun başında da bey ismi verilen ve boyun idari işlerini yürüten bir kişi bulunur. Konar-göçerler yaşayış tarzlarının bir gereği olarak yaylak-kışlak hareketine bağlı olarak yaşarlar. Onların bu hayat tarzı birazda hayvanlarına otlak bulmak düşüncesinden doğar. Bununla beraber kısmi de olsa küçük çapta ziraatla uğraştıkları da görülür. Konar-göçerler hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri, şehir ve kasaba kenarlarındaki pazar yerlerinde ihtiyaç duydukları, giyecek, yiyecek gibi mallarla değiştirirler ve böylece yerleşik halkla iktisadi yönden bir bütünlük oluştururlar (Halaçoğlu, 2007: 110-112).

1.3. Osmanlı Toplumunda Mahalle, Aile ve Kadın

Bir toplumu tanımanın çeşitli yolları vardır. Bu süreçte kentin mimari özellikleri, evlerin yapısı ve evlerin iç mimari özellikleri bize önemli ipuçları sunar. Bu bağlamda Osmanlı kentleri, ana cami, kale ve çarşı mahallesi çevresinde kümelenir. Kurulan yeni vakıflar genellikle eski kentin biraz dışında, anıtsal Osmanlı camilerini saran, çeşitli bitkilerin ekildiği, etrafı duvarlarla çevrili avlular için yeterli alanın bulunduğu bir yerde yapılır. Kale, kentin bütün bir mahallesini içine alır ve en değerli evler genellikle burada bulunur; ayrıca kalede bir garnizon ve birde hapisane olur. Konut bölgeleri, her birinde on ile birkaç yüz ailenin yaşadığı mahallelere bölünür. Ev sahibi olmak kişiyi avarız vergisi yükümlüsü haline getirir; bu bir yerde resmi ikametgâh edinmenin de bir yoludur. Bir kaza ya da suçun sorumluları bulunamazsa, mahallenin sakinleri tazminat öder. Dolayısıyla konut semtlerinde yabancıların mevcudiyeti hoş karşılanmaz ve transit araç geçişine uygun yol sayısı çok azdır. Kişinin kentte ikamete devam edebilmesi için mahallesinde iyi bir şöhret sahibi olması gerekebilir, çünkü gergin dönemlerde, örneğin bir Celali saldırısının beklenildiği günlerde, sadece kendisine kefil olacak bir komşu bulabilenlerin kentte kalmasına izin verilir. Komşularının kişiyi nasıl tanıdığı, kadı mahkemelerinin davalarında da göz önüne alınabilen bir husustur. Evler en rahat bulunabilen malzemeye inşa edilir; zengin ailelerin evleri bile çok nadiren taşlardan yapılır (Faroqhi, 2004: 700-701).

Toplumu tanıma konusunda mahalle, mahalleli arasındaki ilişkiler ve insanlar arasındaki ilişkilerin niteliği de önemlidir. Geleneksel Osmanlı şehirlerinde mahalle, henüz sınıf ve statü farklarının oluşmadığı fiziki bir mekandır. Evlerin nerede yapılacağı konusunda anlaşmazlık çıkmaz. Örneğin bir paşanın konağının karşısında, basit bir evkaf katibinin küçük evi bulunabilir. Bütün insanlar birbirleriyle her gün karşılaşır ve etiket farklılıklarına rağmen muhatap olurlar. Paşanın vekilharcı ile müderrisin damadı aynı kahvehanede toplanıp görüşebilirler. On sekizinci yüzyıl ve hatta on dokuzuncu yüzyıl başlarında, büyük şehirlerin mahallelerinde bile toplumsal sınıflaşmaya göre biçimlenmiş, belirgin bir mekan faklılaşması yoktur. İmparatorluğun her sınıf ve her bölgesinden insanlar belirli kurallar ve etiket çerçevesinde birlikte yaşarlar. Bu duruma farklı dine mensup kişilerde dâhildir. Mahalle mescidi ve kahvehane bir toplantı ve tartışma yeri olup kamuoyunun oluştuğu merkezlerdir. Yeniçerilerin isyanlarının oluşma sürecine bakılırsa bu tür mekanların ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir (Ortaylı, 2009: 42; Faroqhi, 2009: 192-193).

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar, mahalleleri yöneten imamlardır. Daha sonra muhtarlarla birlikte görev yapmışlardır. İmam padişah beratı ile tayin edilmekte olup aynı zamanda mülki ve beledi bir amir olan kadının mahalle düzeyindeki temsilcilerindendir (Gayrimüslim mahallelerinde bu görev, ruhani reis ve cemaatin kocabaşısına aittir). İmam; doğum, ölüm gibi nüfus kayıtlarını tutar. Bundan başka, bir kimsenin o mahalleye yerleşmesi için, mahalle sakinlerinden birinin ve imamın kefaleti şarttır. İmam böylece zincirleme olarak birbirine kefil olan mahalle halkının hepsinin kefilidir. İmamın en önemli görevi ise, mahalle sakinlerine isabet eden verginin toplanması işlerini yürütmektir. Mahallelerde bu beraberce paylaşılan ortamda cemaatin zengini, fakiri bir aradadır ve cemaat üyeleri birbirinden sorumludur, mahallelerdeki evler arasında çok büyük farklar vardır. En değerli ev en ucuz evden 20-30 kat daha pahalı olabilir, bu aynı mahallede hem varlıklı, hem de yoksul ailelerin bir arada yaşadığını gösterir. Her dinden Osmanlı toplumunun tabii olduğu disiplin budur; insanlar, ailenin ve mahallenin gözünü ve kulağını üstünde hisseder. Evlerin ince

duvarları dışarısının duymayacağı bir sesle konuşmayı gerektirir ve hane halkı mahalle halkına göre yaşar (Ortaylı, 2009: 43-45; Faroqhi, 2009: 178; Belge, 2008: 363).

Ancak on dokuzuncu yüzyıl sonunda şehirlerde ekonomik farklılıklara göre sınıfsal yerleşmeler başlar. Eski mahalle bir özlem içinde aranır duruma gelir ve apartman hayatına geçmeden önceki bir binada iki üç kuşağın yaşadığı, ortak değerleri olan esnaf ve müşterisinin dayanışma içinde olduğu, aynı zamanda birbirini denetleyen ve yardımlaşan mahalle ortamı ortadan kaybolur (Ortaylı, 2009: 50).

Mahalleler insanların sosyal paylaşım alanlarından biridir. Mahalleden daha küçük olan bir sosyal paylaşım alanı da ailedir. Toplumlarda aile ile ilgili veriler de sosyal tarih için önemli olup; birçok uzun süreli değişim bu kurumun takip edilmesiyle anlaşılabilir. Osmanlı toplumu aile yapısında, sanılanın aksine baba otoritesi sınırlıdır. Ailede mutlak baba iktidarı yaygın değildir. Gelenek olarak Türk-İslam, Ermeni ve diğer Doğu Hıristiyan ailesinde babanın erkek evlatlar, eşleri ve torunlar üzerinde otoritesi vardır, babanın olmadığı durumlarda ise bu tür görevleri ailenin en yaşlı kişisi yerine getirir. Ama bu hukuki bir yetki olmayıp ailenin ilişkileri, mali işleri, etrafla olan sorunların çözümü ve aile bireyleri arasındaki hakemlikten ibaret geleneksel bir görevdir (Ortaylı, 2009: 126).

Aile ile ilgili verilere vergi defterleri ve miras kayıtları vasıtasıyla ulaşılabilir. Bu bağlamda ayrıntılı verilere müracaat edecek olursak bu yapı daha da anlaşılır olur. İstanbul'daki fakir aileler ortalama 4.5, zenginler ise 5.7 fertten oluşur. Hizmetçi sayısı fazla değildir, zira bütün ailelerin ancak yüzde 10'unun hizmetçileri vardır. Bunlar genç kadınlardır ve evlenene kadar hizmetçi olarak kalırlar. İstanbul'da yapılan bir sayıma göre erkeklerin çok azının 30'undan önce evlendiği anlaşılmaktadır. Evli erkeklerin yüzde 2'si kadarı çok eşlidir ve eşlerin sayısı ikiyi aşmamaktadır. Kadınların aşağı yukarı yüzde 5'i bu şekilde evlidir. İstanbul'da 1900 yılı civarında kadınların ortalama evlenme yaşlarının 20, anne oldukları yaşın da 28 olduğu anlaşılır. 1884-1926 devrinde İstanbul'daki mahkeme kayıtlarının dikkatle incelenmesi, başlığın, bilhassa düşük gelirli sınıflar için, bir sembolden başka bir şey olmadığını ortaya koyar. Çoğunlukla başlığın miktarı 51, 101 veya 201 kuruştur. Bundan dolayı, başlık servet biriktirmek veya cemiyet içindeki durumu yükseltmek için bir yol değildir. 1884 ve 1906 sayımları sayesinde İstanbul'da yaşayan Müslüman aileleri hakkında güvenilir bilgilere sahip olabiliyoruz. Bu sayıma göre, akraba olup ta beraber yaşayan aileler yaygın olmayıp sayımdaki ailelerin ancak yüzde 16'sı bu sınıfa girmektedir. İstanbul'daki Müslümanların çoğunluğu fert sayısı ortalama 3.6 olan ufak ailelerde yaşamaktadır. Tahmin edilebileceğinden daha yüksek oranda aile reislerinin yüzde on dördü kadındır (Quataert, 2004: 909-910).

Osmanlı toplumunun yapısı, ailelerin oluşumu, fertlerin birbirini ve devletin fertleri denetlenmesi gibi konularda esas alınan disiplin millet sistemidir. Millet sistemi, bir bölgenin Darü'l İslam'a katılmasından sonra buradaki kitap ehlinin bir ahidname, hukuk ve himaye bahşedici bir ahid ile İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilattir. Osmanlı millet nizamı belli bir coğrafyada yaşayanlar kadar, dağınık yerleşme biçimi gösteren ve bazen aralarında dil birliği olmayan (Museviler gibi) grupların da imparatorluğun ömrü boyunca, kültürel değilse de dini kimliklerini korumasını sağlamıştır. Millet sistemi farklı dinden insanların evlilik ve akrabalık kurarak kaynaşmasına manidir ve her halk kendi kampında yaşar; ama kültürel etkileşim ve hayatın temel kurumlarındaki ortaklık şaşılacak derecede yüksektir (Ortaylı, 2009: 23, 30, 38). Osmanlı toplumunda kişilerin giyimlerini farklılık göstermektedir. Kişiyi giyim biçiminden, Müslüman mı, gayrimüslim mi, daha da

ötesinde Yahudi mi, Hıristiyan mı, devlet memuru mu, sanatkar mı, Tüccar mı, derhal ayırt etmek mümkündür (İnalçık, 2009: 426).

Birçok geleneksel toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da ayrı dinden gruplar arasında evlenme çok azdır. Bursa ve İstanbul gibi yerlerde dahi Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evliliğine pek rastlanılmamaktadır. Hangi dinden olursa olsun Osmanlı toplumunda evlenen genç kızın bakire olmasına dikkat edilir; aksi, durum ise boşanma nedenidir. Osmanlı toplumunda evlilik dışı ilişkiler, nesebi belirli olmayan çocuk doğurmak gibi olaylar tepki ile karşılanır. İslam hukukuna göre, zina yaptığı sabit olan kadın, eski İbrani hukukundan geçen bir hükümlerle, taşlanır. Buna recm denir. Ancak daha ilk dönemde bu cezanın uygulanmasını adeta imkansız hale getiren hükümler göze çarpar. Zinanın kanıtlanması için dört erkek şahit gerekir. Kocasının zina ettiğine dair ısrarına rağmen kadın, yemin ve inkar yoluna sapsa bu ceza uygulanmaz. Recm cezası Osmanlı tarihinde, taassubun hüküm sürdüğü bir dönemde, bir kere verilmiş ve uygulanmış, ancak hiç hoş karşılanmadığı için bir daha tekrarlanmamıştır (Ortaylı, 2009: 112-113). Babasız çocuk doğuran veya nikahsız yaşayan kadınlar toplumca hoş karşılanmaz, şehrin asayiş amirinin gözetimine bırakılır. Osmanlı toplumunda çok eşli evlilik kanunlarıyla engellenmiş bir durum değildir ama hoş karşılanmamış ve yaygın değildir (Ortaylı, 2009: 105-130).

Osmanlı Devleti'ni farklı etnik kökenden, ayrı dini inanç ve mezhebe bağlı insanların yaşadığı geniş bir ülke oluşturur. Bu çeşitlilik oldukça ayrıntılı bir sosyal doku meydana getirir. İmparatorlukta yaşayan bir kişinin statüsünü, önemli ölçüde o insanın dini inancı ve mensup olduğu sosyal sınıf belirler. Diğer taraftan değişik coğrafi bölgelerde farklı kültürel gelenekler göze çarpar. Bu durum kadınlar için de geçerlidir. Nüfusun çoğunluğu Hıristiyan ve Balkanlarda yaşayan bir kadının konumu, Müslüman Arap bölgelerinde yaşayan kadınların durumuna; bunların durumu ise kırsal kesimdeki kadınların yaşamlarına benzemez. Aynı şekilde, İstanbul'da yaşayan elit sınıfa mensup kadınların statüleri de aşağı sınıflara göre farklılık gösterir (Burçak, 2004: 115).

Osmanlı Devletinde, toplumun nüfusunun en az yarısını meydana getiren kadınlar hakkında ve nasıl yaşadıkları konusunda tarihten bize ulaşan bilgi başka bir alandaki bilgiye göre çok kısıtlıdır. Bunun başlıca nedeni, özellikle Müslüman kesimde, kadınların sosyal hayatın içerisindeki yerleri ve konumları ile ilgilidir. Bu yargı sadece Müslüman kesimi kapsamaktadır. Kapitalizm öncesi, tarımsal, geleneksel toplumun öteki cemaatlerinde de kadın benzer bir kapalılık içindedir. Diğer taraftan, her toplumda, erkek veya kadın, hakkında en çok bilgiyi en kolay biçimde elde ettiğimiz kişiler, toplumun en üst tabakasında olanlardır. Bu çerçevede, öteden beri en iyi tanıdığımız kadınlarda hanedan üyesi olanlar, hanım sultan ve valide sultanlar, padişah kızlarıdır (Faroqhi, 2004: 721; Belge, 2008: 564).

İslamın, miras konusunda kadınları da muhatap almasıyla dönemin mahkeme kayıtları ve tereke kayıtlarından kadınlar hakkında bilgiye sahip olabilmekteyiz. Bu bağlamda kadı sicillerine göre, boşanmak isteyen kadın, en azından boşandıktan sonra evlenmesinin yasak olduğu süre içindeki masraflarının karşılanmasını talep etme hakkından vazgeçmek zorundadır. Genellikle evlenmeden önce, eşinin ölmesi veya kendisini tek taraflı olarak boşaması halinde kendisine ödenmesi konusunda anlaşmaları paradan da vazgeçer. Boşanmaların çeşitli nedenleri olmakla beraber önemli sebeplerden birisi, kocanın ya tüccar olduğu ya da yabancı diyarlarda iş bulmaya çalıştığı dönem içinde uzun süre eve gelmemesidir. Böyle hallerde boşanmak hem kadının hem de erkeğin yararına olabilir: Erkek, elindeki paranın çoğunu, kendisi yokken geçinmesi için eşine vermekten kurtulmak ister. Kadın ise genellikle evli bir kadının tüm sorumluluklarına sahip olup, avantajlarının çok azından yararlanabildiği bir

durumu sona erdirmeyi ister. Kadınların taşınır taşınmaz mülk sahibi olma hakları vardır. Şeriata göre erkek, eşi yaşadığı sürece onun mal ve mülklerine el süremez. Karısının kendisine ait mal ve mülkü olsa bile ailenin geçiminden erkek sorumludur. Kadının mülk sahibi olmasının en bilinen yolu miras kalmasıdır. Bir kadının mahkeme önüne bizzat çıkmasının bir ar-namus meselesi olarak algılanmadığı ve birçok kadının, bir erkek temsilcisinin aracılığına başvurmadan, kendi işlerini kendilerinin hallettiği anlaşılmaktadır (Faroqhi, 2004: 721-723; Belge, 2008: 265).

Osmanlı Devleti'nde kadınların durumu erkeklerle eşit değildir. Bu durum iç açıcı olmamakla birlikte dönemin diğer devletleriyle kıyaslandığında kadınların durumları oldukça iyidir bu durum ise İslam'ın kadına verdiği değer ile ilgili olmalıdır. Osmanlı Devleti'nde kadınlar mal sahibi olabilir, mallarını ve servetlerini yönetebilir, dava açabilir ve mahkemede iddialarını savunabilirler. Kadınlar her ne kadar gelin gittiği ailelerde yabancı bir konumda gibi görünseler de, kadının kocasının yanında daha eşit bir statüde durduğu, onun iş ortağı gibi davrandığı ya da kendi başına ekonomik girişimlerde bulunduğu durumların da olduğu görülür (Belge, 2008: 265).

Osmanlı toplumunda kadınların genel olarak aile içinde pasif olarak yaşadıkları bilinir fakat bu durumun dışında da örnekler bulunmaktadır. Örneğin kadınların yaptıkları işlerden bir tanesi civardaki mezbahanelerden kuzu paçalarını toplayıp, temizleyip pazarda satmaktı ki bu zaman zaman kendilerine sarkıntılık yapan erkeklerinde etraflarında dolaşmalarına sebebiyet veriyordu. Paça satıcısı kadınların o pek de güvenli olmayan çevresinde kimi zaman balmumu kimi zaman da kesilmiş hayvanların yağından mum imal eden kadınlarda vardır (Faroqhi, 2008: 238-240)

Bazı kadınlar da geçimlerini tekstil imalatı ya da satışıyla sağlamaktadırlar. Dokuma atölyelerindeki erkek çalışanlarında üstesinden gelebilecekleri bir iş olan iplik eğirme, görünüşe göre kadınların evlerinde de yapabildikleri bir iştir. Mesela Bursa'daki ip eğirme tezgahlarının yaklaşık yarısının sahibi ya da kullanımı kadındır. Zengin kadınlar iyi nakışlara çok para ödediklerinden, tekstil işçisi bazı kadınların, özellikle de gençken önemli evlerde çalışmış olan azatlı kadın kölelerin, nakıştaki becerileri sayesinde para kazanabilmiş olmaları da muhtemeldir. Tabii bir de zengin evlerin kadınlarına zaman zaman uğrayan seyyar satıcılar vardır. Bu işte erkeklerin rekabeti söz konusu olamayacağından, biraz sermayesi ve ticari kabiliyeti olan kadınların bu mesleği seçtikleri görülür (Faroqhi, 2008: 238-240).

Kadınların giyinişleri de belirli kurallarla tabidir. Müslüman kadınların davranış ve giyiniş tarzlarını belirleyen, dini uygulamalardır. Kadınlar, halka açık yerlerde örtünmek, erkekler ile karışık gezmek, edepli ve iffetli davranışlar sergilemek zorundadırlar. Devlet, kadınların gerek giyinişi, gerekse de davranışları konusunda son derece duyarlı davranır ve bu kuralların uygulanması için tekrar tekrar fermanlar çıkarır. Ancak, şehirlerde yaşayan seçkin Müslüman kadınlar, gerek Avrupa modasını takip etmek, gerekse alafranga davranışlar sergilemek istedikleri için devletin çıkardığı yasakları sıkça ihlal etmişlerdir (Burçak, 2004: 115).

Osmanlı toplumunda kadınlar Müslüman ve ataerkil bir toplumun gerektirdiği geleneksel rollere uygun bir yaşam tarzı sürerler. Böyle bir düzende evlilik çok önemlidir, çünkü bu durum esasen kadınlara verilen değer ölçüsüdür. Her türlü toplumsal faaliyetten {kısmen bu durumun dışında kalan örneklerde mevcuttur (yukarıda açıklandığı üzere)} uzak tutulan kadın evlenerek toplumda bir yer sahibi olur ve kocasının mevkiine göre bir statü edinir. Bu yüzden evlenmemiş veyahut boşanmış kadınlar böyle bir toplumda evli kadınlara nazaran daha değersiz ve önemsiz olur. Bir kadının kendi başına bir iş veya bir mevki sahibi olma şansı bulunmadığından

kadınların birinci vazifesi evlenmek ve dolayısıyla da iyi birer eş ve anne olmaktır. (Burçak, 2004: 116).

Kadınların kendileri için birinci derecede önemli olan evliliklerinde söz hakları gayet kısıtlıdır. Osmanlı şehir ve konaklarında genelde gözlenen evlilik şekli, görücü usulüdür. Bu usulde bir kızın evleneceği kimseyi ailesi seçer. Çoğu zaman bu eş seçimi damadın geline karakter olarak uygunluğu yerine erkeğin ekonomik ve sosyal konumuna göre yapıldığı için mutsuz evlilikler ortaya çıkar. Ayrıca, dullara toplumda kötü gözle bakıldığı için evli kadınlar kolay boşanamaz. Bir kadın evlenmeden önce babasının, evlendikten sonra da kocasının kontrolü altında bulunur ve hayatını erkeğin kendisine izin verdiği özgürlük dairesinde yaşar (Burçak, 2004: 116).

Kadınların boşanma karşısındaki durumları pek içi açıcı değildir. Bu dönemde kadınlar İslam hukukunun öngördüğü kurallara tabidirler. İslam hukukunda bir erkek hiçbir sebep göstermeksizin karısını üç kere boşama ve geri alma hakkına sahiptir. Yalnız üçüncü boşanma da erkek karısını geri almak istediği takdirde kadın hülle yapmak zorundadır, yani başka bir erkekle evlenip boşanmak mecburiyetindedir. Erkek ancak bu uygulamadan sonra karısını alabilir. Bu uygulamalar kadını erkeğe eşitsiz ve boşanma karşısında savunmasız bir durumda bırakır. Hal böyle olunca kadınlar boşanma korkusu içinde kocalarının kaprislerine boyun eğmek zorunda kalırlar. Diğer taraftan haksız boşanmaların her ne kadar yaygın olduğunu düşünsek de, kadınların kendi yetersizliklerinden veyahut uygunsuz davranışlarından kaynaklanan boşanmalarda yok değildir. Kadınlar boşandıktan sonra da bir takım sorunlar yaşarlar, ayrıldıktan sonra kendilerine ne olacağı konusunda aciz bir durumda kalırlar. Bir kadın boşandığı takdirde, kendisine ait bir işi veya parası olmadığı için, çoğunlukla kendi ayakları üzerinde duramayıp babasının evine dönmek zorundadır. Tabii babasının kendisini kabul etmeme durumu da söz konusudur. Böyle olunca da kendisini zor günler beklemektedir, çünkü Osmanlı toplumunda boşanmış bir kadına, kocasını ve dolayısıyla da sosyal mevkiini kaybetmesi nedeniyle iyi gözle bakılmaz ve toplumda önemsiz, değersiz ve bir yabancı olarak addedilirdi. Bütün bu saydığımız sebepler yüzünden boşanmış bir kadın için hayat çok zordur. Bu mevcut durumun Osmanlı Devleti'nde özellikle II. Abdülhamid döneminde açılan okullarla kısmi de olsa önüne geçilmiştir. Örnek vermek gerekirse, İstanbul'da 1877 senesinde 9 adet kız rüşdiyesi mevcutken bu sayı 1907'de 85'e varmıştır. Bu da 33 yıllık bir dönemde kızlar için açılmış 76 adet okul demektir (Burçak, 2004: 115).

1.4. Osmanlı Devletinde Ulaşım

Ulaşım ve ulaşım ağlarının gelişmişliği devletin gelişmişliği ile doğrudan ilgilidir. Bu ise ulaşımın gelişmesiyle alakalı ekonominin, ticaretin ve sosyal alanlardaki gelişmelerin paralel ve birlikte ilerlemesi ile ilgilidir. Osmanlı Devleti Doğu Roma'dan devraldığı yol şebekesiyle bu anlamda şanslı bir devlettir. Belli başlı ulaşım koşullarının hemen hemen hepsi de, Doğu Roma'nın ayakta olduğu tarihlerde kullanıldığı gibi, bunların bir kısmının açılması daha da eskilere gider. Roma'nın merkezi düzeni ulaşım temelinde mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kurulmaya başladığı sıralarda bütün Avrupa'da olduğu gibi Anadolu ve Rumeli'de de bu yolların en azından kalıntıları duruyor, hala kullanılıyorlardı. On altıncı yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti yolların yapılmasında çok önemli olan kemer tekniğini geliştirmiştir. Bu dönemde Mimar Sinan olmak üzere, hassa mimarları, eski yol ve köprüleri onardılar, yenilerini yaptılar ve yolların Roma zamanındaki gibi işlemlerini sağladılar. Çekmece'deki köprü, ayrıca Mostar ve Drina üstündeki köprüler, Sinan'ın ve Osmanlı mimarlarının bu alandaki

başarılarının başlıca kanıtlarıdır. Yol yapımında köprü gibi çetin güçlüklerin ikincisi de dağların aşılmasıdır. Bunun için, tırmanması güç, sarp yerlerde yol yapmak gerekmektedir. Böyle bir yol, ister istemez, köprü gibi alternatifsiz olacak ve baştan başa bir geçit karakteri gösterecektir. Dolayısıyla yapılması kadar, sonradan güvenliğinin korunması da önemli ve güçtür. Yakın çağlara kadar, bütün dünyada, denizlerde korsanlığın, karayollarında da yol kesenlik ve eşkıyalığın önlenmesi hiç kolay olmamıştır. Osmanlıların bu sorunla başa çıkmak için bulduğu çözüm derbend örgütlenmesi olur. Devlete uzun zaman egemen olan timar, vergi ve benzer, yapılara uygun olarak, bu gibi yerlerde yerleşmiş Müslüman veya Hıristiyan köyler, yollara, geçitlere, köprülere bakmak ve yolun asayişini sağlamakla yükümlü kılınır ve buna karşılık kendilerine çeşitli vergi mükellefiyetleri tanınır (Belge, 2008: 299-300).

Yolların yapımı kadar, bakım ve onarımı ve aynı zamanda yol güvenliğinin sağlanması, hem toplum hem de devlet için hayati önemi olan işlerdir. Yol şebekesi, devlet için, sınır sistemi gibi bir şeydir. Onun iyi işlemesiyle orantılı olarak, nerede ne olduğunu daha çabuk öğrenir ve tedbir mesajını gerekli yerlere iletir. Eski çağların en önemli etkinliklerinden biri olan savaşta ordunun göstereceği performans ile yolların niteliği arasında yine doğrudan bağlantı vardır. Ordunun asgari yorgunlukla azami çabukluğu yakalaması tamamen yolların niteliğine bağlıdır. Ama yol şebekesi bunun yanı sıra toplumun damar yani kan dolaşımını da meydana getirir, çünkü ticaret de tamamen yollara bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle büyüdükçe, farklı bölgelerin birbirine bağlanması ve böylece bir yerde bolluğu olan ürünlerin onlara ihtiyaç duyan başka bölgelere iletilmesi şüphesiz son derece önemli bir olaydır ama İmparatorluk, dünyadaki konumu gereği (özellikle erken dönemlerde), aynı zamanda kıtalararası ticaret yolları üstünde son derece geniş bir alanı kaplıyordu. Buda, yol şebekesinin önemini arttıran bir etmendi (Belge, 2008: 300).

Roma-Bizans döneminde bu yollar üzerinden kervanlar sürekli gelip gitmiş, ünlü baharat ve ipekli ticareti o zamanlardan başlamıştır. Zayıflayan Bizans karşısında Selçuklular Anadolu'ya egemen olunca bu uluslar arası yolların önemini kavramış ve bu geleneği devam ettirmişlerdir. Selçuklu mimarisinde kervansarayın bu kadar önemli bir yeri olmasının nedeni budur. Yol boyunca menziller arası uzaklıklar ve kervanların buraları ne kadar sürelik yürüyüşlerle aşabildiği eskiden beri çok iyi bilindiği için gerekli noktalarda bu gibi konaklama yerleri kurulmuştur. Osmanlı Devleti de bu geleneği devam ettirmiştir. Doğu'dan gelen bazı mallar İpek Yolu üzerinden Anadolu'ya ulaşmıştır. İpek Yolu Çin'de Zian'dan başlar. Yol Çin Seddi'nin yanından kuzeye kıvrılır, Taklamakan ve Gobi çöllerinin arasından batıya, Türkistan'a yönelir. Kaşgar, Taşkent, Semerkant, Buhara ve Merv üzerinden Hazar'ın güneyine gelir. Tahran ve Tebriz ana duraklarıyla İran'ı geçtikten sonra Anadolu'ya girer. Burada da Erzurum- Kayseri- Ankara üstünden İstanbul'a kadar gelir. Boğaz'ı geçtikten sonra temel olarak, Roma'dan kalma Via Egnatia üzerinden Avrupa içlerine kadar uzanır. Ama ana yolun üstünde çeşitli sapaklar, kara ile su yolları bir araya getiren kombinezonlar vardır. Örneğin, Hazar'a ulaştıktan sonra buradan gemilerle Astrakhan'a geçmek ve oradan da Rusya'ya gitmek mümkündür. Aynı şekilde, Anadolu'ya girince Erzurum'dan Trabzon'a gelip Karadeniz'i aşarak Kırım'a veya Balkanlar'a mal satmaya gidenler olabilir. Baharat Yolu, Asya'dan Hindistan'daki, Endonezya'daki limanlardan genellikle denizyolu ile başlar, ya Kızıldeniz ya da Umman Körfezinde mallar karaya çıkarılır. Kızıldeniz'den gelenler İskenderiye, Basra'dan gelenler genellikle Beyrut'tan yeniden gemilere yüklenir. Mısır'ı Anadolu'ya bağlayan karayolları da vardır. Suriye, Halep üstünden Konya'ya oradan da İstanbul'a bağlanır. Anadolu'yu doğudan batıya daha kuzeyden kat eden yollar üstünde önemli bir merkez olarak Tokat, Amasya gibi

kentler gelişmiştir. Bursa pek çok şebekede kavşak rolü oynar. İstanbul- İzmir yolu ayrıca önemlidir. Rumeli'de Via Egnatia, Silivri- Edirne üstünden Bulgaristan'a girer, Filibe ve Sofya'yı geçtikten sonra şimdi Yugoslavya'da bulunan Niş'e, oradan da Belgrad'a ulaşır. Osmanlı Devleti zamanında, bu eski Roma yolunun Roma kentiyle bağlantısının anlamı kalmasa da Adriyatik'e uzanan kısımlar önemlidir. Egnatia'dan başka, Edirne'den Kuzey Ege'yi izleyerek Selanik'e varmak, oradan da Epir'de Arnavutluk'a ve Adriyatik ağzına gelmek mümkündür. Edirne'den kuzeye, Bulgaristan ve Romanya'nın Ahyolu, Varna, Köstence gibi limanlarına giden bir anayolda vardır. Buradan, Eflak üzerinden Lvov'a giden yol ve bunun Polonya, Ukrayna taraflarıyla sağladığı ticari imkanlarda önemlidir. Bütün bu yollar üzerinden durmadan, memurlar, posta tatarları, kervanlar ve tüccarlar, sık sık da ordular yüzyıllarca gidip gelmişlerdir. Ama on sekizinci yüzyıla gelinip Osmanlı Devleti gücünü kaybetmeye başlayınca, bakımsızlık, onarımsızlık, düzensizlik, istisnai bir durum olmaktan çıkıp genel kural haline gelmiştir (Belge, 2008: 300-302).

Deniz ulaşımı ise, taşıdığı bütün risklere karşın, daha ucuz olduğu için tercih edilmiştir. Ufak dahi olsa, bir tekneye yükleyip taşınabilen malı, karayolunda pek çok deveye üleştirmek gerekir. Yolları aşmanın alacağı zaman, yol boyunca bir kervanın tüketmesi gereken besin vb. yine dengeyi suyoluna çeviren öğelerdir. Denizde fırtına tehlikesi, şüphesiz ekstra bir durumdur. Ama bu koşullarda göze alınması gerekli bir şeydir. Korsan ihtimali de fazla olmakla birlikte, karayolunun çok daha güvenli olduğunu söylemek mümkün değildir. Osmanlı Devleti, kısa bir süre için Akdeniz'de bir egemenlik kurulabilmiş, ama özellikle deniz ticareti yeterince gelişkin olmadığı için arkasını getirememiştir. Hint okyanusu da Osmanlı denizciliği için çok önemli imkanlar açtığı halde burada da gereği yapılamamıştır. Ancak bu yetersizlikle, bazı tamamen dışsal koşulların belirleyici bir rol oynadığını bir daha vurgulamakta yarar vardır. Osmanlı denizciliği, anlaşılır nedenlerle Akdeniz'in ufkuyla sınırlı kalmıştır. Denizciliğini geliştiren toplumlarsa bunu Atlas Okyanusu'nun koşullarıyla başa çıkmayı öğrendikleri ölçüde başarmışlardır. Sözgeşi, Kızıldeniz ağzında Osmanlı kadırgalarıyla karşı karşıya gelen bir Portekiz donanması, zaten Portekiz'den buraya gelmeyi başarmış bir donanmadır ve bu zaten daha baştan son derece önemli bir avantaj demektir. Osmanlı Devletinde deniz ticareti her zaman Rumların hegemonyasındadır. Osmanlı ekonomisi yeni pazar arayışında olmadığı için, bu oldukça muhafazakâr bir denizciliktir. İmparatorluk içinde bir bölgeden ötekine yapılan taşıma, küçük çapta sermaye sahibi Osmanlı toplumu için yeterli görünmektedir. Ünlü kapitülasyonlar, Osmanlı tüccarına, bu ayrıcalığı olan ülkede eşit koşullarda ticaret yapma hakkı tanısa da, o hakkı kullanabilecek durumda olan çok fazla kişi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı toplumunda denizcilik de, deniz ticareti ve taşımacılığı da, verili koşulların getirdiği kısır döngünün dışına çıkamamıştır. Batı'dakine kıyasla küçük ölçekte bir etkinlik olarak kalmıştır (Belge, 2008: 303).

Ulaşım nehir yolları bağlamında bakıldığında ise, Batı Avrupa'nın oldukça düzlük coğrafi yapısı ve bunun yanında akarsuların düzenli rejimleri, erken dönemlerden başlayarak, bu yolları önemli bir ulaşım şebekesi olarak kullanma imkanını vermiştir. Nehirler arasında, yine oldukça erken dönemlerde kazılan kanallar, bu şebekeleri zenginleştirmiştir. Deniz taşımacılığının avantajları üstüne yukarıda söylenenler, nehir üstünden ulaşım çerçevesinde belki daha geçerlidir (hemen hemen hiçbir fırtına tehlikesi olmaması, korsan tehlikesinin daha azalması gibi). Dolayısıyla kıtanın iç merkezlerini hem birbirlerine hem de kıyılara bağlayan nehir ulaşımı, Avrupa'nın ekonomik gelişmesinde kayda değer bir katkıda bulunmuştur. Sanayi Devriminin başladığı yıllarda, demiryolu öncesinde, bu ulaşım şebekesi önemli bir rol

oynamıştır. Osmanlı toplumunda bu durum, öncelikle fiziksel coğrafya nedeniyle pek mümkün olmaz. Yukarıda anlatılana en yakın işlevi görecektir Nil'dir. Bu nehir üstünde kuzey –güney gidip gelmek mümkündür. Ama güneye doğru gidildiğinde, ticari anlamda önemi olan herhangi bir kent veya bölgeyi Kahire ya da İskenderiye'ye bağlamış olmaz. Anadolu'da düzenli nehir rejimi olan akarsu hemen hemen yoktur. İrili ufaklı çayların hemen hemen hepsi kışın fazlasıyla düzensiz akar, yazın da kurur. Kızılırmak gibi büyük ırmaklar bile yer yer fazlasıyla sığlaştığı için, ulaşımaya yatkın değildir. Ancak Fırat ile Dicle'nin daha sakin akan bölümlerinde kekek denilen, buraya özgü hayvan postundan yapılmış ilkel teknelerle, o da sadece akış yönünde olmak koşuluyla, bir miktar yol alınabilir, bu bile önemli bir zaman ve enerji kazandırır. Rumeli'deki Osmanlı topraklarında daha büyük nehirler vardır ama bunlar da ulaşım için yeterince elverişli değildir. Burada nehir denince ilk akla gelen Tuna'dır. Ama on dokuzuncu yüzyıla kadar, irtifa farklarına karşı teknolojik bir çare bulup Tuna'da boydan boya gidip gelmek mümkün olmamıştır. Yugoslavya'daki Demirkapı bu doğal engellerin en büyüğüdür. Buna rağmen devlet bir "Tuna donanması" kurmayı başarmıştır. Dolayısıyla, varolan nehirler, bu sefer doğaya ve teknolojiye bağlı nedenlerle, Osmanlı ulaşımında önemli ve belirleyici bir rol oynamamıştır. Denizden ve nehirlerden yeterince yararlanamayan Osmanlılar, ulaşımında büyük ölçüde karayoluna ve kervanlara bağımlı kalmışlardır. On yedinci yüzyıl ortalarına doğru ise, İngiltere, Hollanda ticaret kumpanyalarının deniz ticaretini geliştirmeleri sonucu İran, Hindistan ve Osmanlı imparatorluğu arasındaki kervan ticareti değerini kaybetmiştir. Bu ise Osmanlı Devleti'nin ekonomik anlamda gerilemesine ve yıkılma sürecine girmesinde oldukça önemlidir (Belge, 2008: 303-304; Özkaya, 2010: 97).

1.5. Osmanlı Devletinde Ekonomik Hayat ve Vergilendirme

Sanayi devrimi öncesi birçok toplumda olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da ekonomi esas olarak tarımsal faaliyetlere dayanır. Nüfusun yaklaşık olarak yüzde doksanı kırsal alanlarda yaşar. Bu kırsal nüfusun büyük bir bölümü devlet mülkiyetindeki topraklar üzerinde ve aile işletmeleri çerçevesinde tarımla uğraşır. İşledikleri toprak miktarı ve sağladıkları gelir açısından bu köylü üreticiler arasında önemli farklılaşmalar görülmez. Kırsal nüfusun küçümsenemeyecek bir bölümü de aşiretler halinde göçebe olarak yaşar ve daha çok hayvancılıkla uğraşır. Hem yerleşik tarımla uğraşan, hem de göçebe olarak yaşayan kırsal nüfus, tükettikleri giyim eşyaları ve basit üretim araçları gibi tarım dışı malların önemli bir bölümünü kendileri üretir. Toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde on kadar bir bölümü ise kentlerde oturur ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatlarla ve diğer tarım dışı faaliyetlerle uğraşır. Esnaf loncaları içinde çıraktan kalfaya, kalfadan da yoksul ve zengin lonca ustalarına kadar belirli bir hiyerarşi oluşmuş, ortaya toplumsal ve iktisadi farklılıklar çıkmıştır. Doğrudan üretimle uğraşan bu kesimlere ek olarak büyüklü küçüklü tüccar ve tefeciler kentlerdeki iktisadi faaliyetlerle uğraşan nüfusun diğer unsurları oluştururlar. Bunun yanında, reaya olarak adlandırılan ve vergi veren bu kesimlerin yanı sıra, Osmanlı toplumunda devleti temsil eden ve elde edilen gelirin bir bölümüne devlet adına el koyan askeri olarak adlandırılan bir sınıf daha vardır (Pamuk, 2007: 32-33).

Osmanlı Devleti'nde vergi kavramını anlamak, dönemin vergi kaynaklarının büyük bir bölümünün toprakla ilgili olması nedeniyle, toprak yönetimini ve vergilendirilmesini anlamayı gerektirir ki bu bağlamda irdelenmesi gereken konu "tımâr" sistemidir.

Feodal dönemde toplumlarda para kullanımının çok sınırlı kalması nedeniyle, toprak kirası veya vergi biçimindeki fazlanın tarımsal üreticilerden nakit olarak toplanması çok zordur. Öte yandan, bu toplumlarda teknolojik olanaklarında sınırlı kalması nedeniyle, fazlalığın ürün olarak toplanması, pazara taşınarak paraya çevrilmesi ve sonra da maaş olarak askerlere dağıtılması da aynı derecede güçtür. İşte bu koşullarda her toplum, her egemen sınıf kendi yapıları ve tarihsel özellikleri çerçevesinde bu meseleye bir çözüm getirmeye çalışır. Tımar düzeni bu soruya Osmanlı toplumunun özgül koşullarında verilen yanıtı oluşturur. Ancak tımar düzeninin tümüyle Osmanlı toplumu tarafından geliştirildiği söylenemez. Tımar düzeninin tarihsel kökenlerini Batı Asya'da, özellikle İran'daki toprak rejimlerinde, Selçukluların ikta sisteminde ve Bizans'ın toprak rejimlerinde aramak gerekir. Tımar sisteminin yürürlükte olduğu bölgelerde devlet, örneğin bu toprakların fethedilmesinden sonra vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımını yaparak bunları tahrir defterlerine kaydeder. Yalnızca tarımsal topraklar değil, kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da bu defterlere işlenir. Daha sonra da bu kaynaklar sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre dirlik adı verilen irili ufaklı bölümlere ayrılır. En fazla gelir sağlayan dirliklere has, orta boydakilere zeamet, sayıca ezici çoğunluğu oluşturan küçük has dirliklere de tımar adı verilir. Has ve zeametlerin gelirleri padişahın kendisine veya maaşlarına karşılık olmak üzere yüksek devlet memurlarına ayrılır. Tımarlar ise bir beratla birlikte sipahilere dağıtılır. Sipahilerden ve büyük dirlik sahiplerinden beklenen, her şeyden önce, dirliklerindeki üretime yönelik veya ticari faaliyetlerin düzenli bir biçimde yapılmasını sağlamak ve tahrir defterlerine işlenen vergi gelirlerini toplamaktır. Ayrıca dirlik sahipleri bu gelirlerin bir bölümünü kendi geçimleri için ayırdıktan sonra hem savaş sırasında orduya sipahi olarak katılmak, hem de dirliğin büyüklüğüne göre öngörülen sayıda cebelü adı verilen silahlı ve zırhlı askerin orduya katılmasını sağlamakla yükümlüdürler. Tımar rejimini yalnızca orduya asker sağlayan bir yöntem olarak görmemek gerekir. Tımar düzeni aynı zamanda tarımsal fazlanın devlet hazinesine aktarılmasını sağlar. Tımarın en önemli özelliklerinden biri de küçük aile işletmelerine dayanan bir toprak düzeni olmasıdır. Özel mülkiyet ve büyük işletmelere dayanan yapılarla karşılaştırıldığında, küçük ve aile işletmelerine dayanan bir tarımsal yapı merkezi devletin vergi toplayabilmesini kolaylaştırmaktadır. Küçük işletmelere dayanan bir yapı aynı zamanda merkezi devlete karşı siyasal alternatiflerin oluşmasını da güçleştirmiş, örneğin toprağa bağlı bir aristokrasinin ortaya çıkmasını engellemiştir. İşte bu mali ve siyasal nedenlerle, Osmanlı devleti tımar düzeni gücünün yettiği ölçüde yaygınlaştırmaya ve korumaya çalışmıştır. Tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi, buna bağlı olarak belirli vergilerin toplanması ve bir sipahi ordusunun oluşturulması merkezi devletin sürdürmeye çalıştığı toplumsal düzenin en can alıcı meselelerini oluşturmuştur. Merkezi devlet reaya çiftliklerini kendi mali temeli olarak kabul etmiş ve bunların parçalanmasını önlemeye çalışmıştır (Pamuk, 2007: 41-43).

1.5.1. Osmanlı Devleti'nde Vergi Konusuna Toplu Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nin vergi alma şekilleri dört ayrı prensibe göre düzenlenmiştir. Bunların başında İslami vergi esasları gelir. Ondandan sonra, örfeye göre belirlenmiş vergi prensibi, üçüncü olarak, harp masraflarını karşılamak üzere, avarız veya tekalif-i divaniye vergileridir. Son olarak ise her türlü kanun ve nizam dışı olmakla beraber, yine hükümdardan başlamak üzere, devlet ricali ve yüksek memurlarca kabul edilen fakat

mecburi olduğu için de vergi içinde zikredilmesi gereken hediyelerdir. (Akdağ, 2010: 361-362)

Osmanlı toplumunda, toprağın reaya tarafından kullanımında devlet tarafından kabul edilen temel birim ‘‘çift’’tir. Bir öküz tarafından işlenebilecek kadar toprağı olan köylü hanelerinden alınan vergiye de çift resmi denir. Çift resmi bir üründen alınan vergi değil, kullanılan toprağın miktarına göre nakit olarak toplanan bir vergidir. İmparatorluğun pek çok bölgesinde, özellikle de daha önceden feodal üretim ilişkilerinin yaygın olduğu Rumeli’de çift resmi, devlet mülkiyetindeki toprağın kullanım hakkı karşılığında reayanın sipahiye sunmakla yükümlü olduğu emek hizmetlerinin bir bölümüyle, doğan hizmeti, boyunduruk resmi, ot, odun gibi yükümlülüklerin paraya çevrilmiş biçimi olarak ortaya çıkar. Çift resmi miktarı imparatorluğun bir bölgesinden diğer bir bölgesine farklılık göstermektedir. Örneğin on altıncı yüzyılın ilk yarısında çift resmi Rumeli’de 22 akçe, Anadolu’da 33 akçe, Suriye’de 40 akçe ve Doğu Anadolu’da 50 akçe olarak alınmaktadır. O dönemin fiyatlarıyla bu miktar 100-150 kilo buğdayın piyasa fiyatına eşittir. Yılda 40-50 dönüm toprak işleyen bir köylü hanesinin yaklaşık olarak 3-4 ton buğday ürettiğini varsayarsak, çift resminin fazla küçümsenemeyecek bir vergi olmadığı, ancak reyanın üzerindeki en ağır yükü öşür gibi üretim üzerinden alınan vergilerin oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Köylü hanesinin toprağı yarım çift kadarsa, yarım çift resmi öder. Raiyyetin işlediğı topraklar daha da azsa veya hiç toprağı yoksa kendisine bennak ve toprağın miktarından bağımsız olarak sabit bir resim öder. Öte yandan gayrimüslim reaya da ispence adı altında çift resminden veya bennak resminden farklı olmayan bir vergi ödemektedir. Sipahiye ödenen ispenceye ek olarak, gayrimüslim reaya cizye adlı bir başka vergiyi de doğrudan devlete öder. Bunun karşılığında ise askeri yükümlülüklerden muaf tutulur. Bütün bu uygulamalar ışığında, çift resmini, bir toprak vergisi olduğu kadar, kırsal alanlardaki her yükümlünün veya raiyyetin ödediğı bir hane vergisi olarak yorumlamak daha doğru olmalıdır (Pamuk, 2007: 44-45).

Reyanın ödediğı vergiler içinde en önemlisi ve reaya için en büyük yükü oluşturan ürünün belirli bir oranı olarak sipahi tarafından toplanan öşürdür. Öşürün oranı devletin farklı bölgelerdeki gücüne, fetih öncesinde varolan vergilerin oranına ve toprağın verimine göre onda birle beşte bir arasında değişmektedir. Sulanan topraklarda bu oranın dörtte bire kadar çıktığı görülür. Öşür, yalnızca hububata değil tüm toprak ürünlerine, bağlara, bahçelere ve kovanlara da uygulanır. Hasat zamanında reaya, öşürü ya sipahinin ambarına yıkar yada sipahi isterse pazar yerine kadar taşımak zorundadır. Bu yükümlülük reaya için bir günlük angarya oluşturmaktadır. Reyanın öşürü bir günden daha fazla uzaklığa taşımak zorunda olmadığı kanunnamelerde belirtilmiştir. Bunlara ek olarak, beslenen hayvanlar için reaya koyun resmi adı altında bir başka vergi ödemektedir. Koyun resmi nakit olarak ve doğrudan devlete ödenmektedir. (Pamuk, 2007: 45).

Reaya ve reaya çiftliği hem ekonominin ve hem de devlet maliyesinin temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle devlet, sipahinin keyfi davranışlarını ve reayayı aşırı derecede sömürmesini engellemeye çalışmıştır. Reyanın sipahiye olan emek yükümlülüklerinin üst sınırlarını da koyduğu kanunnamelerde belirlemiştir. Ayrıca, sipahinin hassa çiftliğinin fazla büyük olmamasını istemesi, bu anlamda devletin müdahaleleri nedeniyle genişleyememesi, angarya uygulamasının bir diğer sınırını çizmektedir. Bu nedenlerle, örneğin Avrupa feodalizminde görüldüğü gibi, reyanın düzenli bir biçimde hassa çiftliğinde çalışmasına merkezi devletin güçlü olduğu dönemde rastlanmamaktadır. Ancak devletin koyduğu kanunlarla yine devletin koyduğu ve sipahilerin keyfi davranışlarını yasaklayan adaletnamelerin hükümlerine bakarak

Osmanlı ülkesinin hak ve adalet diyarı olduğu sonucuna varmamak gerekir. İyimser bir yorumla, kanun ve adaletnamelerin merkezi devletin güçlü olduğu dönem ve mekanlarda, merkezi devletin niyetlerini ve düzen anlayışını yansıttığı söylenebilir. Merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerde reaya üzerindeki baskıların arttığı, sipahilerin keyfi davranışlarının yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu nedenle, daha önceden koyulan kanunlara uyulmasını sağlamak üzere merkezi devletin ayrıca adaletnameler çıkarmasını, bu tür keyfi davranışlara ne kadar sık rastlanıldığının bir göstergesi olarak yorumlamak daha doğru olacaktır (Pamuk, 2007: 45-46).

Buraya kadar ele alınan vergiler reayanın yıldan yıla ödemekle yükümlü olduğu vergilerdir. Cizye ve koyun resmi dışında bu vergilerin hiçbiri merkezi devlet hazinesine ulaşmamaktadır. Katkıları dolaylı olarak, sefer zamanında asker olarak belirlemektedir. Bu olağan vergilerin yanı sıra devletin avarız-ı divaniyye veya avarız adı altında doğrudan topladığı olağanüstü vergiler vardır. Önceleri bu vergiler savaş dönemlerinde uygulanır ve özellikle sınır boylarına doğru yürüyüşe geçen ordunun iâşesini sağlamayı amaçlardı. Avarız köylü hanelerinden ayrı ayrı toplanmaz, örneğin bir köyün tümünden belirli miktarda gıda maddeleri, ordu için gerekli malzeme veya nakit talep edilirdi. Her olağanüstü durumda ise devletin reayanın karşısına farklı taleplerle çıktığını görürüz. Ordunun ve savaşların merkezi hazine üzerindeki parasal yükü artmaya başlayınca, avarız nakit olarak ve daha sık olarak toplanmaya, olağanüstü niteliğini yitirmeye başlar. Diğer vergilerden farklı olarak avarızın miktarı kanunlarla saptanmadığı için, merkezi devlet her başı sıkıştığında daha ağır taleplerle reayayı sıkıştırır. Böylece olağan koşullarda sipahinin topladığı gelirler merkezi devlet hazinesine kaymaya, sipahiler yoksullaşmaya başlar. Bütün bunlar tımarların idari ve mali bakımlardan merkezi devletten bağımsız birimler oluşturamadıklarını gösterir. İdari açıdan bakıldığında, sipahilerin uygulamaları devlet tarafından denetlenir. Bu denetimler sırasında da birçok devlet memuru tımara girip çıkar. Kısacası, bir taraftan merkezi devlet reayayı vergilendirirken, öte yandan da sipahinin üretici köylüyü fazla ezmemesini amaçlar. Çünkü bir üretim birimi olarak reaya çiftliği yalnızca ekonominin değil devlet maliyesinin de uzun dönemli temelini oluşturur (Pamuk, 2007: 46-47).

Bilindiği gibi tımar sistemi, Osmanlı Devleti'nin uzun savaş dönemlerine girmesi ve bu savaşları kaybetmesiyle beraber mukataa'lara dönüştürülüp mültezimlere tahsis edilir. Mültezimler devletin vergilerini toplayan, aracı bir hizmet veren kişilerdir. Devletin, toprak ve reaya üzerinden aldığı vergilerin toplanmasında yaptığı değişiklik zorunluluk üzerinedir. Bu zorunluluk, devletin daha fazla nakit paraya ihtiyaç duymasına dayanır. İlk dönemlerde kısa vadeli verilen vergi toplama işlemi daha sonra devletin daha fazla nakit paraya ihtiyaç duymasıyla daha uzun vadeli ve en sonunda da daimi olarak verilmeye başlanır. Bu da "malikane" usulü denilen sistemi beraberinde getirir. Dolayısıyla tımar sistemi çöker ve Osmanlı Devleti için çok önemli bir kurum olan bu sistemin yerine yenisi getirilemez. Tımar sisteminin bozulması ile Osmanlı Devletinin yıkılma sürecine girmesi arasında sıkı bir bağlantı vardır (Özkaya, 2010: 31; Finkel, 2007: 290; Faroqhi, 2004: 663).

Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerindeki gelirlerinden birisi haraca bağlanan ülkelerden alınan vergilerdir. Osmanlı Devleti'nin askeri yapısı ve erken dönemin bütün askeri başarıları, yakınındaki çeşitli devletleri haraca bağlamasına imkan verir. Örneğin, 1370'lerden başlayarak Bizans'tan yılda 15.000 duka altın, 1380'lerden başlayarak Sırbistan Krallığından yılda 40.000 ya da 50.000 duka altın haraç alınır. Daha sonra bu toprakların bir kısmı fethedilince, bu tür bir haraç söz konusu olmaktan çıkmış ve ele geçen bölgede, geçerli olan vergi uygulamasına geçilmiştir. Moskova Knyezliği ve Lehistan krallığı, haracını Kırım hanına öder. Venedik, Cenova gibi deniz ticaretiyle

geçinen İtalyan kent devletleri, Osmanlı sularında bu işi yapabilmek için haraç öder. İran'ın bile verdiği yıllık bir haraç vardır. Şüphesiz gelirin bu türüsü tamamen kılıç kuvvetine dayanmaktadır. Dubrovnik gibi küçük bir kent devleti Venedik ile Osmanlı arasında, böyle vergiler ödeyerek ve çeşitli kolaylıklar sağlayarak, yüzlerce yıl bağımsız yaşamayı başarır. Ama daha güçlü devletler, Osmanlı'nın zayıflamasına paralel olarak, bu haracı ödemeyi keser. Bu duruma en güzel örnek Avusturya Devleti verilebilir: Kanuni zamanında 1547'de yılda 30.000 duka altın ödemeyi kabul eden Avusturya 1606'da bu uygulamayı keser. Bu tarihlere gelindiğinde bu tip vergileri ödeyen zaten pek kimse kalmamıştır (Belge, 2008: 328).

Osmanlı Devleti'nin yine erken dönemlerinde bir hayli önemli gelir getiren kaynaklardan başka birisi de ganaim'dir. Savaş ganimetlerinde erken dönemlerden beri, pencik yani beşte bir usulü uygulanmıştır. Buna göre ganaimin beşte biri devlete ya da onu temsil eden padişaha aittir. Askerler, kendi aralarında, piyade ve süvari oluşlarına göre değişen oranlarda, ganaim paylaşmaktadır. Ayrıca, ganimetleri paylaşan askerlerden de ganimetin niteliğine göre, devlet tarafından pencik resmi denilen bir vergi alınmaktadır. Askeri zaferler döneminin kapanmasıyla birlikte bu gelirlerin ve bu tip uygulamalarında sonu gelir (Belge, 2008: 328-329).

Pişkeş ise günümüzde Rüşvet gibi anlaşılrsa da dönemin koşullarında Osmanlı Devleti için belli ki bu şekilde anlaşılmayan gelirdir. Bugünkü dilde "peşkeş çekmek" deyiminde (verilmemesi gereken bir şeyi uygunsuz veya usulsüz bir şekilde başkasına sunmak) olumsuz bir anlamda kullanılan bu söz, farsça armağan anlamındaki "pişkeş" ten gelir. Geçmişte anlamı olumsuz değildir, ama böyle bir adet bizim bugünkü anlayışımıza fazlaca ters gelir. Bir yere tayin olunan veya kendisine herhangi bir ayrıcalık bağışlanan kimseler bunun karşılığında padişaha ve muhtemelen başka ilgili yüksek memurlara armağanlar sunmuşlardır. Sarayda bu armağanları gerekli merasimlerle almak üzere, "pişkeşçi-i şehriyari" sıfatını taşıyan bir görevli dahi vardır. (Belge, 2008: 330-331).

Müsadere ise olağandışı bir şey olması gerekirken zamanla fazlasıyla olağanlaşmış bir durum ve devletin gelirlerinden birisidir. Müsadere, vezirlerle devlet görevlilerinin ve memleket zenginleriyle tanınmış kişilerin ecelleriyle öldüklerinde veya herhangi bir sebeple idamlarında kişinin ve bazen de sağlıklarında mallarının hükümet namına alınması yerinde kullanılan bir tabirdir. Anlatılan bu eylem, ancak bir ceza olarak kabul edilebilir bir şeydir. Yolsuz olduğu tespit edilen bir servete karşı böyle bir şey yapılabilir. Tabii bu durumda da bunun yapılması insan hakları açısından kolayca onaylanır bir şey değildir. Bilinen ilk müsadere örneği, Fatih'in idam ettirdiği Çandarlı Halil Paşa olayıyla karşımıza çıkar. En yüklü servetlerden biri, Kanuni Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa'nındır. II. Mustafa zamanında savaş masraflarını karşılamak için zenginlerin mallarını müsadere etmek, normal bir uygulama sayılır hale gelir. Son müsadereye uğramışlardan biri 1826'ya kadar yeniçeri ocağına mal tedarik eden Yahudi Bezirgan Bohoraçi'dir. Kendisi idam ve serveti de müsadere edilir. Bu, şüphesiz, toplumda sermaye birikimi olmamasının nedenlerinden bir tanesidir. Ama temel neden olduğunu herhalde söyleyemeyiz. Osmanlı Devleti'nde devlet her zaman topluma mutlak biçimde egemen olmuştur ve ekonomiyi de denetlemiştir. Bu sıkı denetim içinde pazar özerkleşmemiş, dolayısıyla, Batı ekonomilerinde olduğu gibi dinamik ve dinamikleştirici bir rol oynayamamıştır. İstanbul ve birkaç büyük şehir dışında, zaten pazar denecek bir şeyin kendisi de olamamıştır. Bu ortamda ekonomiyi canlandıran ve orada kazandığı güçle toplumu bir lokomotif gibi bir yerlere çeken bir sınıf ortaya çıkmamıştır (Belge, 2008: 331; Eryılmaz, 2006: 66).

Gülhane hattı hümayun'unla birlikte gelen yenilikler ve değişimlerden en önemlilerinden birisi vergi konusu ile alakalı olanlardır. Tanzimat'la birlikte daha adil ve daha etkin bir vergilendirme sistemi kurulmaya çalışılır. 1840'da açıklanan yeni vergi sisteminde üç vergi olduğu gibi bırakılır: Müslüman olmayanların ödediği cizye, aşar ve mürettebat veya tahsis vergisi. Bu kararlar birlikte, köy ve cemaatlerin bölgelerine uğrayan ya da ziyarette bulunan memurlara ve maiyetlerindeki yemek ve yatacak yer, atlarına da yem temin etmek zorunda olma adeti resmen sona erdirilir. Daha da önemlisi, merkezden atanmış aylıklı muhassıllar vasıtasıyla yapılan doğrudan vergi tahsilinin, iltizam sisteminin yerini almasıdır. Bunun hem merkezi hükümetin gelirini arttıracacağı hem de çiftçilerin yükünü azaltacağı umulmuş ama sonuç tam bir felaket olmuştur. Reşit Paşa hükümeti muhassıl olarak atamak için yeter sayıda tecrübeli memura sahip değildir; iltizamı elinde tutmuş olan yerel eşraf vergi tahsilini baltalamış ve kesin bilgilerden yoksun oluşu yeterli vergi tahsilini olanaksız kılmıştır. Bürokraside tamda maaş sistemine geçildiği bir zamanda devlet gelirleri hayli düşmüştür. Sonuçta Reşit Paşa iktidardan düşmüş ve iltizam sistemi yeniden yürürlüğe konmuştur. İmparatorluğun bazı bölgelerinde dolaysız vergilendirme on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar iltizamın yerini alamamıştır ve imparatorluğun son döneminde bile aşarın yüzde 95'ini mültezimler toplamıştır. Bu dönemde imparatorlukta halk kitlesini etkilemiş olan öteki vergi reformlarının ilki cizyenin kaldırılması olmuştur. Bu vergi, ilan edilen gayrimüslimlere karşı eşit haklar verme politikasıyla kesinlikle bağdaşmamıştır. Ancak cizyenin yerini askeri hizmetten muafiyet vergisi olan bedel-i askeri almıştır, buda gerçekte aynı kapıya çıkmıştır. İkincisi, koyun, ağnam vergisi reformudur. Bu vergi kapsamına 1856'da bütün çiftlik hayvanları dahil edilmiş ve hayvanın piyasa değerine göre farklılaşan bir vergilendirme başlatılmıştır. Üçüncüsü 1858 tarihli Arazi Kanunnamesidir ve bu, mülkiyet kaydında tapu senedinin esas alındığı yeni bir sistem getirmiştir. Bu yeni sistemde, geniş devlet arazileri (miri) artık şahısların iyeliğindeki arazilere (mülk) dönüşmüştür (Zürcher, 2010: 96-97).

1.5. 2. Osmanlı Devletinde Enflasyon ve Satın Alma Gücü

Osmanlı Devleti'nde sosyal ayaklanmaların birçoğu (Örneğin Celali İsyanları) ekonomi kökenli olmuştur. Sosyal olayların anlaşılmasında ekonominin önemi büyüktür. Örneğin Marx'ın yaptığı ve dünyada çığır açan çalışmaları bu konuyla ilgilidir. Bu bağlamda Osmanlı devletinin başkenti olan İstanbul'da 1469'dan 1914 yılına kadar, enflasyon oranları yaklaşık olarak 300 kat artmıştır. Bu toplam artış ortalama olarak yılda yüzde 1,3 lük bir artış hızı anlamına gelmektedir. Osmanlı tarihinde iki hızlı enflasyon dönemi olduğu anlaşılmaktadır. Birinci olarak, on altıncı yüzyılın sonlarından on yedinci yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir enflasyon dalgası sırasında fiyatlar yaklaşık olarak 5 kat artmıştır. Bu dönemdeki artışlar genellikle dünya ölçeğindeki fiyat devrimi ile ilişkilendirilmektedir, ancak Osmanlı Devleti'nde fiyat artışlarının büyük bir bölümü taşıyıcılardan kaynaklanmaktadır. İkinci olarak, on sekizinci yüzyılın sonlarında başlayan ve 1850'lere kadar süren, çok daha güçlü bir enflasyon olmuştur. Bu ikinci dönemde fiyatlar yaklaşık olarak 12 ile 15 kat artmıştır. Bu fiyat artışları da 1780'lerde başlayan ve II. Mahmut döneminde hızlanan taşıyıcılarla yakından ilişkilidir. Buna karşılık, genel fiyat düzeyinin 1650 ile 1780 arasında ve 1860 ile 1914 arasında daha istikrarlı kaldığı görülmektedir. Söz konusu dört yüz elli yıllık sürede fiyat artışlarının hiç kuşkusuz pek çok nedeni bulunmaktadır. Örneğin kısa dönemde, kötü hava koşulları ya da güçlü bir hasat, savaşların yarattığı darlıklar fiyatlarda büyük dalgalanmalar yaratabilmiştir. Ancak çok uzun vadeli perspektiften

bakıldığında, tağşişlerin ya da Osmanlı para biriminin gümüş içeriğinin devlet tarafından azaltılmasının, fiyat artışlarının en önemli nedeni olduğu görülmektedir (Pamuk, 2007: 181-182).

Satın alma gücünde ise üç uzun vadeli eğilim belirlemek mümkündür. İstanbul'da ücretler on beşinci yüzyılın sonlarından on altıncı yüzyılın ortalarına kadar gerilemiştir. Bunun en önemli nedeninin on altıncı yüzyıldaki nüfus artışları olduğu söylenebilir. Zaten on dördüncü yüzyıldaki veba salgınlarından sonra ücretler on beşinci yüzyılda da bir hayli yüksek düzeylerde kalmışlardır. Reel ücretler daha sonra on altıncı yüzyılın ortalarından on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar dalgalı ancak yatay bir seyir izlemiş ve nihayet on sekizinci yüzyılın son çeyreğinden yirminci yüzyılın başlarına kadar yükselme eğilimi içinde olmuştur. 1914 yılına gelindiğinde, düz inşaat işçilerinin günlük ücretlerinin satın alma gücü ise 1500 yılındaki düzeylerinin yaklaşık yüzde 50-60 üzerinde olmuştur. Avrupa ile kıyaslandığında Osmanlı Devleti'nde yaşayan insanların (örneğin İstanbul'da yaşayan bir inşaat işçisinin) satın alma gücünün on dokuzuncu yüzyıla kadar Avrupa'nın pek çok diğer bölgesindeki ücretlere bir hayli yakın olduğunu görülmektedir. Buna karşılık, Kuzey Batı Avrupa'nın önde gelen kentleriyle İstanbul arasında ücretlerin satın alma gücü bakımından on altıncı yüzyılın başlarından itibaren kayda değer farkların oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Kuzeybatı Avrupa kentleriyle İstanbul arasındaki reel ücret farklılıklarının on dokuzuncu yüzyıla kadar fazla değişmeden kaldıktan sonra, on dokuzuncu yüzyılda açılmaya başladığı görülmektedir. Osmanlı Devletinde en büyük enflasyon 1584-86 arasında III. Murad'ın saltanatında gerçekleşmiştir. 100 dirhem gümüşten 450 akça kesilirken 800 akça kesilmeye başlanmıştır. Bu, yarıya yakın düşüş demektir. Nitekim bir duka altının karşılığı 60 akça iken, bu da 120'ye yükselmiştir (Pamuk, 2007: 185-186).

1.6. Osmanlı Devletinde Dini Hayat

Osmanlı Devletinde din konusu ile ilgili çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Bu problemin merkezinde ise din konusunun farklı toplumsal alanlarda farklı bir şekilde anlaşılıp yorumlanmasıdır. Örnek vermek gerekirse devletin İslam'dan anladığı ile halkın anladığı şeyler aynı değildir. Aynı zamanda devlet bazında İslam dini siyasi bir anlam da ifade etmektedir. Halkın İslam'dan anladığı ise genel olarak dini ritüellerdir. Bu anlamda çalışmamızda din konusu algılanış biçimlerine göre incelenecektir (Ocak, 1999: 109-111).

İslam'ın Devlet tarafından anlaşılmasının sonuçları daha geniş olacağından öncelikle buradan başlamak gerekmektedir. Devlet İslam'ı Osmanlı Devleti'nde İslam'ın her şeyden önce devlet ideolojisindeki yeri, sonra bunun merkez ve taşra dahil olmak üzere bürokrasiye ve yönetime yansıtışı ve nihayet iç ve dış politikayı yönlendirici bir faktör olarak oynadığı roldür. Kısaca İslam'ın siyasallaşmış biçimidir.

Bu anlamda İslam'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi hale gelişi, başlangıçtan on beşinci hatta on altıncı yüzyıla kadar gelen uzun bir sürecin ürünüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam'ın siyasileşme süreci, aslında, Osmanlı tarihinin pek çok meselesini anlama bakımından da büyük önem arz etmektedir. On altıncı yüzyıl başlarında fiilen bir uç beyliği olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti'nin bu başlangıç yıllarında yönetim çevresiyle yönetilenler arasındaki ilişkiler, çok tabii olarak geleneksel kabilevi çerçevede içinde cereyan etmekte, yönetim çevrelerinin İslam anlayışı da bu çerçevede içinde biçimlenmektedir. Başta ilk padişahlar olmak üzere Osmanlı yönetim çevreleri, bu çevreye hâkim bulunan bir takım sufilerin mistik karakterli İslam yorumundan beslenmişlerdir. Osman Bey, Orhan Bey ve I. Murad, bu sufilerle çok sıkı

bir işbirliği içine girmişlerdir. Ancak Yıldırım Bayezid zamanından itibaren bu ilişkiler değişmeye ve daha çok ulema çevreleri ile yakınlık kurulmağa başlanmıştır. Artık imparatorluk şekline dönüşme yolunda bulunan Osmanlı Devleti, siyasi ve idari yapılanmasını ulemanın yardımıyla gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Bu ise çok tabii bir gelişme sürecidir. Böylece özellikle Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminde belirgin bir biçimde, medresenin temsil ettiği fıkha dayalı kitabi, kaideci İslam anlayışı süratle Osmanlı Devleti'nin siyasi ve idari yapısına hakim duruma geçmiştir. Bu, Osmanlı devlet İslam'ının başlangıcı olmuştur. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) devrine gelindiğinde bu süreç bir hayli olgunlaşmış ve bu güçlü Osmanlı sultanının merkeziyetçilik ekseninde olgunlaşan devlet anlayışının temel aracı haline dönüşmüştür. Osmanlı devlet İslam'ı klasik niteliklerini onun zamanında kazanmış ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde bütün çizgileriyle gelişme sürecini tamamlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle siyasileşmiş bir devlet İslam'ının oluşmasına en büyük katkıda bulunan hiç şüphesiz yüksek İslam anlayışını temsil eden medreseler olmuştur (Ocak, 1999: 109-111).

İslam'ın farklı olarak algılandığı alanlardan birisi de halk tabakasıdır. Bu anlayış, İslam'ın Klasik temel kaynakları çerçevesinde, kitabi esaslara ve önde gelen ulemanın içtihatlarına dayalı kitabi İslam anlayışının dışında, halk tabakalarının geleneksel ve şifahi kültürlerinin etkisinde anlayıp yorumladıkları ve yaşantılarına yansıttıkları İslam anlayışıdır. Bu ortak niteliklere sahip olmak üzere halk İslam'ı, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha Türklerin İslam'ı kabulleri döneminden beri birbirine paralel olarak gelişen heterodoks ve ortodoks biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Birincisi, eski inanç ve geleneklerin şifahi bir kültür unsuru olarak ön plana çıkışıyla kendini belli eder. Bu kesim Osmanlı İmparatorluğu'nda Kalenderilik, Bektaşilik ve on altıncı yüzyıldan itibaren de özellikle Alevilik tarafından temsil edilir. İkincisinin de Sünni İslam'ın kitabi esasları ön planda olmakla birlikte, eski geleneksel kültür ve inanç unsurları da belli bir ölçüde pay sahibidir. Her iki kesiminde ortak karakteristiği, önemli ölçüde mistik İslam yorumu, yani tasavvufi unsurlar tarafından şekillendirilmiş olmalarıdır. Bununla beraber halk İslam'ı kelimenin tam anlamıyla mistik bir İslam tarzı değildir. Yani tekke ve zaviyelerde yaşanan İslami hayat tarzından farklıdır. Temel karakteristiği, mistik İslam tarzının etkisiyle, belirgin bir evliya kültü etrafında toparlanmış olmasıdır. Bu kült halk İslam'ının heterodoks ve ortodoks kesimlerini birden kapsamaktadır (Ocak, 1999: 109-112; Ocak, 2010: 171-172).

Osmanlı Devleti'nde din adamlarının yetiştirdiği yer olarak tanımlayabileceğimiz medreseler, İslam'ın devlet ve halktan daha da farklı olarak algılandığı bir yerdir. Medrese İslam'ı, yukarıda da belirtildiği üzere, daha çok on dördüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. On birinci yüzyıldan itibaren İslam dünyasında yayılmaya başlayan klasik medrese geleneğinin hemen hemen bütün vasıflarını kendinde toplayan Osmanlı medreseleri, çoktandır fıkıh hakimiyetinde bir İslam anlayışına teslim olmuş bulunan bir İslam yorumunun kurumları olarak, sınıksız bir ehl-i sünnet gelenekçiliği içinde bir şerhçilik ve haşiyecilik yolu oluşturmuşlardır. Osmanlı merkezi yönetimi, çeşitli siyasi ve idari amaçlarının gerçekleşmesinde ve fiillerini meşrulaştırmada bundan geniş ölçüde yararlanmıştı. Bunun dışında, medrese bu kuralcı veya fıkıhçı İslam yorumuyla halk İslam'ının Ortodoks kesimini de önemli ölçüde etkisi altına almış ve şekillendirmiştir. Bu bakımdan medrese İslam'ının hem siyasileşmiş devlet İslam'ının, hem de Sünni halk İslam'ının oluşmasında önemli katkıları olmuştur. Osmanlı tarihi boyunca medrese çevrelerinin tasavvuf çevreleriyle zaman zaman çeşitli ilişkiler geliştirmiş olmasına rağmen, tasavvufa soğuk bakan belirli bir kesimin bu tavrının oluşmasında, on yedinci yüzyılda Kadızadeli hareketi gibi bir

takım sosyal hareketlerin tasavvuf karşıtı bir niteliğe bürünmesinde, bu nasçı ve kuralcı medrese anlayışının katkısı olduğunu da unutmamak gerekir. Nitekim sufi çevreler bu sebeple sık sık ulema kesimini ülema-i rüsum terimiyle nitelemekten geri durmamışlardır. Osmanlı tarihinde medrese İslam'ını temsil eden bu ulema-i rüsum ile kendilerine ülema-i batın diyen sufi çevrelerin çatışmasına her zaman için tesadüf etmek mümkündür. Bugün de bu çatışmanın devamını hemen hemen bütün İslam dünyasında görmek mümkündür (Ocak, 1999: 109-112).

Halk İslam'ı ile zaman zaman paralellik gösterebilen diğer bir algılanış şekli tekke İslam'ıdır. Hiç şüphesiz ki sahip bulunduğu mistik karakteri sebebiyle halk İslam'ı, kendi mensupları üzerinde icra ettiği büyük ve derin etki itibarıyla pek çok bakımdan dikkatli ve teferruatlı bir biçimde incelenip tahlile tabi tutulması gereken çok önemli bir konudur. Tıpkı halk İslam'ı gibi, heteredoks ve ortodoks olmak üzere iki ana eğilimde gelişmiş olan tekke İslam'ının ortaya koyduğu kendine mahsus zihniyet ve hayat tarzı, imparatorluğun hemen hemen bütün Müslüman tebaasını en üst tabakasından en alt tabakasına kadar kucaklayan bir dünya görüşü oluşturmuştur. Ama tekke İslam'ı asıl tekkelerde geliştirilen mistik hayat tarzı ve zihniyetle kendisini ortaya koymuştur. Bu mistik mahiyeti sebebiyle, bütünüyle siyasileşme sürecinden uzakta kendi tabi gelişimini sürdüren Osmanlı tekke İslam'ı ana çizgileri itibarıyla genel olarak İslam tarihinde tekke İslam'ının takdim ettiği özelliklerin dışına pek çıkmaz. Zaman zaman Mevlevilik, Halvetilik, Celvetilik, ve kısmen Nakşibendilik gibi, merkezi yönetimle sıkı ilişkiler içinde görünmesine rağmen Osmanlı tekke İslam'ı yukarıda belirtildiği gibi, hiçbir zaman Safevîlik tarzında siyasi bir ideoloji haline dönüşmemiştir. Bunun, eğer denebilirse tek istisnası vardır; o da on altıncı yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman zamanında Bosna havalisinde Bayrami Melamileri içinde doğan Hamzavi hareketidir. Bosnalı Hamza Bali'nin çevresinde oluşan bu hareketin de tamamıyla o dönemin sosyal çalkantıları ve Rumeli topraklarının kendine mahsus şartlarıyla bir arada düşünülmesi gerekir. Osmanlı tekke İslam'ı, belirgin bir bölümüyle Osmanlı İmparatorluğu içinde bir anlamda paralel bir İslam tarzı da oluşturmuştur. Bu paralel İslam tarzı, merkezi iktidara yakın bulunan ve Klasik Ehl-i Sünnet çerçevesinde kalan Mevlevilik, Celvetilik, veya Nakşibendilik gibi çevreler tarafından değil, daha çok Kalenderiler, Bektaşiler, ve Bayram Melamileri tarafından açıkça sergilenir (Ocak, 1999: 113-114).

1826'da yeniçeri ocağının yıkılmasıyla beraber özellikle Bektaşî tarikatı ve dolayısıyla halk İslam'ı büyük oranda bastırılmaya çalışılmıştır. Bunun sebebi hem kuruluş felsefesi hem de yerleşme döneminde ocağın Bektaşîlikle olan ilişkileridir. Bundan sonra Osmanlı devletinde medrese İslam'ı ve devlet İslam'ı ön plana çıkmış devlet tarafından politikaya uygun olarak desteklenmişlerdir. II. Abdülhamid zamanında ise İslam'ın siyasallaşma hızı yükselmiş ve devletin resmi politikalarında önemli bir rol oynamıştır (Finkel, 2007: 389)

II. Abdülhamid İslamlılığını gerek kendi ülkesindeki tebaasını birleştirmek için bir bayrak olarak, gerek ülke dışındaki Müslümanlar için emperyalizme bir karşı koyma aracı olarak düşünmeye başlamıştır. Padişah, halk arasında Müslümanlık şuurunu bir çeşit misyoner örgütüyle yaymaya çalışır. Orta Asya'da, Kuzey Afrika'da ve Uzakdoğu'da aynı politikayı ajanlar yoluyla sürdürür. Bu politikaları aynı zamanda emperyalizmin gittikçe artan baskılarına karşı kendi silahı olarak kullanır. Kendi ülkesinde ise aynı taktiği, Batı Anadolu da Müslüman nüfusun gerilemesi karşısında yayılan bir Rum tüccar, çiftçi ve zanaatkar dalgasına karşı kullanır. 1890'lardan itibaren ise Jöntürkler dinin bir sosyal pekiştirici olarak rolünü bilirler ve aynı zamanda İslam'ın Osmanlılar arasında ne kadar derin bir şekilde yerleşmiş olduğunu anlarlar. Fakat aynı

zamanda ulemanın ve medrese sisteminin çürüdüğünü, bir reforma tabii tutulması gerektiğini de hissederler. Türkiye’de İslam’ın, devlet bazında ve halk tarafından anlaşılması, yorumlanması ve ilişkileri bağlamında problemler hala devam etmekte olup tartışmalar sürmektedir (Mardin, 2010b: 14).

1.7. Osmanlı Devletinde Hukuk ve Ulema

Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren bağlı bulunduğu dinin icaplarına göre bir hukuk sistemini kabul etmiştir. Buna bağlı olarak gerek cezai gerekse vergi konuları ile Müslim ve gayri Müslimlerin tabii buldukları esaslar ve bunların birbiriyle olan münasebetleri bu hukuk çerçevesinde konulan hükümlere göre düzenlenmiştir. Şer-i hukuk (İslam hukuku) adını verdiğimiz bu sistemin, bir çok alanda tatbik edildiği göze çarpmaktadır (Halaçoğlu, 2007: 119).

İslamiyet gerek kamu hayatını gerekse bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve dini emirlere dayanan tek bir kanun tanımıştır, o da şeriattır. Bir Müslüman hükümdarı, halife olsun sultan olsun, kanun kuyucu sıfatını takınamaz. O, ancak İslam kanununun, yani şeriatın nazırı ve muhafızıdır. Şeriat üzerinde herhangi bir yorumda bulunmak ancak yetkili ulemaya aittir. Osmanlı Devleti’nin bir İslam devleti olarak Şeriattan başka bir kanunu olmaması gerekirdi fakat durum böyle olmamış devlet şeriatı aşan bir hukuk düzeni geliştirmiştir. Osmanlı Devleti’nde sultan tamamen kendi yetkisiyle kural koyabilmiş ve yasa çıkarabilmiştir. Şeriattan bağımsız olan ve kanun diye bilinen bu yasalar, dini değil akılcı ilkelere dayanmış ve öncelikle kamu ve yönetim hukuku alanlarında konmuştur. Buna imkan veren prensip ise, örf, yani özel anlamda hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak şeriatın kapsamına girmeyen alanlarda kanun koyma yetkisidir. Bu da, doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam anlamıyla mutlak bir mevki kazanması, devlet çıkarlarının her şeyin üstüne sayılması ile gerçekleşebilmiştir. Genellikle ulema için bu kanun düzenini meşru gösteren esas, İslam cemaatinin hayrı ve selameti ile adalet prensibidir. Kanun ve yasa koymanın temel koşulları şöyle tespit olunmuştur: Şeriat dışı bir durum, buna dair yaygın bir adaletin veya kıyasa esas olacak bir genel adetin varlığı, hükümdarın iradesi, genel düzenin bunu gerektirmesi (İnalçık, 2010: 227; İnalçık, 2009: 76).

Osmanlı Devletinde eğitim, yargı ve din işlerine bakan topluluğa ulema adı verilir. Ulema, devşirmeler arasından değil, eğitim gördükleri medreselerin bulunduğu kentlerdeki Müslüman nüfus arasından, esas olarak da İstanbul ile Batı ve Orta Anadolu’daki Türkler arasından çıkar. Medreselerde daha sınırlı eğitim gören pek çok ulema ise, imam, hatip veya müezzin olarak çalışır. Ulema hiyerarşisinin daha üst basamaklarında ise, müftüler ve büyüklü küçüklü yönetim birimlerine atanan kadılar bulunur. İstanbul, Bursa ve Edirne kadılıklarının özel konumu vardır. Kadılar hem merkezi devletin koyduğu örfi kanunları, hem de şeriatı bilen ve yorumlayan kişiler olarak bölgelerindeki yargı işlerini yönetirler. Ayrıca merkezi devletin kendi birimlerindeki en üst sivil yöneticisi olarak bir belediye başkanı gibi çalışırlar. Merkezi devletin toplum ve ekonomiyi denetim altında tutma çabalarında kadıların önemli bir yeri vardır. Kadıların bir bölümü ise medreselerde ders vermek üzere müderris olarak kalır, ancak daha sonraları sivil bürokrasi içinde yöneticilik görevlerine de geçebilirler. Ulema hiyerarşisinin en üstünde din işlerinden sorumlu şeyhülislam ile yargı işlerinin tümünden sorumlu olan Anadolu ve Rumeli kazaskerleri vardır (Pamuk, 2007: 34).

Osmanlı hukuk sistemi, kadıların özgür iradelerinde kendini bulmuştur. Padişah dahil hiçbir kişi ve kurumun tesirinde kalmadan tamamen bağımsız çalışan Osmanlı mahkemeleri, aldıkları karar itibarıyla Divan-u Hümayun tarafından denetlenmiştir.

Osmanlı mahkemelerinde kadının yanı sıra bir bilirkişilik kurumu meydana getirilmiş, davaların görüldüğü oturumlarda şuhudü'l hal adı altında bir şahitler heyeti nezaretinde dava aleni olarak görülmüştür. Davalarda alınan her türlü karar ise bugünkü mahkemelerde olduğu gibi sicil defterlerine kaydedilmiştir. Her oturum sonucu alınan kararın altına, yukarıda zikredilen şuhudü'l hal yazılmıştır. Davaların her birinde bölgenin tanınmış ve hatırı sayılır isimlerinin yer aldığı şahitler heyeti vasıtasıyla kadı, şer-i hukukun yanı sıra örf ve adeti de gözetme imkanı bulmuş, öte yandan meydana gelebilecek dedikodularında önünü kesmiştir (Halaçoğlu, 2007: 123-124).

1.8. Osmanlı Devletinde Eğitim ve Dil

Eğitim, medrese eğitimi ve askeri teknik eğitim veren müesseseler (Mühendishaneler, Harbiye ve Tıbbiye Mektepleri) olarak iki ayrı grupta incelenebilir. Medreseler; klasik Osmanlı eğitim müessesesi olarak kuruluşundan, itibaren belli bir çizgide ve seviyede eğitim vererek devlet ve toplumun dini, adli ve ilmi konularda ihtiyaç duyduğu personeli yetiştirmiştir. Medreselerin, ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılandığından mali yönden devlete bağımlı değildir. Buna rağmen, ilmiye sınıfı denen medrese menşeli vazifeliler (şeyhülislam, kazasker, müftü, müderris, kadı, imam vaiz) bir bakıma, devletin resmi politikası ve ideolojisinin temsilcisi olarak halk üzerinde etkili olurlar. Bu sebeple devlet, kendi içinde belli bir hiyerarşik düzene sahip olan medreselere her zaman önem vermiş ve bu müesseseye müdahaleden kaçınmıştır. Fakat medreselerin veya medrese eğitiminin asıl hedefi, klasik İslam biliminin hedefleri istikametinde bilgili mümin ve dışarıdan gelecek fikri taarruzlara karşı İslamiyet'i savunacak Müslümanlar yetiştirmektir (İhsanoğlu, 1999: 297-298).

On yedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi gücünün azalmaya başlaması, on sekizinci yüzyılda modern bilimi, eskimiş bir askeri gücü yeniden kuvvetlendirmeye yarayacak bir vasıta olarak görülmeye başlamasına yol açar. Yaşama içgüdüsünden hareket eden Osmanlı devlet adamları, Batı'nın gücünün arkasında yattığına inandıkları askeri teknoloji için Batı'ya yönelirler. Bu şartlar altında Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı bilimi ile ilk karşılaşmasının askeri alanda olduğunu söyleyebiliriz. Bir bilim politikası çizen Osmanlı Devleti'nin bu konuda izlediği yol şöyledir: (a) on sekizinci yüzyılın sonunda İstanbul'da ilk defa teknik ve bilimsel eğitim veren mühendishanelerin açılması, (b) Fransa'dan yabancı askeri uzmanlar, hocalar ve teknisyenlerin getirilmesi, (c) Doğu dillerinden Batı dillerine, özellikle teknik bilgilerin daha kolay öğrenilmesi için Fransız lisanına bir kayış olması. Bütün bu çabalar, eğitimleri bitince Sultan'a modernleşme projesinde yardım edecek yeni bir entelektüelin, yani Osmanlı mühendisinin ortaya çıkmasına yol açar. Bu yeni entelektüel aldığı bilimsel-teknik eğitim ışığında modern bilime karşı olan yeni bir düşünce biçimini de beraberinde getirir (Burçak, 2006: 50; Turhan, 1987: 137).

Mühendishanelerde ilk uygulamalarını gördüğümüz bu yeni tarz bilim ve eğitim anlayışında Doğu'dan yani klasik İslam geleneğinden, Batı'ya doğru olan temayül belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu temayülde önceleri her iki anlayış birbirine paralel giderken, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren çizgileri kesişerek eski-yeni ve din-bilim çatışmasına kadar uzanmıştır. Batı tarzı eğitim müesseselerinin ilk nüveleri olarak kabul ettiğimiz mühendishaneler, bazı yönleriyle Osmanlı-Batı sentezinin ilk örneklerini temsil etmektedir. Mühendishanelerin kuruluş safhasında ağırlıklı olarak okutulan matematik ve astronomi bilimleri İslam kaynaklarına dayanmakta olup Avrupa dillerinde eser bulunmaz iken, 1806'da Hüseyin Rıfki Tamani'nin baş hocalığı ve daha sonra baş hoca olan İshak Efendi'nin zamanında

Avrupa dillerinden tercüme edilen kitapların sayıca çoğalmasında bu geçişi gösteren deliller olmuştur. Dönemin devlet ve bilim adamları memleketinin kurtuluşunun modern ve düzenli bir ordu ile sağlanacağı inancı içerisinde, Batı kaynaklı askeri reformlar çerçevesinde fen tahsili görmüş subay yetiştirme gayretleri ile Batı'ya yönelmiştir (İhsanoğlu, 1999: 298-299).

Sultan II. Mahmud, saltanatının son yıllarında devlet idaresinde yapmaya çalıştığı ıslahat ve yeni kurulan nezaretlerde gerek duyulan ‘‘münevver bendegan’’ yani aydın memur ihtiyacını karşılamak üzere, yeni mektepler kurmayı düşünmüştür. Bu maksatla ilk olarak 1838’de öğrenim süresi üç yıl olan Mekteb-i Maarif-i Adliye adında bir mektep kurulmuştur. Bab-ı Ali ve Defterdarlık dairelerinde görevli genç memurların da bu mektebe devam etmeleri mecburi tutulmuş ve artık bu okul mezunlarının dışında devlet dairelerinde kişilerin çalıştırılmaması esas kabul edilmiştir. Gerek İstanbul’da gerekse taşrada rüşdiye mekteplerinin artması ve seviyelerinin yükselmesi üzerine 20 Temmuz 1862 tarihinde Mekteb-i Maarif-i Adliye, rüşdiye mezunlarını bir yıllık eğitimden geçirerek memurluğa hazırlayan bir müessese haline getirilmiştir. Bu suretle Mekteb-i Maarif-i Adliye Mekteb-i Aklam adı altında yeni bir şekle sokulmuştur. İstenilen sonucun alınmaması üzerine öğretim süresi üç yıla çıkarılarak mektebin adı Mahrec-i Aklam olarak değiştirilmiştir. Bu mektep de 1877 senesinde Mekteb-i Mülkiye’nin idadi sınıflarıyla birleştirilmek suretiyle kaldırılmıştır. 3 Kasım 1839’da Gülhane’de okunan Tanzimat Fermanı’nın esasları, Osmanlı tebaasının Müslüman ve gayri Müslim can, mal, ırz ve namusunun emniyete alınması, vergilerin adilane toplanması, askeri hizmetinin düzenlenmesi, herkesin adilce muhakeme edilmesi ve mallarının müsadere edilmemesi gibi halkın temel hak ve hürriyetlerini devlet adına teminat altına alan maddelerden oluşmuştur. Tanzimat’ın gayesi sadece din ve devleti değil, mülk ve milleti ihya şeklinde açıklanırken devletin esas prensibi halkın devlet için değil, devletin halk için var olduğu prensibi şekline dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu’nda on dokuzuncu yüzyılda halkın eğitime dair çıkan ferman ve devlet adamlarının beyanları genel eğitimin yeniden düzenlenmesine zemin hazırlamıştır. Bunun da siyasi sebeplerinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Devlet kendi teşkilatlandığı yeni mektepler yoluyla imparatorluğun idari teşkilatında hizmet verecek memurları yetiştirmeyi birinci planda hedeflemiştir. Klasik dönemde devletin resmi politikasını halka yayma vazifesini de yerine getiren medreselerin yerine geçmeye başlayan yeni mekteplerin fonksiyonları, medreselerden çok farklı bir mahiyette değildir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitimdeki değişim askeri sınıfın eğitimiyle başlamıştır. Diğer taraftan ilk ve ortaöğretiminin teşkilatlanması gerekli ilgiye sahip olamamıştır. Tanzimat’ın ilanını müteakip ele alınan maarifin ıslahı programlarında orta eğitimin teşkilatlanması ön plana çıkmış ve eğitim sisteminde yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu dönemde kurulan ortaöğretim kurumlarının hedefi, öncelikle mevcut bürokrasinin ihtiyacını karşılamak üzere bir çeşit memurluğa hazırlık fonksiyonunu yerine getirmeye ve bilgili memur yetiştirmeye yönelik olmuştur (İhsanoğlu, 1999: 299-300).

Yukarıda izah edilenler Osmanlı Devleti’nin eğitim politikaları ve sistemiyle, aynı zamanda da bu alanlardaki değişimlerle ilgilidir. Olayın bir de toplumu ilgilendiren kısmı vardır ki Osmanlı Devleti özellikle bu alanda oldukça yetersiz kalmıştır. Matbaanın geliş süreci ve kısa zamanda ilgi görmemesinden dolayı kapanması, halkın entelektüel anlamda gelişmelere kayıtsız kalması; Osmanlı Devleti’nin en problemleri alanlarından birisini teşkil etmektedir. Örneklere çalışırsak, 1894 yılında sadece on yaş üzerindeki insanlar dikkate alındığında, nüfusun yüzde 46’sı okuma yazma bilmemektedir (Karpata, 2010: 449; Turhan, 1987: 138-139).

Osmanlı Devleti'nde dil konusu çok tartışılan bir konudur. Tartışma konularından en önemlileri, sosyal hayat da yaygın kullanımı olan Osmanlıca'nın ne kadar bir dil olarak kabul edilebileceği üzerine yoğunlaşmaktadır. Osmanlılar, Selçuklular gibi tek bir dili resmi dil olarak seçmediler. Ama ekonomik alanda nasıl son derece liberal bir ithalat politikası uyguladıysa, dilde de benzer bir açık kapı politikası izlediler. Dolayısıyla "Osmanlıca", Türkçe, Arapça ve Farsçanın son derece kendine özgü bir karışımı haline geldi. Üçünü de içermekle birlikte, aynı zamanda üçünden de farklıydı. Bu arada, Yunanca gibi yörenin eski genel dilinden de geniş bir şekilde yararlanmıştı. Yani yurdunda karşılaştığı ve kültürel temas kurduğu bütün dillerden de kelime almıştı. Ama bunların hiçbiri ilk sayılan üç dil kadar önemli olmamıştı. Söz konusu üç dile gelince, kelime hazinesi katkıları açısından bakıldığında, başta Arapça gelir ve Türkçe son sırada kalır. Buna karşılık Osmanlıca, Türkçe yapı üstüne oturur. Gramer Türkçedir. Sözü ettiğimiz bu Osmanlıca kelime dağarcığı imkânlarıyla bakıldığında, elbette halkın değil seçkinlerin dilidir. Her medeniyette eğitim görmüş seçkinlerle halk tabakalarının dilsel kullanımları arasında büyük farklar olagelmiştir. On dokuzuncu yüzyıla kadar, dünyada seçkinlerle geniş halk tabakaları arasında iletişim sağlamak gibi bir sorun yoktur. Osmanlı seçkinleri, Arapça ve Farsçayı bildikleri ölçüde, kullandıkları Osmanlıca'nın kelime dağarcığını da genişletmişlerdir. Bu durum eğitim imkanlarının farklı olması ile ortaya çıkmıştır. Halk ise bilmediği için Osmanlıca konuşmamış ya da başka bir açıdan söylemek gerekirse öğrenebildiği kadar Osmanlıca konuşmuştur. Osmanlıca, Osmanlı Edebiyatı'nın dayandığı temel olarak, onun nihai biçimine damgasını vurmuştur. O edebiyatın bugün bir avuç insan dışında bilinmeyen ve içine nüfuz edilemeyen bir edebiyat haline gelmesinde en belirleyici etmende bu dil, yani bu dilin artık konuşulmaz ve bilinmez hale gelmesidir (Belge, 2008: 370).

2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

KIYMAZ, AHMET, ROMANDA MİLLİ MÜCADELE, (1918- 1928 ARASI) AKÇAĞ YAYINLARI, ANKARA, 1991, 294 SAYFA; 1918 ile 1928 yılları arasında yazılan romanlar araştırma konusunun içeriğini oluşturmuştur. Kitap, romanda milli mücadele kahramanları ve değişik yönleriyle milli mücadele'nin romanlara yansımaları olarak iki bölüm halinde hazırlanmıştır. Birinci bölüm romanlarda milli mücadele taraftarları ve romanlarda milli mücadele aleyhtarları olarak iki kısma ayrılmıştır. İkinci bölüm ise Milli Mücadele'yi zorunlu duruma getiren nedenler, işgal ortamında İstanbul, İzmir, Bursa ve diğer şehirlerin genel durumu, yapılan zulümler, Milli Mücadele'de itilaf milletleri ile Ermeni ve Yunan işbirliği, propaganda ve mitingler, Anadolu'ya insan silah ve mühimmat nakli, isyanlar- çeteler ve düzenli ordular, zaferden sonra İstanbul ve İzmir, askerlik ve ordu, hastaneler, haberleşme, Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa olarak çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Kitap romanlardaki Milli Mücadele ile alakalı konuların sınıflandırılması ve bu konuların belirli bir disiplin içerisinde yazılmasıyla meydana getirilmiştir. Yazarın, bulduğu sonuçları tarihi gerçeklik ile birlikte sunması eseri daha anlaşılır ve faydalı hale getirmiştir. Kitabın sonuç bölümünde yazar, tarihi gerçekliğin romanlara büyük bir ölçüde yansıdığını fakat tam olarak bütün olguların bulunamayacağını ifade etmektedir.

MAT, CELAL, TÜRK ROMANINDA ÇANAKKALE MUHAREBELERİ, AKÇAĞ YAYINLARI, ANKARA, 2007, 367 SAYFA; Sadece Çanakkale'de meydana gelen savaşları anlatan romanlar araştırma konusuna dahil edilmiştir. Birinci bölümde yazar harp-edebiyat konusunu tartışmış bu kapsamda hazırlanmış eserlere yer vermiştir. İkinci bölümde Birinci Dünya Savaşı ve Çanakkale Cephesi üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde Çanakkale muharebelerini doğrudan konu edinen romanlara yer verilmiştir. Bu bölümde söz konusu romanların özetleri ve belli başlı kahramanların ayrıntılı özellikleri verildikten sonra, romanlar oldukça geniş ve ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde söz konusu romanların tematik incelemesi yapılmıştır. Bu tematik incelemede savaş ve vatan sevgisi olgusu, kişilik değişimi, propaganda faaliyetleri, dini unsurlar, İtilaf Güçlerinin ve Anzakların Türklere bakış açısı, Türklerin İtilaf Güçlerine bakış açısı, olağanüstü unsurlar, muharebelerde Türk- Anzak olgusu, ölüm/şehitlik olgusu, Doğu-Batı meselesi, esirlik olgusu, millet olma bilinci, sosyal/siyasal tenkit unsurları, yozlaşma/ Batı hayranlığı, azınlıkların tutumu, cephe gerisi yaşam gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Yazar sonuç bölümünde, Çanakkale Muharebeleri gibi Türk Tarihinde önemli bir yeri olan olayın Türk romanlarında yeterince yer almadığı sonucuna ulaşmıştır.

BALABANLAR, MÜRŞİT, TÜRK ROMANINDA KURTULUŞ SAVAŞI, KÜLTÜR YAYINLARI, İSTANBUL, 2003, 498 SAYFA; Kitap, çeşitli yazarların, bölümler halinde belirli romancıların eserlerini incelemeleriyle oluşmuştur. Bu anlamda Adnan Binyazar, Halide Edip Adıvar'ın Türkün Ateşle İmtahanı, Ateşten Gömlek, Vurun kahpeye adlı eserlerini; Mehmet H. Doğan, Peyami Safa'nın sözde Kızlar, Biz İnsanlar adlı eserlerini; Zeki Coşkun Y. Kadri Karaosmanoğlu'nun Yaban, Ankara, Sodom ve Gomorro eserlerini; Uğur Kökden Aka Gündüz'ün Dikmen Yıldız'ı adlı eserini; Fethi Naci, Reşat Nuri Güntekin'in Yeşil Gece adlı eserini; Aytekin Yakar, Mithat Cemal Kuntay'ın Üç İstanbul adlı eserini; Tahir Abacı, Kemal Tahir'in Esir Şehrin insanları adlı eserini; Behçet Çelik, İlhan Tarus'un Vatan tutkusu, Varolmak, Hükümet Meydanı, adlı eserlerini; Konur Ertop, Samim Kocagöz'ün Kalpaklıklar, Doludizgin adlı eserlerini; Fethi Naci, Tarık Buğra'nın Küçük Ağa, Küçük Ağa

Ankara’da adlı eserlerini; Turgut Gögebakan, Atilla İlhan’ın Kurtlar Sofrası, Sırtlan Payı, Dersadet’te Sabah Ezanları, Allahın Sürgünleri adlı eserlerini; Öner Yağcı, Hasan İzzettin Dinamo’nun Kutsal İsyân adlı eserini; Semih Gümüş, Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Sahnenin dışındakiler adlı eserini; Emin Özdemir, Talip Apaydın’ın Toz Duman İçinde, Vatan Dediler, Köylüler adlı eserlerini, Sadık Aslankara, İlhan Selçuk’un Yüzbaşı Selahattin’in Romanı adlı eserini romanlarda Türk Kurtuluş Savaşının var olması ve bu konunun değişik yönleriyle romanlarda varlığını incelemişlerdir. Sonuç olarak incelenen eserlerde Türk Kurtuluş Savaşının değişik yönleriyle, belirlenen romanlarda işlendiği ortaya çıkarılmıştır.

KAPLAN, RAMAZAN, CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ROMANINDA KÖY, AKÇAĞ YAYINLARI, ANKARA, 1997; Yazar eserin giriş bölümünde 1876 ile 1923 yılları arasında yazılmış Türk romanlarından köy konusunu işleyen romanlara yer vermiş, bu konunun nasıl ele alındığını ve yorumlandığını ortaya koymaya çalışmıştır. Yazar Cumhuriyet dönemi Türk romanlarındaki köy konulu çalışmasını, eserin ilerleyen bölümlerinde 1923-1950, 1950-1960, 1960-1980 yılları olmak üzere ayırarak çalışmasına devam etmiştir. 1923-1950 yılları arası, ekonomik güçlükler ve sosyal hayatın geriliği başlıkları altında incelenmiştir. 1950-1960 yılları arası köydeki çekişmeler ve nüfuz çevreleri, köyü kalkındırma çabaları ve köyde teknolojik gerilik, eğitim probleminin çözümündeki güçlükler, sağlık, köylü ve devlet, köyün sosyal hayatında etkili unsurlar başlıkları adı altında incelenmiştir. 1960-1980 yılları arasındaki dönem ise ekonomik hayatın görünüşü ve sosyal yapıya tepkiler, yasaya ve ahlaka aykırı tutumlar, evlilik ve problemleri, köydeki öğretmenin yalnızlığı, köy insanının psikolojik bunalımı, sağlık, köyün sosyal hayatında etkili unsurlar başlıkları adı altında incelenmiştir. Sonuç bölümünde yazar, sosyal hayatın değişimiyle ortaya çıkan konularla romanlarda işlenen konular arasında sıkı bir bağlantı bulmuştur. Bu eserleri sosyal tarih açısından büyük bir veri kaynağı olarak görmüştür.

3. TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E OSMANLI ROMANI

3.1. Genel Olarak Roman

Hemen hemen insanlık tarihi kadar eski olan şiir ve tiyatroyla kıyaslandığında, roman, genç bir edebi türdür. Bilinen modern şekliyle roman, on sekizinci yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkar (Özdemir, 2000: 8) Roman kelimesi nesirle anlatılan kurmaca anlamında ancak alanı hayli geniş bir türün adıdır. Kurmaca olduğu için tarihten ayrılır. Roman, hikâyeden daha uzun bir hacimde, kişi, yer ve zamana bağlı kalınarak nesir tarzında kurgulanmış olayların hikâye edilmesidir. Roman gerçek dünyanın kendisini değil, ona en yakın bir kopyasını verir. Gerçeklik izlenimi uyandıran hayat kesitleri sunar. Olağanüstü, doğaüstü olay, figür ve unsurlar yerine doğal, somut, gerçekçi unsurlara yer verir (Çetin, 2009: 65). Oxford İngilizce sözlüğüne göre roman, belirli bir uzunluğa sahip (şimdilerde genellikle bir ya da iki cildi dolduracak kadar uzun) içinde geçmiş veya çağdaş zamanlardaki gerçek hayatın temsilcileri olan kişilerin veya olayların az ya da çok bir karmaşık plan içinde canlandırıldığı kurgusal mensur anlatım veya hikâyelerdir (Özdemir, 2000: 6) Ayrıca Smolet, romanı hayatın çok ayrıntılı bir manzarası olarak tanımlar. Lionel Trilling'e göre ise roman, gerçek ile görüntü arasındaki farktır (Stevick, 2004: 20-21).

Roman kelimesinin kökeni ve gelişimi Romans sözcüğü ve bu türün gelişimi ile çok ilgilidir. Romans türünde verilen eserler Batı'da on ikinci yüzyıldan itibaren başlamış ve içeriğini de şövalyelerin başından geçen olayların hikâye edilmesi oluşturmuştur. Özetle roman bu türün teknik ve tematik anlamda geliştirilmesiyle doğmuştur diyebiliriz (Özdemir, 2000 :7). Roman, on dördüncü yüzyılda manzum serüven romanlarından oluşan saray edebiyatının karşılığı olmuştur. On beşinci yüzyılda mensur olarak kaleme alınan şövalye romanları görülmüştür. İlerleyen yıllarda yazarın, töreleri, serüvenleri ya da tutkuları tasvir ederek okuyucuların ilgisini çekmeye çalıştığı mensur olarak kaleme alınmış uydurma hikâyelere "roman" denmiştir. On yedinci yüzyılda roman kelimesi, bugünkü anlamındaki edebî türün adı olmuştur (Çetin, 2009: 65). Bu türün yaygınlaşmasında okuma yazma oranının artması, matbaanın kullanımı, bireyselleşmenin artması ve pazar ekonomisi gibi faktörler fazlaca etkili olmuştur. Roman, yeni oluşan burjuva toplumunun zevk ve estetiğini, yaşama macerasını kısaca hikâyesini anlatacak bir edebi tür olarak ortaya çıkmıştır. Yani sanayi devrimi ile zenginleşen orta sınıf yeni bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıkmıştı. Bu kendisine göre bir ahlak, ticaret, zevk ve estetik dolayısıyla yaşama biçimi olan burjuva toplumdur. Bu topluma yukarıda zikredilen hasletlerini anlatacak bir edebi türe ihtiyaç vardır. Feodal ve Aristokrasinin hayatının anlatıldığı edebi türleri kullanamayacaklarına göre, böyle bir ihtiyacın karşılanması gerekli görünmekteydi. İşte roman bu tür bir ihtiyacın adıdır (Özdemir, 2000: 8-9; Kolcu, 2010: 64-65).

Türk Edebiyatında romanın gelişimi ise, Batı'da olduğu gibi feodaliteden kapitalizme geçiş döneminde burjuva sınıfının doğuşu ve bireyselleşimin gelişimi sırasında tarihsel, toplumsal ve ekonomik koşulların etkisi altında yavaş yavaş gelişen bir anlatı türü olarak ortaya çıkmamıştır. Batı romanından çeviriler ve taklitlerle başladı; yani batılılaşmanın bir parçası olarak ortaya çıktı. Şemsettin Sami, Namık Kemal, Ahmet Mithat gibi romanı ilk deneyen yazarlarımızın edebiyat ve roman ile ilgili yazılarını okuyacak olursak görürüz ki Avrupa edebiyatını ve romanını ileri bir uygarlığın işareti, kendi edebiyatımızı ve özellikle anlatı türündeki yapıtlarımızı da geriliğin bir işareti sayarlar (Moran, 2002: 9).

3.2. Bizde Romancılık

Tanzimat döneminde batılı anlamda romana geçiş birdenbire olmaz. Arada bir geçiş süreci vardır. İlk Türk romanlarında geleneksel Türk anlatı metinlerinden bolca izler görülür. Ancak zamanla Türk romanı, geleneksel anlatı özelliklerinden sıyrılarak kendi özgün türüne kavuşmuştur. Tanzimat'a kadar Türk toplumunda romanın işlevini destan, masal, efsane, kıssa, halk hikâyeleri ve mesneviler görmüştür. Türk edebiyatında Köroğlu gibi destanlarda Kerem ile Aslı ve Aşık Garip gibi şiirli halk hikayeleri yanında, Divan Edebiyatındaki Leyla İle Mecnun ve Ferhat ile Şirin gibi klasik mesneviler yanında Hüsn ü Aşk gibi orijinal manzum hikayeler, Hamzanameler ve sözlü edebiyatta da yaşayan Dede Korkut'a ait hikayeler, bizim kültürümüzdeki romana benzer metinler olarak görülmektedir (Miyasoğlu, 1995: 70; Kolcu, 2010: 63).

Türk okuyucusu batılı örnekleri tanımadan önce, aydın okuyucu divan edebiyatının nazımla yazılmış olan büyük hikâyelerini okurken halk zümreleri kendi zevk ve geleneklerine uygun birtakım hikâyeleri okumaktaydılar. Batılı romanının Tanzimat devrindeki ilk tercüme ve ilk Türk romancılarının karşısında böyle çeşit çeşit okuyucular bulunmaktaydı. Bu okuyucuların batılı hikâye ve romana alıştırmaları, iki yoldan olmalıdır. Birinci yol okuryazar olmayan geniş halk topluluğunun Avrupai hikâye ve romana yadırgamadan alıştırmaları için Ahmet Mithat tarafından açılan ve batılı hikâye ve romanla Türk halk hikâyelerini uzlaştırmaya çalışan yoldur. Bu halk hikâyelerinin bir çeşit modernleştirilmesidir ve Şinasi'nin Orta Oyunu ile batılı komediyi uzlaştırmaya çalışmasının yerli unsura daha çok kayan şeklidir. İkinci yol ise; batı kültürü ile değişik ölçülerde temasa geçmiş olan sınırlı aydınlar topluluğu için Namık Kemal tarafından açılan ve yerli hikâye ve roman örneklerini dikkate almadan, doğrudan doğruya batılı hikâye ve roman tekniğini uygulamaya çalışan yoldur. Tanzimat devri romancıları daha çok ikinci yolu seçmişlerdir. Tanzimat devrinin ilk döneminde Türk romancılığı Divan hikâyeciliği ile halk hikâyeciliğinin dışında özellikle Fransız romancı ve hikâyecileri örnek alınarak gelişmiştir (Akyüz, 1995: 68).

Roman Türkiye'ye geldiği zaman Avrupa'da bilinen bir türdür ve sürekli olarak gelişmektedir. Türk edebiyatında batılı anlamda roman yazma geleneği 1860'dan sonra başlar. Osmanlı Devletine roman o dönemde yenileşme hareketlerinde bir alışkanlık haline gelmiş olan ithal bir yolla gelir. Türk Romanı özellikle çeviri eserlerle gazetelerde tefrikalar halinde yayınlanmaya başlamasıyla doğar. Bu tecrübenden sonra kendi eserlerini yazan yazarlar aynı yöntemle romanlarını yayımladılar. Önceleri Fransız romanlarından çevrilen örneklerin tekniğini, kısa bir zaman sonra yerli yazarlar da kullanmaya başladılar (Yılmaz, 2002: 10; Akyüz, 1995: 66; Kolcu, 2010: 63).

3.2.1. Tanzimat Dönemi

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde batılı anlamda roman örneklerine rastlanmaz. Bu dönemde yazılanlar ise batıda yazılan romanların taklidi niteliğindedir. Tanzimat döneminde yazılan eserleri roman olarak değil daha çok uzun hikâye olarak görmek gerekir. Hikâye diyebileceğimiz tür ise Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce yarı şiir özelliğindeki destanlarla ve ozanların anlattıklarıyla başlatılabilir. Sonraki süreçte oluşan halk hikayeleri ve mesnevilerde bu geleneğin ürünleridir. Tanzimat dönemi romanında üslup ve dilin kullanımındaki özensizlik dikkat çekicidir. Buna rağmen bir roman okuyucu kitlesinin oluşması da bir bu kadar önemlidir (Okay, 2007: 77-81).

3.2.1.1. Ahmet Mithad Efendi

Tanzimat devrinin ilk dönemindeki (1860–1876) Türk romancılığı ile hikâyeciliği, divan hikâyeciliğinin de, halk hikâyeciliğinin de tamamıyla dışındadır. Ne onların geliştirilmiş bir devamı, ne de modernleştirilmiş şeklidir. Doğrudan doğruya, Fransız romancı ve hikâyecileri örnek alınarak yapılmış denemelerdir. Tanzimat hareketinin değişik alanlarda medeniyetin değişimi anlamına geldiği bilinir. Bu medeniyet değişimini anlayanların başında da Ahmet Mithat gelmektedir. Ahmet Mithat 1844 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Bezci Süleyman Ağa adında bir kişidir. Annesi ise Kafkasya'dan getirilen Çerkes asıllı Nefise Hanım'dır (Kolcu,2010: 85). Beş altı yaşında iken babası vefat eder. Bir ara Mısır çarşısında bir aktar dükkânında çıraklık eder, sonra Vidin eyaletinde bir kaza müdürü olan üvey ağabeyi Hafız Ağa'nın yanına gider (1853) ve orada ilköğrenimine başlar. Ailesiyle birlikte İstanbul'a dönünce (1859) öğrenimini İstanbul'da sürdürür. Hafız Ağa, Vidin eyaletine atanan Mithat Paşa'nın yanında görev alarak Niş'e yerleştiği zaman Ahmet Mithat Niş Rüştüyesi'nde okur. Okulu bitirince (1863), o sıralarda yeni kurulmuş olan Tuna Vilayeti'nin merkezi Rusçuk'ta mektubi kalemine yüz kuruş aylıkla işe başlar. Bu yıllarda bir yandan cami derslerine gidip Doğu bilgisini kuvvetlendirir, bir yandan da bir Bulgar'dan Fransızca öğrenmeye, aynı zamanda yeni kurulan Tuna gazetesine yazı yazmaya başlar. Bu çalışmaları beğenen Mithat Paşa tarafından korunur. Geçici görevle gönderildiği Sofya'da evlenir. Sonra Tuna İdare-i nehriyyesi'nde sandık eminliği ve Tuna gazetesi başyazarlığı görevlerinde çalışır. Mithat Paşa Bağdat valiliğine atanınca, onunla birlikte Bağdat'a gider (1869). Orada Bağdat Vilayet matbaasının ve Arapça neşredilen Zevra gazetesinin müdürü olarak çalışır (Cevdet, 1965: 30-31; Kolcu,2010: 85).

Bağdat'ta Avrupa'dan getirdiği kitapları okuyarak Batı kültürünü kuvvetlendirir, bir yandan da Farsçayı ve din felsefesini öğrenmeye çalışır. Basra mutasarrıfı bulunan ağabeyi Hafız Paşa'nın ölmesi üzerine, kalabalık ailesini geçindirebilmek için İstanbul'a döner (1871) İstanbul'da Ceride-i Askeriyye gazetesine başyazar olur; evinde kurduğu küçük basımevinde kendi kitaplarını basar. Ayrıca Basiret vb. gazetelerine yazı yazar; Devir, Bedir gazetelerini çıkarır, (1872) ve Kırganbar (1873) adlı dergiyi kurar; Dağarcık'ta çıkan bir yazısından dolayı Rodos adasına sürülür (1872) Rodos'ta ilk romanlarını ve piyeslerini yazar, bunları İstanbul'a gönderip akrabası Mehmet Cevdet'in adıyla bastırır; Abdülaziz tahtan indirilince, o da, affedilen siyasi mahkumlarla birlikte İstanbul'a döner (1876). Abdülhamit devrinde sarayın gözüne girer. Takvim-i Vekayi ve Matbaa-i Amire müdürlüklerinde bulunur (1877). Gazetecilik tarihimizde önemli bir yeri bulunan Tercüman-ı Hakikat gazetesini kurar (1878). Buraya birçok makale, hikâye ve romanlar yazar, çeviriler yapar, bir yandan da onları ayrıca kitap halinde basar. 1908'den sonra yazıları rağbet görmediği için yazarlık hayatından çekilir. Bu dönemde Darülfunun'da genel tarih, felsefe tarihi, dinler tarihi, ayrıca Darüşşafaka'da parasız olarak öğretmenlik yapar; bu okulda nöbetçi bulunduğu bir gece kalp krizi sonucu vefat eder (Cevdet,1965: 30-31).

Ahmet Mithat romana batılı yazarları örnek alarak başlar. Eserlerinde batılılaşma problemi, görücü usulüyle evlilik, köy ve şehir yaşayışının karşılaştırılması, kız çocuklarının okutulması, mirasyedilik, çalışma fikri, kadının sosyal hayata karışması, esaret ve cariyelik, mürebbiyenin aile içine girişi gibi sosyal hayatı ve ferdin yetişmesini ilgilendiren çok sayıda konu ve problem, ilk defa onun romanlarında yer alır. Bu romanlarının yanında köy romanı ve tarihî romanın ilk denemelerine de onun eserlerinde rastlanır. Batı'da çeşitli akımlara bağlı olarak gelişen roman sanatı onda da etkisini gösterir. Batı'da moda olan macera, gezi ve fen romanı Türk Edebiyatında

Ahmet Mithat tarafından kaleme alınır. Böylece içinde bulunduğu dönemi, konu tip ve karakter zenginliğini onun sayısı oldukça fazla olan hikâye ve romanlarında görmek mümkündür. Ahmet Mithat'ın medeniyet değişimini halk kesimine anlatması, toplum üzerindeki etkisinin işlenmesi ve halka ilk bilgilerin verilmesinde verdiği çaba önemlidir. Halkın medenî seviyesini yükseltmek için onun diliyle konuşmak gerekliliğini anlamıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin geniş bir halk kitlesini gözeterek öğretici eserler verme yoluna gitmesi, halkın anlayacağı sade bir dili kullanmayı gerektirmiştir. Halka yöneldiği için yazdıklarında ders verme amacını gözeterek eserlerinin sonunda genellikle kıssadan hisseye yer verir. Çok sayıda hikâye ve roman yazmış olan Ahmet Mithat Efendi eserlerinin sonunda iyileri mutluluğa kavuştururken, kötülerini cezalandırması sosyal edebiyat anlayışıyla anlaşılır. (Korkmaz, 2007:61).

Romanları: *‘Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrar’*(1874), *‘Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul’da Neler Olmuş?’*(1874), *‘Hüseyin Fellâh’* (1875), *‘Felatun Bey’le Râkım Efendi’* (1875), *‘Karı Koca Masalı’* (1875), *‘Paris’te Bir Türk’* (1876), *‘Çengi’* (1877), *‘Bekârlık Sultanlık mı Dedin’?* (1877), *‘Süleyman Muslu’* (1877), *‘Yeryüzünde Bir Melek’* (1879), *‘Henüz On Yedi Yaşında’* (1881), *‘Karnaval’* (1881), *‘Amiral Bing’* (1881), *‘Vah!’* (1882), *‘Acâib-i Alem’* (1882), *‘Dürdane Hanım’* (1882), *‘Esrâr-ı Cinâyât’* (1884), *‘Cellad’* (1884), *‘Volter Yirmi Yaşında’* (1884), *‘Hayret’* (1885), *‘Cinli Han’* (1885), *‘Demir Bey yahut İnkişâf-ı Esrar’* (1887), *‘Çingene’* (1887), *‘Fennî Bir Roman yahut Amerika Doktorları’* (1888), *‘Haydut Montari’* (1888), *‘Arnavutlar-Solyotlar’* (1888), *‘Gürcü Kızı yahut İntikam’* (1888), *‘Nedâmet mi?’* *‘Heyhât!’* *‘Şeytankaya Tilsimi’* (1889), *‘Müşâhedât’* (1890), *‘Ahmed Metin ve Şirzad’* (1891), *‘Bir Acibe-i Saydıyye’* (1894), *‘Taaffüf’* (1895), *‘Gönüllü’* (1896), *‘Eski Mektuplar’* (1897), *‘Mesâil-i Muğlama’* (1898), *‘Altın Aşıkları’* (1899), *‘Hikmet-i Peder’* (1900), *‘Jön Türk’* (1908) (Akyüz, 1995:72; Kolcu, 2010:86).

3.2.1.2. Namık Kemal

Tanzimat Devri'nin Ahmet Mithat'tan sonra ikinci romancısı ise Namık Kemal'dir. Namık Kemal 1840 yılında Tekirdağ'ında doğar. Münecimbaşı Mustafa Asım Bey'in oğludur. İki yaşında iken annesi vefat eder. Büyükbabası Abdülatif Paşa memur olduğu için, Namık Kemal de onunla birlikte Anadolu'da ve Rumeli'de yıllarca bulunur. Bu yüzden sürekli bir okul öğrenimi göremez; bu eksikliğini buldukları memleketlerde özel dersler alarak giderir, kendini yetiştirir. Dedesinin son memurluğu Sofya'dadır. Orada canlı bir ortam bulan Kemal, bir yandan Fransızca öğrenmeğe, bir yandan da Divan Edebiyatı yolunda şiirler yazmağa başlar. Bir süre sonra Babıali Tercüme odasına memur olur (1863). Şinasi ile tanışınca, onun etkisi altında kalarak, Batı Edebiyatı ve kültürüne yakın bir ilgi gösterir. Tasvir-i Efkâr'a yazılar yazmağa başlar. Şinasi Paris'e giderken gazetesini ona bırakır (1865) (Cevdet,1965: 98). İstibdatla savaşmak üzere kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyetine girer. 1867'de hükümetin cemiyetin varlığından haberdar olması üzerine o da Paris'e kaçar. Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi desteği ile hayatını sürdürür. Ziya Paşa ile birlikte *Hürriyet* gazetesini çıkarır. 1870'de Sadrazam Ali Paşa ile barışarak İstanbul'a döner. Paşa'nın ölümünden sonra gazeteciliğe başlar. İbret gazetesini çıkararak tekrar muhalefete başlar. *Vatan Yahut Silistre* piyesinin oynanmasından sonra meydana gelen heyecanlı nümayişten endişelenen hükümet tarafından Magosa'ya sürülür. Otuz sekiz ay burada kalır. V. Murad'ın tahta çıkışıyla 1876'da İstanbul'a döner. Ziya Paşa ile birlikte Sultan II. Abdülhamid' in şık saltanat yıllarında Kanun-i Esasi Encümeni'nde bulunur. Padişah

aleyhinde bulunmakla suçlanarak muhakeme edilir. Mahkemeden beraat ettiyse de İstanbul'da bırakılmaz ve Midilli adasında mecburi ikamete tabi tutulur. Daha sonra oraya mutasarrıf olur. Rum ahalisinin şikayetleri üzerine Rodos'a oradan da Sakız adasına gönderilir. 2 Aralık 1888'de orada vefat eder (Kolcu, 2010:86).

Namık Kemal, biri *İntibah*, diğeri, *Cezmi* olmak üzere iki roman kaleme almıştır. *İntibah* konusunu sosyal hayattan alırken, *Cezmi*, Türk edebiyatında tarihî roman alanında yazılmış ilk roman olarak kabul edilir. Namık Kemal, *Cezmi*'yi tarihe 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Türk-Rus savaşı sırasında yazmaya başlamış, söz konusu savaşı takip eden yıllarda yayımlamıştır. Bu savaş, Osmanlı Devleti'nin önemli toprak kaybına uğradığı bir savaştır. Batı karşısında moral gücün çöküşünü de hızlandıran 93 Harbi, yazarının İttihad-ı İslam fikrine ağırlık vermesini sağlamıştır (Korkmaz, 2007: 63).

3.2.1.3. Samipaşazâde Sezai

Samipaşazâde Sezai 1860 yılında İstanbul'da doğar. Babası Maarif Nazırlığı, Meclis-i Ayan üyeliği yapmış Abdurrahman Sami Paşa; annesi Sami Paşa'nın üçüncü eşi ve gürcü asıllı bir cariyeye olan Dilarayış Hanım'dır. Bütün eğitimini dönemin önemli kültür ocaklarından biri olan babasının konağında özel hocalardan tahsil eden Sezai'nin ilk memuriyeti ağabeyi Suphi Paşa'nın Evkaf Nazırlığı sırasında Tapu ve Senadat kaleminde olur (1878). Memuriyet hayatına ısınamayan Sezai, kendisini edebiyata verir. Avrupa'ya gitmek istediye de babasının izin vermemesinden dolayı bu hevesi yarım kalır. Babasının ölümünden sonra Londra büyükelçiliği ikinci kâtipliği vazifesiyle İngiltere'ye gider. 1885 yılına kadar bu görevde kalır. Elçilik mensuplarının şapka giymesi yaşına uymadığı için görevinden azledilir. Bu yıllarda kendisini bütünüyle edebiyata verir. *Sergüzeşt* ve *Küçük Şeyler* bu yılların ürünüdür. Bu eserler saray tarafından iyi karşılanmaz. Buna rağmen o edebiyatla uğraşmaya devam eder. Ahmet Cevdet'in İkdam adlı gazetesinde çalışmaya başlar (1894). Sarayla anlaşmazlığı 1901 yılında tehlike arz etmesi üzerine Paris'e kaçar. Orada İttihat ve Terakki mensuplarıyla işbirliği içine girer ve cemiyetin yayın organı olan Şura-yı Ümmet gazetesinde yazmaya başlar. II. Meşrutiyetin ilanıyla yurda döner ve Madrid orta elçiliğine tayin olunur (1909). Birinci Dünya Savaşı yıllarını İsviçre'de geçirir. İstanbul'a dönünce Tefik Paşa hükümeti tarafından emekli edilir (1921). Cumhuriyet'in ilk yıllarında maddi sıkıntı içine düşer ve hidemat-ı vataniyye faslından maaşa bağlanır. Son zamanlarında kaleme aldığı *Konak* adlı romanını bitiremeden 1936 yılında vefat eder (Kolcu, 2010:167). Samipaşazâde Sezai Doğu medeniyetinden Batı medeniyetine geçiş döneminin "ikili" düşünüş ve yaşayış tarzını bir konağın günlük hayatı içinde ve çok realist bir şekilde verir. Ona göre batılılaşma hareketi yukarıdan aşağıya doğru başlar, saraydan konağa ve oradan da aydınlara geçe geçe nihayet halka ulaşır. Romanları: *Sergüzeşt* (1888), *Küçük Şeyler* (1890) (Akyüz, 1995: 78; Kutlu, 1987: 44).

3.2.1.4. Recaizâde Mahmut Ekrem

Ahmet Mithat ve Namık Kemal genellikle sosyal içerikli konularla uğraşmışlar ve edebiyatımızın yenileşmesinde önemli adımlar atmışlardır. Recaizâde Mahmut Ekrem ise kendinden öncekilerin başlattığı yenilik hareketini devam ettirmiştir. Recaizâde Mahmut Ekrem 1847 yılında İstanbul'da doğar. Özel ve askeri lise öğrenimi görür. Genç yaşında iken devlet memurluğuna geçer. Yine bu yaşlarda tanıştığı Namık Kemal'in etkisinde kalır. Gazeteciliğe ve edebiyata yönelir. İkinci Meşrutiyete kadar

Devlet Şurası üyeliklerinde, Galatasaray Lisesi ve Mülkiye Okulu öğretmenliklerinde bulunur. Hem öğretmen, hem yazar olarak yeni yetişen edebiyatçılara batılı edebiyatı örnek almakta yol gösterici ve yardımcı olur. II. Meşrutiyet'ten sonra kısa bir süre Evkaf ve Maarif nazırlıkları yapar. Ayan üyesi iken 1914 yılı başında vefat eder (Kutlu, 1987: 44; Kolcu, 2010:193).

Recaizâde Mahmut Ekrem tek romanı olan *Araba Sevdası* adlı eseriyle dönemi oldukça başarılı bir şekilde yansıtmış ve Tanzimat Dönemi romanlarındaki mirasyedilik konusunu işlemiştir. Yazar gençler arasında ortaya çıkan alafrangalık modasını anlatır.

3.2.1.5. Nabizâde Nazım

Nabizâde Nazım 1862'de İstanbul'da doğar. Babası İstanbul'lu Nabi Bey'dir. Annesini küçük yaşta kaybeden Nabizâde Nazım dadı ve üvey anne elinde büyür. İlköğrenimine Tophane-i Defterdar Mahalle Mektebi'nde başlar. Fevziye Rüştüyesi'ne devam eder (1876). Mühendishane-i Berri İdadisi'ne geçer (1878). Buradan topçu mülazim-i saniliği ile mezun olup Erkan-ı Harbiye'ye girer. Buradan yüzbaşı rütbesiyle mezun olur (1886). Bir süre Harb Okulu'nda matematik, cebir, topografya, dersleri okutur. Evliliğinin ilk yıllarında yakalandığı kemik veremi hastalığından kurtulamayarak 1893 yılında vefat eder. (Kolcu, 2010:201) Nabizâde Nazım Tanzimat Edebiyatı'nın son yıllarında kendini göstermeye başlar. Yazarın tek romanı olan *Zehra* oldukça başarılı bir gözlem ürünüdür (Kutlu, 1987: 53).

3.2.1.6. Mehmet Murad Bey

Dağıstan'ın Dargu Cumhuriyeti içinde Huraki kasabasında 1854'te doğar. Babası Dağıstan'ın bağımsızlığı için Ruslarla çarpışmış olan Hacı Murad'ın yanında bulunmuş olan bir mücahittir. Oğluna Murad ismini vermesi Hacı Murad sevgisinden kaynaklanmıştır. İlköğrenimini geleneksel usullerle ailesinin yanında aldıktan sonra Timurhan Şura Rüştüyesi'ne girer. Ardından hükümet hesabına İstavrogol İdadisi'ne geçer (1866). Daha on dokuz yaşında iken İstanbul'a gelir ve Midhat Paşa'nın himayesini görür. Türkçeyi İstanbul'da öğrenir. İlk resmi görevi Hariciye Matbuat Kalemi'ndedir. Maliye Nazırı Şirvanizade'nin konağına yerleşir ve onun sadaretinde mühürdar olur. Bir yıl sonra Hilmi Molla'nın kızı Hasibe Hanım'la evlenir. Politikaya merakı onu Mekteb-i Mülkiye'de, Darülmüallim'de hocalığın kapılarını açar. Çıkardığı Mizan (1886) adlı gazete yüzünden Mizancı Murad diye anılır. Zamanla sarayla arası açılan Murad Bey gizlice Dağıstan üzerinden Avrupa'ya kaçar (1895). Avrupa'da umduğunu bulamayınca Mısır'a geçer ve orada Mizan'ı tekrar çıkarmağa başlar (1896). Bu yıllarda Sultan II. Abdülhamid aleyhtarlığına başlar. Tekrar Paris'e döner ve Mizan'ı orada çıkarmağa devam eder (1896). Paris'te iken Jön Türk hareketinin başına getirilir. Ahmet Rıza'nın muhalefetinden tedirginlik duyarak cemiyetin merkezini Cenevre'ye taşır. Cemiyet üyelerinin birleşme çabalarının sonuçsuz kalması üzerine İstanbul'a döner. Saraydan beklediği muameleyi bulamaz. 1908'e kadar sessiz kalır. II. Meşrutiyet'in hürriyet ortamında tekrar Mizan'ı çıkarmağa başlar. Siyasi sebeplerden dolayı ailesiyle birlikte Rodos adasına sürülür. Burada dört yıl kalır ve sürgün dönüşünde sakin bir hayat sürer. 1917'de vefat eder (Kolcu, 2010:179). Yazarın *Turfanda mı yoksa Turfa mı?* (1890) adlı romanı İslam birliği ideolojisini ele alır.

3.2.2. Servet-i Fünun Dönemi

Türk edebiyatında roman türünün 1870'ten sonra Avrupai ilk örneklerini vermeye başlaması ve Tanzimat hareketinin amacına uygun olarak bu örneklerin geniş halk kitlelerini eğitmeye yöneldiği bilinmektedir. Devrin romancılarında, Fransız romancılarının tesiriyle, sanatkaranelik ve Avrupai roman tekniğine bağlı kalınma fikri ortaya çıkmıştır. Fransız edebiyatıyla temas kuran Türk romancıları önceleri romantizmi takip etmiş, daha sonra Fransız realizminin Türk edebiyatına girmesiyle 1880'den sonra realizme yönelmiştir. Ancak Servet-i Fünun döneminde romancılar romantizmin tesirinden tam anlamıyla kurtulamamıştır (Kutlu, 1987: 58). Servet-i Fünun romancılarının, hâlâ itibarını koruyan romantizmin ve devrin siyasi şartlarının tesiriyle sosyal konulara geniş yer vermediği ve ferdî temalara yöneldiği bilinmektedir. Durumun böyle bilinmesine rağmen kendilerini tamamen romantizme kaptırmadıkları ve içinde yaşadıkları hayatı anlatmaya başladıklarını da söyleyebiliriz. Yaşadıkları devri düşündüğümüzde Türkiye'nin sosyal ve kültürel durumundaki en belirgin özellik Batı medeniyetine uyma çabasıdır. Batı medeniyetine bağlanma fikrini benimseyen Servet-i Fünuncular için romanlarında bu durumu yansıtmaları muhtemeldir. Bu amaçla romancılar Batı Medeniyetinin kendi yaşayışlarına uygun olan örneklerini vermeye başlamışlardır. Bir taraftan ne ölçüde batılılaşmak gerektiğini anlatırken diğer taraftan batılılaşmaya katkıda bulunmuşlardır (Kutlu, 1987: 59).

3.2.2.1. Halit Ziya Uşaklıgil

Servet-i Fünun romanının en önemli temsilcisi Halid Ziya Uşaklıgil'dir. Hacı Halil Efendi adında bir halı tüccarının oğludur. Bir kolu İstanbul'da, bir kolu İzmir'de yerleşmiş olan ailesi, Uşak'lıdır. İlköğrenimini Fatih Rüştüyesi'nde görür (1873-1878). Babasının işleri bozulunca İzmir'e dedesinin yanına gider, orada İzmir Rüştüyesi'nde okumaya başlar. Bu yıllarda Ahmet Mithad'ın romanlarını ve o devirde yapılan çevirileri okur. Bir süre sonra yabancı dil öğrenmesi için Mechitariste okuluna yatılı olarak verilir. Yabancı dil öğrenince Fransızca romanlar okumaya, bunların kimilerini de Türkçeye çevirmeye başlar; böylece, hikâyeciliğe karşı ilgisi uyanır; iki arkadaşıyla birlikte Nevruz adlı bir dergi çıkarmağa başlar. Okulu bitirince bir süre babasının ticarethanesinde çalışır, daha sonra Osmanlı Bankası'na memur olur, bir yandan da İzmir Rüştüyesi'nde Fransızca öğretmenliği yapar. Bu sırada bir arkadaşı ile birlikte Hizmet adlı bir gazete kurar. Orada şiir, hikâye ve roman türlerinde yazdığı ilk eserlerini yayımlar; sonunda İstanbul'a taşınır (1893). Reji idaresinde memur olur. İstanbul'da Recaizâde'nin aracılığı ile Servet-i Fünun dergisinde *Mai ve Siyah* romanını tefrika ettirir. Servet-i Fünun kapatılıncaya kadar (1901) bu dergiye birçok hikâye, makale ve bunlardan başka *Aşk-ı memnu*, *Kırık Hayatlar* romanlarını verir. Yine bu yıllarda Ahmet Cevdet'in İkdâm gazetesine küçük hikâyeler verir. Servet-i Fünun'da Edebiyat-ı Cedide hareketi durdurulunca, meşrutiyete kadar oda öbür arkadaşları gibi susar (1901-1908). Meşrutiyetten sonra bir süre Darülfunun Edebiyat Fakültesi'nde Batı Edebiyatı okutur. Sonra Mabeyin Başkâtibi olur ve kâtiplikten ayrıldıktan sonra bir daha memurluk hayatına dönmez. Yeşilköy'deki evine çekilir, son yıllarında *Kırk yıl*, *Saray ve Ötesi* adlı anılarını yazar. İstanbul'da 1945 yılında vefat eder (Kudret, 1945:155; Kutlu, 1987:59). Halid Ziya romanlarında kahramanlarının iç dünyası ile sosyal çevreyi bir arada verme gayesindedir. Onun romanlarında sosyal davalar ve düşünceler değil daha çok kahramanların içinde yaşadıkları sosyal çevrenin tasvirine yer verilir. Romanları: *Sefile* (1885), *Nemîde* (1891), *Bir Ölü'nün Defteri*

(1891), *Ferdî ve Şürekâsı* (1894), *Mâi ve Siyah* (1897), *Aşk-ı Memnû* (1900), *Kırık Hayatlar* (1924) (Akyüz, 1995:74).

3.2.2.2. Mehmet Rauf

Servet-i Fünun romanının ikinci önemli temsilcisi Mehmet Rauf 1875 yılında İstanbul'da doğar. Soğuk Çeşme Askeri Rüştüyesi'ni bitirdikten sonra, Mekteb-i Bahriye'de okur. Okulu bitirince staj için Girit'e (1894), Kiel kanalının açılış töreninde bulunmak üzere Almanya'ya gönderilir (1895); dönüşte İstanbul'da irtibat subaylığına atanır. Daha Mekteb-i Bahriye öğrencisi iken yazıp Hizmet gazetesinde yayımlanması için İzmir'e, Halid Ziya'ya gönderdiği *Düşkün* adlı hikâyesiyle basın hayatına atılan Mehmet Rauf daha sonra Mektep dergisine yazılar verir; Edebiyat-ı Cedide kurulunca, Servet-i Fünun'a geçer, orada küçük hikâyeler, şiirler, makaleler yayımlar. *Ferda-yı Garâm* ve *Eylül* adlı iki de roman tefrika ettirir. *Eylül* romanıyla ünü genişler. Meşrutiyet'ten sonra denizcilikten ayrılır (1908). Hayatını yazarlıkla kazanmaya çalışır, birçok hikâye, roman ve oyun yazar, Cumhuriyet devrinde birkaç kadın dergisi çıkarır, bir ara ticaretle de uğraşır, sürdürdüğü maceralı ve dengesiz hayat sonunda yoksulluk içinde vefat eder (1931) (Kudret, 1945: 202; Kutlu, 1987: 75). Mehmet Rauf'un romanları Servet-i Fünun karakterine uygun romantik duyguları, hayalleri ve aşkları işler. Romanlarında bazen sosyal alandaki batılılaşma hareketi unsurları da görülür. Ancak bu sosyal unsurlar oldukça basit bir şekilde verilir. Romanları: *Eylül* (1901), *Ferdâ-yı Garâm* (1913), *Genç Kız Kalbi* (1914), *Karanfil ve Yasemin* (1924), *Böğürtlen* (1926), *Son Yıldız* (1927), *Defîne* (1927), *Kan Damlası* (1928), *Halas* (1929) (Korkmaz, 2007:147).

3.2.2.3. Hüseyin Cahit Yalçın

Hüseyin Cahid Yalçın, Servet-i Fünun romancıları arasında yer alan bir diğer romancıdır. 1874 yılında Balıkesir'de doğar. Ortaöğrenimini İstanbul İdadisinde görür. İdadiyi bitirdikten sonra Mekteb-i Mülkiye'ye girer, orada okurken arkadaşı Ahmet Şuayb ile birlikte kitapçı Karabet'e bir takım cinayet romanları çevirir. Kitapçının çıkarmakta olduğu Mektep dergisinin yönetimini Şuayb ile birlikte üzerine alır. O devrin Hüseyin, Suat, Cenap Şahabettin, Mehmet, Rauf gibi genç şair ve yazarlarının toplandığı bu dergi Cenap Şahabettin'in şiirleri dolayısıyla epey ilgi çeker. Hüseyin Cahit, Mülkiyeyi bitirince Maarif Nezareti Mektubi kalemine memur olur. Bu sıralarda, Tevfik Fikret'in yönetimi altında bir edebiyat dergisi haline gelen Servet-i Fünun'a *Rönaka* adlı hikâyesini vererek Edebiyat-ı Cedide topluluğuna katılır. Servet-i Fünun'da hikâyeler, fıkralar, makaleler ve *Hayal İçinde* adlı bir roman; Tarik ve Sabah gazetelerinde de yeni edebiyatı savunan makaleler yayımlar. Yine bu yıllarda Vefa İdadisi müdür muavini, daha sonra Mercan idadisi müdürü olur. Tevfik Fikret Servet-i Fünun'dan ayrıldıktan sonra derginin yönetimini üzerine alır. Fransızcadan çevirdiği Edebiyat ve Hukuk adlı makale yüzünden Servet-i Fünun kapatılınca Meşrutiyete kadar basını ilgisini keser. Meşrutiyet ilan edilince Tanin gazetesini kurar ve siyaset hayatına atılır. İttihat ve Terakki fırkası adına mebus seçildi. İngilizlerin İstanbul'u işgali ile Malta adasına sürülür. Yurda dönünce 1922- 1925 yılları arasında Tanin gazetesini tekrar çıkarır. Fikir Hareketleri ve Yedigün dergilerinde yazılar yayımlar. 1957 yılında İstanbul'da vefat eder. *Nadide* (1891) ve *Hayal İçinde* (1901) adlı iki romanı vardır (Enginün, 2007:376; Kudret, 1945:211-212).

3.2.2.4. Ahmet Hikmet Müftüoğlu

Ahmet Hikmet Müftüoğlu 1870 yılında İstanbul'da doğar. Galatasaray Lisesi'nde okur, okulu bitirince Hariciye Nezaretine girer. Pire, Marsilya, Poti, Kerç'te konsolos kâtipliği ve konsolosluk yapar (1889-1896), ayrıca Mekteb-i Sultani'de edebiyat öğretmenliği yapar (1898-1908). Bu dönemde Servet-i Fünun dergisinde yayımladığı hikâyeleri ile Edebiyat-ı Celile topluluğuna katılır, Meşrutiyetten sonra Darülfunun'da Alman ve Fransız edebiyat tarihi okutur. O sıralarda başlayan yeni lisan ve Türkçülük akımlarını benimseyerek Türk Yurdu dergisinin ve Türk derneğinin kurucuları arasına katılır. Bu devirde Peşte konsolosluğu (1912-1918) Cumhuriyet devrinde de Hariciye Vekaleti Müsteşarlığı (1926-1927) görevlerinde çalışır. 1927 yılında İstanbul'da vefat eder. Servet-i Fünun romancılarından Ahmet Hikmet Müftüoğlu genellikle hikâyeleriyle tanınmıştır. Romanları *Gönül Hanım* ve *Çağlayanlar*'dır (Kudret, 1945: 232).

3.2.2.5. Saffeti Ziya

Servet-i Fünun romancılarından son şahsiyet Safveti Ziya'dır. Saffeti Ziya 1875 yılında İstanbul'da doğar. Galatasaray Lisesi'nde okur. Hariciye Nezaretinde çalışır. Şura-yı Devlet üyeliği, Anadolu Şimendüferleri neşriyat müdürlüğü gibi görevlerde bulunur; bir ara Ziya adlı günlük bir gazete çıkarır; Cumhuriyet devrinde Hariciye Protokol şefi, Teşkilat-ı Umum Müdürü olur. Prag elçiliğine atanmasından iki ay sonra İstanbul'da vefat eder (1929). *Salon Köşelerinde* (1912) adlı bir romanı vardır (Kudret, 1945: 242).

3.2.3. Servet- i Fünun Dışındaki Edebiyat

Servet-i Fünun hareketinin geliştiği dönemde, bu topluluğa katılmamış ancak aynı nesilden oldukları bilinen yazarlar vardır. Bu yazarlar Servet-i Fünun'un sanat ve edebiyat anlayışını benimsemeyerek eserlerini farklı bir anlayışla ortaya koymuşlardır. Servet-i Fünun hareketine katılmayanların bir kısmı edebiyatımızın batılılaşmasına karşı iken, bir kısmı batılılaşmaya karşı olmayıp, edebiyatın geniş bir kitleye hitap etmesi gerektiğini savunan yazarlardır. Bunlar halkın anlayacağı, sosyal fayda prensibini benimseyen bir edebiyat yapma gayesindedirler (Kutlu, 1987: 84).

3.2.3.1. Hüseyin Rahmi Gürpınar

Bu dönemde romancılıktaki gücü bakımından akla gelen ilk yazar Hüseyin Rahmi Gürpınar'dır. 1846 yılında İstanbul'da doğar. Babası; Hünkar yaverliğinde bulunmuş olan Sait Paşa'dır. Henüz dört yaşında iken annesi vefat eder. O tarihten sonra da İstanbul'da teyzesinin ve büyükannesinin yanında kalır. Daha Rüştiyede iken, *Gülbahar Hanım* adlı bir oyun yazar. Basılan ilk yazısı *İstanbul'da bir Frenk* adını taşımaktadır. Bu yazı Ceride-i Havadis gazetesinde çıkmıştır. Fakat onun tanınmasına yol açan önemli ilk eseri *Şık* romanıdır. Bunu Ahmet Mithad'a gönderir, eser Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika edilir. Sonra kitap halinde basılır. O tarihten başlayarak Tercüman-ı Hakikat daha sonra İkdam gazetelerinde çalışır. İkdam'da art arda yayımladığı altı roman ile ünü çok genişler. Meşrutiyet devrinde Ahmet Rasim'le birlikte Boşboğaz adlı bir mizah dergisi çıkarır. Bu yüzden mahkemeye verilir. Beraat ettiği halde dergisi kapatılır. 1924 yılında *Ben Delimiyim?* Romanı yüzünden

mahkemeye verilir. Son yıllarında milletvekili seçilir. 1944 yılında İstanbul'da vefat eder (Kudret, 1945: 242; Kutlu, 1987: 84). Romancılıkta Ahmet Mithad'ın yolundan giden Hüseyin Rahmi, onun gibi çeşitli anlayışlarda roman vermek yerine tek bir roman çeşidine yer vermiştir. Romanlarında Fransız natüralizminin etkisi görülür ve roman çeşidi olarak da töre romanı üzerinde durur. Romancı, romanlarındaki değişik tipleri kendi psikolojik yapıları ve sosyal çevreleri ile birlikte en ince ayrıntısına kadar canlandırır. Böylece karakterlerin hayat görüşleri, dini inançları, yaşayış ve giyiniş şekilleri, adetleri, görgüleri hakkında bilgi verilir. Hüseyin Rahmi'de aşk veya macera romanlarına rastlanmaz. Romandaki aşk sosyal tenkidin bir aracıdır (Enginün, 2007: 311).

Hüseyin Rahmi toplum için sanat anlayışını benimser ve eserlerinde halkın gülerken bir şeyler öğrenmesini mümkün kılar. Emile Zola'nın deneysel roman anlayışını ve natüralizmini benimsemiştir. Fen ve hakikat adına insanlardan hiçbir şey gizlememeyi, bütün iğrenç sosyal yaraları deşmeği bir görev sayar. Ancak bütün malzemesini yerli hayattan almasını ve yerlileştirmesini bilir. Katı hayat gerçeklerinin ortaya çıkardığı, manevi hayattaki sarsıntıları, bilhassa savaş günlerini zemin alarak, başarıyla romanlarında işlemiştir. Olumlu ideal tiplerin pek az olduğu eserlerinde birbirinin zıddı tipleri (alafranga-alaturka, zengin-fakir, cahil-bilgiç) ve durumları, daima karikatürize ederek canlandırır. Bu tipler çoğu zaman kötü ortamlarda, en aşırı çizgilerle ele alınır. Bunun arkasında çok sert bir sosyal hiciv gizlidir. Para ve cinsiyetin insan ve toplum hayatındaki önemini modalar, savaşın ortaya çıkardığı açgözlülük ve sefalet, batıl inançlar vasıtasıyla anlatır (Enginün, 2007: 311-312).

Hüseyin Rahmi'nin romanlarında olaylar hep İstanbul'da geçer. Romanlarda, yazıldıkları devrin sosyal yapısı bütün canlılığı, incelikleri ve objektif bir doğrulukla verilir. Onun romanları Türk halkının yaşayışına ait zengin bir malzemeyle doludur.

Romanları: *Ayna-Şık* (1888, Şık 1920), *Mürebbiye* (1897), *İffet* (1898), *Mutallâka* (1898), *Bir Muâdele-i Sevda* (1899), *Metres* (1899), *Tesadüf* (1900), *Nimet-Şinas* (1901), *Şipsevdi* (1911), *Sevda Peşinde* (1912), *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivac* (1912), *Cadı* (1912), *Gulyabâni* (1912), *Toraman* (1919), *Hakka Sığındık* (1919), *Hayattan Sahifeler* (1919), *Son Arzu* (1922), *Tebessüm-i Elem* (1923), *Efsuncu Baba* (1924), *Cehennemlik* (1924), *Ben Deli miyim?* (1925), *Billur Kalp* (1926), *Tutuşmuş Gönüller* (1926), *Evlere Şenlik: Kaynanam Nasıl Kudurdu?* (1927), *Muhabbet Tilsimi* (1928), *Kokotlar Mektebi* (1929), *Mezarından Kalkan Şehid* (1929), *Şeytan İşi* (1933) *Utanmaz Adam* (1934), *Eşkîya İnde* (1935), *Kesik Baş* (1942), *Gönül Bir Yel Değirmenidir*, *Sevda Öğütür* (1943), *Ölüm Bir Kurtuluş mudur?* (1945), *Dirilen İskelet* (1946), *Dünyanın Mihveri Kadın mı Para mı?* (1949), *Deli Filozof* (1964), *Kaderin Civesi (Başımıza Gelenler)* (1964), *Can Pazarı* (1968), *İnsanlar Maymun muydu?* (1968), *Ölümler Yaşıyor mu?* (1973), *Namuslu Kokotlar* (1973 (Akyüz, 1995:141).

3.2.3.2. Ahmet Rasim

Devrinin en popüler yazarları arasında bulunan diğer bir isim; Ahmet Rasim'dir. Ahmed Rasim'de Ahmet Mithad'ı takip edenler arasındadır. Ahmed Rasim Servet-i Fünunculara yapılan hücumların başında yer almış ve topyekün bir batılılaşma hareketine muhalif kalmıştır. Servet-i Fünun hareketinin dışında kalan diğer isimler gibi yerli bir edebiyatı benimsemiş ve bu yolda eserler vermiştir. Eserlerinde, Hüseyin Rahmi'de olduğu gibi, çoğunlukla şehir hayatını, kendi çevresinin yaşayışını, insanların hayat ve dünya görüşlerini, alışkanlıklarını, giyinişlerini, geleneklerini bütün ayrıntılarıyla ele almıştır.

Romanları: *İlk Sevgi* (1891), *Güzel Eleni* (Eleni,1891), *Bir Sefile'nin Evrâk-ı Metrûkesi* (1891), *Meşâk-ı Hayat* (1892), *Leyâl-i Iztırab* (1892), *Mehâlik-i Hayat* (1892), *Meyl-i Dil* (1892), *Endişe-i Hayat*, *Ferdâ*, 1892), *Tecârib-i Hayat* (1892), *Afife* (1892), *Nümune-i Hayat (Küçük Hikayeler*, 1895), *Tecrübesiz Aşk* (1895), *O Çehre* (1895), *Mekteb Arkadaşım (Refik ve Refika)* 1895), *Biçare Genç (Nakş-ı sır*, 1896), *Sevdâ-yı Sermedî (Muhabbet-i Hakıyye*, 1897), *Gam-ı Hicran (Heva-yı Aşk*, 1898), *Kitâbe-i Gam* (1899), *Nâkâm* (1899), *Askeroğlu* (1899), *Ülfet (Hamamcı Ülfet*, 1899), *Belki Ben Aldanıyorum (Bedia*,1909), *İki Güzel Günahkâr* (1922), *İki Günahsız Sevda* (1922).” (Akyüz, 1995:143-144).

4. ROMANLARIN DÖNEMİN SOSYO KÜLTÜREL TARİHİNE BAKIŞI

Bizde edebiyat araştırmaları, geneli açıklamak için kullanılmayan ya da modern bilim dünyası ile karşılaştırdığımızda yeteri kadar kullanılmayan bir yöntemdir. Fakat bu yöntem dünyada çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Mesela bir İngiliz tarihçisi veya entelektüeli İngiliz edebiyatından bağımsız yazamaz. John Tosh'a göre ise; yaratıcılığa yer veren her türlü edebiyat ürünü yazarın yaşadığı toplumsal ve düşünsel ortam hakkında bilgi verir. Hatta çoğu zaman fiziksel ortama ilişkin canlı tasvirler sağlar. Bireysel olarak ise bu duruma verilecek en güzel örnek, Edward Said'dir. Kendisi asıl olarak bir edebiyatçı olup oryantalizm'i açıklama ve yorumlama anlamında dünyanın önde gelen entelektüellerinden biridir (Kayalı, 2008: 98-99; Tosh, 2008: 40).

Köklü sosyal yapı değişiklikleri insanların ve toplumların düşüncelerini yakından etkilediği gibi yeni fikirler doğurarak insanların farklı ifade şekilleri aramalarına ve araçlar yaratmalarına yol açmaktadır. Edebiyat, özellikle de düzyazı, bu arayışların sonucudur. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı edebiyatında şiir her bakımdan hâkim durumdadır. O tarihten sonra şiir önemini, sanat üstünlüğünü korumakla beraber okuyucu ve yayın sayısı itibariyle hâkimiyetini nesre bırakmıştır. Bu dönemde Türkçe'nin yayıldığını ve halk dilinin toplumun ana iletişim aracı olduğunu görürüz. Aynı zamanda modern edebiyat kişisel ifadeye imkân sağladığı için her sosyal kesimden gelen kimselerin ve çok değişik fikirlerin ortaya çıkmasına imkan verir. Basında ve devlet yayınlarında tartışılmayan birçok konu edebiyatta tartışılır. 1870-1908 kuşağı edebiyatçıları; modernliği, Osmanlılığı, Meşrutiyeti, Avrupa medeniyetini, tarihi ve buna benzer birçok can alıcı konuyu, tartışarak hem toplumu eğitmişler hem de Türkleştirmişlerdir (okullarda, devlet dairelerinde, mahkemelerde, basında kullanılan dilin Türkçe olması, Türkçeleşmeyi hızlandırmıştır). Böylece modern Türk edebiyatı, kendini yaratırken aynı zamanda toplumun psikolojisini çağı ile bağdaştırır. Şerif Mardin'e göre tezli romanlar sayesinde toplumdaki bazı çarpıklıklar açığa çıkmış ve roman sayesinde ki güçlü bir siyasi tenkit aracı doğmuştur (Kayalı, 2008: 85-85; Karpat 2009: 10-31).

4.1. Batılılaşma, Yenileşme Çabaları, Dilde Yabancılaşma ve Eleştiriler

1950'lere kadar ki Türk romanının sorunsalını büyük ölçüde batılılaşma hareketi belirler bu dönemin en tanınmış yazarlarına bakacak olursak hemen hepsisinin batılılaşma sorununa eğildiğini görürüz. Batılılaşma Türk romanının ana sorunsalı oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda onun işlevini, kuruluşunu ve tiplerini de önemli ölçüde belirler (Moran, 2002: 24).

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürmesi iki önemli şeye bağlıdır. Bunlardan birincisi yaptığı savaşlar ve dolayısıyla elde ettiği vergiler ikincisi ise aldığı çeşitli vergilerdir. Klasik dönem Osmanlı Devletini ayakta tutan bu gelirler savaşların kaybedilmesiyle düşer ve devlet yenilenme ihtiyacı duyar. Yenilenme dediğimiz kavramın diğer bir yansıması ise Batılılaşma olarak anlaşılmalıdır. Batılılaşma öncelikle Osmanlı Devletinde, klasik dönemin gücünü elde etme olarak anlaşılmalı ve askeri alanda yeniliklere gidilmiştir. Devletin modern anlamda yenilenmesi ve toplumsal olarak geliştirilme çabaları çok daha sonraları akla gelen bir şeydir ve bu dönem Tanzimat ile başlar. Tanzimat, genel olarak, Batı dünyasına bir yönelme, Batı ilmini ve belirli bir ölçüde Batı kültürünü, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine aktarma, devlet ve idare mekanizmasını dinin mutlak baskısından kurtarma yolunda atılmış ciddi bir adımdır. Tanzimat düşünürlerinin tasarladıkları ve Tanzimatçıların gerçekleştirmeye

çalıştıkları Osmanlı birliği fikri boş bir kavram olarak kalmıştır. Özetlemeye çalışırsak Avrupa'nın sosyal müesseseleri başka inançlara bağlıdır. Başka bir tarihi, yani çok farklı maddi ve manevi şartların ürünü olan Osmanlı cemiyeti tarafından kopya edilemez. İslam dünyası ile Hıristiyan dünyası karşı karşıya gelmiş iki ayrı sistem iki ayrı medeniyet, iki ayrı anlam dünyasıdır. Birbiriyle kaynaştırılamaz (Baki, 2000: 83).

Bu bağlamda Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun *Çağlayanlar* adlı eserinde, Türkçenin kullanımının imparatorlukta çok fazla önemli olmadığı; yerine diğer dillerin revaçta olduğunu gösteren örnekleri batılılaşmanın aldığı yön, sosyal ve kültürel hayatta getirdiği değişimler anlamında yorumlamak gerekir. Yazar burada Türk dilinin değişimi ve dile bakış açısındaki problemleri eleştirir. Türk dilinin kullanımındaki eksiklik romanın kahramanı Turhan Bey'in, yurt dışından İstanbul'a geldiği an hikâye edilerek, anlatılmaya çalışılır: "O şimdi her şeye köpürüyordu (Turhan Bey). Bankalarda, şirketlerde Fransızca muameleye, zabitlerde Almanca tekerlemelere, bahriyelilerde İngilizce tavırlara, tekkelerde Farisi münacatlara, mabetlerde Arapça dualara karşı isyan ediyordu" (Müftüoğlu, 2005: 84). "Dikkat etti. Bu Türk payitahtında, ticaret âleminde yalnız Türkçe bilen Türk iş bulamıyor, aç kalıyor. Yalnızca Fransızca bilen bir ecnebi ise her zaman muvaffak oluyor ve müreffeh yaşıyor" (Müftüoğlu, 2005: 84). "Turhan sokakta, duvarlarda ve camekânlardaki, dükkânların üstlerindeki Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca hatta Rusça ilanlara, yaftalara, reklamlara bakar: Yarabbi! Bu memlekette bir zabıta, bir şehremaneti bir matbuat nizamnamesi yok mu? Diye feryad ederdi. Çünkü Avrupa'nın hiçbir tarafında yerlilerin lisanından başka bir dil, bir yazı ile sokaklarda ilan, yafta görmemişti. Burası Babil kulesi miydi?" (Müftüoğlu, 2005: 84).

Türkçenin kullanılması ve yabancılaşması anlamında yaşanan yukarıdaki problemler diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin resmi kurumlarında işe girme konusunda yaşanmaktadır. Romana göre bu kurumlara girmek için Türkçe bilmek yetmemekte hatta çoğu zaman toplumun ana dili ikinci planda kalmaktadır. Yazar bu problemi Turhan'ın bir arkadaşı üzerinden anlatır: "Turhan'ın dostlarından bir Türk, Duyun-u Umumiye'de, girdiği bir müsabakayı emsalsiz bir muvaffakiyetle kazanmıştı. Herkes kendisini tebrik etmişti. Neticede yerine bir şapkalı alındı" (Müftüoğlu, 2005: 84). "Avrupa'da tahsilini ikmal eden bir diğer refiki hükümetin resmi bankasına girmek istemiş ve Rumca bilmediğinden reddedilmişti. Hâlbuki aynı bankada Türkçe konuşamayan pek çok memur ve memura vardı" (Müftüoğlu, 2005: 84).

Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâhâtı Bey ile Rakım Efendi* adlı romanında da Türkçenin yabancılaşması ve değişmesine karşı eleştirel bir bakış vardır. Romanın yazılışını 1875 yılı kabul edersek bu yıllarda Fransızca kendisini yabancı dil olarak kabul ettirmiştir. Neredeyse öğrenimine devam eden bütün gençler Fransızca öğrenmek zorunda kalmıştır. Bu anlamda romanın kahramanlarından Rakım Efendi de kalem de Fransızca dersleri almış boş kalan zamanlarında yine bir ermeni arkadaşından Fransızca kitaplar alarak ve bunlara çalışarak Fransızcasını geliştirmeye çalışmıştır. Romanda Rakım Efendi'nin bu süreçten sonraki edinimlerine bakarsak (özel dersler vasıtasıyla geçimini sağlaması ve maddi durumunu iyileştirmesi) bahsi geçen olgunun ne kadar önemli olduğu daha kolay anlaşılabilir. Romanda bahsi geçen konu şu cümlelerle ifade edilir: "Bir de haftada iki kez özel ders için gelen Fransız bir hocası vardı... O oğlunun mektebe gidip gelmesini, özel Fransız hocasının olmasını bir çocuğun eğitimi için yeterli görürdü... Sabahleyin Süleymaniye medresesine gidip saat dörtte oradan ayrılır, kaleme gider, sonra kaleminden aldığı Fransızca dersini takip eder... Özellikle de okuduğu Fransız romanlarının, tiyatro metinlerinin, şiir ve edebiyatın sonu yoktu... Bir gün Rakım Efendi'nin dostlarından bir matbaacı kendisine Fransızca bir kitap getirdi.

Bunu Türkçeye tercüme ederse yirmi altın kadar verebileceğini söyledi. Kitap yüz elli, iki yüz sayfalı büyükçe bir şey olduğundan Rakım Efendi, ancak bir haftada çevirebilirim, şartıyla bu işi kabul etti. Bir hafta değil ama on iki günde kitabı bitirip götürdü. Matbaacı paranın hepsini aynı anda verdi... (Ahmet, 2004: 40-41; Ahmet 2010: 7,14, 15).

Fransızcanın dönemde yaygın olmasını eleştiren bir başka eser ise Mehmed Murad'ın, *Turfanda mı? Yoksa Turfa mı?* isimli romanıdır. Yazar konuyu roman kahramanı Mansur Bey üzerinden tartışmış ve bu duruma eleştirel yaklaşmıştır. Mansur Bey yurt dışında eğitim almış, milliyetçi, ağırlıklı olarak da muhafazakâr kimliğe sahip bir kişidir. Yazar, roman kahramanı yurtdışından dönüp, İstanbul'da limandan indiğinde ve sonrasında karşılaştığı olaylar üzerinden konuya bakış açısını ortaya koyar: "Komisyoncunun sözlerinde yalnız "beş frank" sözü Mansur Bey'in hoşuna gitmedi. (bunun nedeni) beş frankın azlığı ya da çokluğu değildi; halifelüğün merkezinin limanında "frank" yerine kuruş sözünü duymak istemesiydi" (Mehmed, 2006: 30).

Mehmed Murad'ın adı geçen romanının farklı bir bölümünde aynı bakış açısıyla eleştiriler devam eder: "Mansur Bey otelin kapısına geldiği zaman, üzerinde yalnızca Fransızca olarak "hotel de Amerique" tabelasını gördü. Türkçe yazıdan, rakamdan eser göremedi. Bunun gibi yerleşmiş olduğu odanın eşya ve döşemesini gözden geçirdiği sırada, kimi gerekli eşya ile seccadeyi aradıysa da bulamadı. Bunun için odanın döşemesini, genişliğini, özellikle görünümünü beğenmişken odadan ve otelden soğudu" (Mehmed, 2006: 34).

Okunan eserlerde, Türkçenin yabancılaşması üzerinden asıl anlatılmak istenen toplumun kendisine yabancılaşmasından duyulan rahatsızlık olmalıdır. Çünkü dil bir toplumun kültürel ve sosyal birikiminin korunmasında en önemli araçlardandır. Çağdaş olduğumuz Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde de dil konusunda yapılan değişiklikler halen tartışılmaktadır. Dönemin yazarlarının, aynı zamanda entelektüel kişiliklerinin, bunun farkına varmış olması ve eleştiride bulunması Batılılaşmanın getirdiği sosyal ve kültürel değişikliklere bir itiraz gibi görünür. Bu bağlamda dönemle ilgili yazılan hem tarih hem de edebi eserlere bakıldığında konunun gerçekten tartışıldığını ve bu duruma bir grup aydınının itiraz ettiğini görürüz (Şavkay, 2002: 27-33; Tekeli, İlkın: 1993: 128-134; Bozkurt, 2002: 260-261).

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma eğilimi, ordunun savaşlarda yenilmesine paralel olarak düşünülür dolayısıyla ilk uygulamalarda askeri alanda kendini gösterir. Bununla beraber, özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla batılılaşmanın sosyal ve kültürel alanlarda getirdiği değişiklikler de olur. Bu değişimler aydınlar tarafından tartışılmış birbirinden farklı görüşler ortaya atılmıştır (Berkes, 2010: 41-44). Okunan romanlarda genel olarak bu olguya eleştirel yaklaşmış ve muhafazakâr bir bakış açısıyla olaylar değerlendirilmiştir.

Batılılaşmanın kültür araçlarından birisi olarak nitelendirilebilecek piyanonun ülkemize girmesi ve varlıklı ailelerde yaygınlaşması sosyal anlamda toplumun değiştiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu anlamda varlıklı ailelerin konu edildiği, neredeyse okunan dönemin bütün romanlarında bu konuya (piyanoya) yer verilmiştir. Piyanonun çok fazlaca yer aldığı romana en iyi örnek ise, Mehmet Rauf'un eseri olan *Eylül* verilebilir. *Eylül*'de piyano ile şu cümlelere ulaşılır: "Necip'in musikiyi pek sevdiğini bildiğinden onu eğlendirebilmek için birçok zamandır ihmal ettiği piyanosuna geçti... Daha çal Suat, teşekkür ederim etraftaki böcek uğultusunun yanında piyanon gerçekten musikiye geçiyor... Necip, bilakis pek çekingen olarak, bir alçak sandalye ile köşede piyanonun yanına gelip oturmuştu... Evin içinde sürekli piyanonun nameleri dalgalandı; yemek haberi geldiği zaman Süreyya uzun bir of ile kalkarak

koştu, piyanonun kapağını kapadı... Ve piyano konusu oluncaya kadar hep bağdan, bağdakilerden bahsettiler... Sonra Necip Suat'a piyano için rica etti... Suat şikâyet ederek uzun müddet piyanosundan uzak durduğundan hâlâ barışmadığını notalarının karmakarışık olduğunu söylüyordu. Sonunda piyanoya geçmek gerekti... İki erkek balkonda kalmışlar, salondan gelen piyanoyu dinliyorlardı... Ve içeriden bazen piyanonun damla damla koşuşan bazen birbirine karışarak derece derece bir gürültüyle yükselen... Suat tekrar şikâyet etti, piyanonun önünde en iyi bildiği parçaları bile şaşırdığını söylüyordu... Bu teklif memnuniyetle kabul edildi; onlar piyanoya geçtiler... Necip piyano sözü olur olmaz kendi kendine almak istediği... Suat piyanoda birkaç nota çalarak... Sonra piyano onlar için büyük bir eğlenceydi... (Mehmet, 2006: 37-40-89-90-91-101-102-143).

Herhangi bir toplumun batılılaşmasında taklit önemli bir yöntemdir ve faydalıdır da fakat sözü edilen taklit sadece günlük hayatta kullanılan kelimelerle ve buna benzer basit alanlarla sınırlı kalırsa o zaman problemlidir demektir. Batılılaşmanın toplum tarafından bu yönlü algılanmasından duyulan rahatsızlıklar yazarlar tarafından da çeşitli şekillerde eleştirilir. Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* isimli eseri bu konuda bize örnekler sunar: "Avrupa görmüş bazı gençlerden, önce zarafet düşkününü soylu aile çocuklarına, sonraları hal ve vakitleri ikinci derecede bulunan memur çocuklarına bulaşan Avrupalılık hastalığına Keşfi Bey'de yakalanmıştı. Pederinin servet ve makamının izin verdiği ölçüde Avrupalı tarzda süslü gezmek, Fransızca okumak, "bonjurl"(günaydın) "bonsuarl" (iyi akşamlar) "vu zaile biyen?" (iyi misiniz) demek için Beyoğlu'nda adam aramak, Türkçe konuşurken araya Fransızca sözler katmak, koltuğunun arasında roman taşımak, israf ve eğlence için borç etmek, ve Türkçeyi edebiyatsız kaba bir dil kabul edip, bu dili bilmemekle övünmek... işte bu gibi züppelikler, o zaman olduğu gibi bugün de alafrangalık icaplarından sayılan fikir ve hareketlerde, kısacası milli adetlerden mümkün olduğu kadar sıyrılmakta Keşfi Bey'de akranları ile aynı ayardaydı" (Rezaizade, 2005: 112-113).

4.2. Osmanlı Toplumunun Fedakârlıkları, Siyasi Durum ve Kargaşa Ortamı

Yazarların bu konuya vurgu yapmaları Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu kötü şartlarla ilintili olmalıdır. Bu bağlamda Osmanlı toplumundan devletin devamının sağlanması için fedakârlıklar da bulunmaları istenmektedir. Bu ise romanlarda dolaylı olarak ve değişik alanlarda örnekler verilerek anlaşılır kılınmaya çalışılır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemi savaşlar ve dolayısıyla insan kayıpları ile doludur. Trablusgarp savaşı ve Balkan savaşları bu gelişmelere örnek olarak gösterilebilir. Bu bağlamda, savaşlar sırasında Osmanlı toplumunun bu harplere bakışları, kaybedilenler karşısında düşündükleri önemlidir. Aynı zamanda yukarıdaki paragrafta açıklandığı üzere yazarlar burada Osmanlı toplumunun fedakârlıklarını anlatarak toplumun bu alandaki duygusallıklarını taze tutmak istemiş olabilirler.

Dönemin yazarlarından Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun *Çağlayanlar* isimli eserinde bu konuyla ilgili özellikle Anadolu insanının sabır ve metanetini sergilemek için kullandığı cümleler ilgi çeker. Bu konu adı geçen eserde roman kahramanlarından kocası askerde olan Samime Hanım, nişanlısı ve babası askerde olan Ayşe Hanım üzerinden anlatılmaya çalışılır: "Hanımcığım muharebeden yeni haber var mı? Samime elinde tuttuğu ikdam gazetesini okumaya başladı. On üç zırhlıya karşı bir asker! Salı sabahı düşman zırhlılarından on üçü Trablus'un şark tarafında kâin Hamidiye

İstihkâmı'nı döğmeye başlamışlardır. İstihkâmda on bir neferle bir çavuş vardı. Neferlerin dokuzu bir müddet sonra şehit, ikisi mecruh olmuş ve sağ kalan Mehmed Çavuş isminde bir kahraman henüz parçalanmayan birkaç topla dünyanın hiçbir muharebesinde işitilmemiş, hiçbir memleketin tarihinde görülmemiş bir inat ve metanetle tek başına dört saat düşmana mukabele etmiş ve nihayet o tunç toplarla beraber o pulat vücut da başına yağın yüzlerce gülle altında parça parça olmuştur. Böyle emsalsiz erlere malik olan millet, dünyanın en büyük milletidir." (Müftüoğlu, 2005: 45). Ayşe Hanım gazeteyi okuduktan sonra babasını kaybettiğini öğrenmiş bu durum karşısındaki tavrını ise şu cümlelerle ifade etmiştir: "Ah bu vatanda her şehide bir taş dikilseydi memleketimiz baştanbaşa bir kabristan kesilirdi. Ve bu türbelerin kandilleri için göğün yıldızları kâfi gelmezdi." (Müftüoğlu, 2005: 45). Bu bakış açısı bize toplumda dini inanışlarla alakalı, şehit olmanın önemli bir yeri ve önemi olduğunu dolayısıyla da vatan toprakları için bunun yapılması gerektiğini vurgular (Müftüoğlu, 2005: 45).

Savaşlara karşı halkın bakış açısının önemli olduğu gibi savaştan dönen gazilerin içine düştüğü zor durum ve imkânsızlıklar da önemlidir. Halid Ziya Uşaklıgil'in *Bir Ölü'nün Defteri* isimli eserinde Vecdi Bey bu konuya iyi bir örnek teşkil etmektedir. Vecdi Bey savaşta bir kolunu kaybetmiş ve akabinde çok zor bir hayat sürerek vefat etmiştir. Vecdi Bey'in vatana bu dereceye varan fedakârlıkta ki hizmetinin karşılığı yoksul bir hayat olmuştur ki, yazar burada Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü acizliği ve kendi insanına karşı aldığı tavrı eleştirir. Vatana karşı fedakârlıklar şu cümlelerle ifade edilir: "Savaşta ne yapılır? Devlete, millete hizmet edilir, Değil mi? Şu damarlarımda o ikisinin de ekmeğiyle dolaşın kanı burada, miskinlik ve tembellik içinde kurutmak, onun her damlasında parıldayan gençliği bir yaşama hiçliği içinde söndürmekten ise sahibine geri vermek hayırlı değil mi? ... Damarlarımdan her damlası (kan) süzülüp aktıkça bana insanlık görevimi yerine getirdiğimi ayrı ayrı anlatacak. Onun hafif hafif, mutlu bir sessizlik ile akışını gördüğüm vakit kalbim rahat edecek... Düşün... Kaba yumuşak bir yatak içinde öksürerek, balgam tükürerek, göğüs kemiklerini çatırdatan nefes darlıkları arasında kıvrılarak, ölmek için hayata olanca kuvvetleriyle sarılan bir takım gözleri yaşlı adamlar arasında can çekişerek ölmekle; orada, her yandan silahların serptiği ölüm yağmuru içinde ölmek arasında ne büyük ayrılık var... (Uşaklıgil, 2009: 146-156; Uşaklıgil, 1984: 94-95).

Osmanlı Devleti'nin son dönemi özellikle kaybedilen savaşlarla alakalı Osmanlı toplumu için zor bir süreçtir. Devletin girdiği savaşları kaybetmesinin yansımalarından birisi de uzak eyaletlerdeki yönetim alanındaki zafiyetlerdir. Trablusgarp ise bu duruma iyi bir örnek teşkil eder. Trablusgarp 1553 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman döneminde Turgut Reis ve Sinan Paşalar tarafından alınmıştır. Nüfusu 1911'de 1.500.000 kadardır. Nüfusun büyük çoğunluğu Malikî mezhebine mensup olsa da Yahudiler ve Katolik mezhebinde bulunan topluluklar da vardır. Nüfusun ekonomik durumu birkaç imtiyazlı ailenin dışında iyi değildir. 1714 yılında yönetim Karamanlı Ahmet Paşa ile bu aileden gelen kimselere geçmeye başlar. Valiler, padişah'a geleneksel vergi ve hediyelerini göndermek dışında yönetimlerinde adeta bağımsızdırlar. İstanbul ile mesafesi 1600 km'dir. II. Abdülhamid'in uzun sürmüş olan istibdat devrinde Trablusgarp tamamen ihmal edilir. Memleketin kalkınmasına yararı dokunabilecek hiçbir tedbire başvurulmaz. Abdülhamid ve yardımcıları Trablusgarp'ı ancak özgürlük savaşı yapanları göndermek için bir sürgün yeri düşündükleri vakit hatırlamışlardır. II. Meşrutiyet'in duyurulması üzerine Trablusgarp mebusları memleketin acıklı durumunu belirtmeye ve reform gereğini göstermeye gayret etmişler ise de, bunun da bir faydası görülmemiştir (Karal, 1996: 255-257).

Yönetimin bu coğrafya'ya uzak olmasıyla beraber yönetim zafiyetinin belirmesi muhtemel olup aynı zamanda bunun bölgede yaygın olan korsancılık faaliyetleriyle birleştirilmesiyle toplumsal kargaşanın da olduğunu varsaymak hatalı olmayacaktır. Osmanlı Devleti'nde bu coğrafyanın bir sürgün yeri olarak kullanılmasıyla alakalı da dönemin romancılarının eserlerinde bu bölgeyle ilgili veriler bulmak normal olacaktır. Bu ise dönemin romancılarının özellikle rejimin sıkı olduğu dönemlerde yönetimin aleyhine yazdıkları eserlerle ilgili olmalıdır. Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi'nin *Hasan Mellah* isimli romanında bu coğrafya ile ilgili sosyal tasvirler bulunur. Yazar bu durumu roman kahramanı Hasan Mellah üzerinden anlatmaya çalışır: "Bir ülke ki orada yönetimi hal etme, zorbalıkta başarılı olmaya, bir ülke ki adalet ve haklılık, zorlama ve şiddet altında ezilmekte bulunana, bir ülke ki orada küçük bir armağan büyük bir haksızlık kahrederek ve zor kullanmayla..." (Ahmet, 2003:187) "O zamanlar Cezayir dayılarının en büyük düsturları zincir koparanındır sözü idi ki bu sözün hükmü el-hakk-ı ya'lu' dan fazla güç gösterirdi. O zamanlar Cezayir de beş yüz kişilik bir gruba sahip olup, usulünde, yolunda, davranmış olanlar için Cezayir valiliği değil, hatta hükümdarlığı demek olan dayılık makamı hazırıdı. Ülkede Dayızade ya da azledilmiş dayı olarak yirmi, otuz türedi bulunup, ülkenin gücü onların arasında bölünmüştü. "İftar topunun bir dakika önce veya sonra atılması, ekmeğin fiyatına bir para zam ya da indirilmesi ve hatta filan mahalleden bir kızın filan mahalleden olan ve bu mahalle delikanlılarıyla düşmanlığı bulunan bir delikanlıya gelin gitmesi gibi bahanelerle halk ayaklanarak, kanlar dökülmüş ve bir ara dayılar azil ya da katledilmiş olduğu zamanlar da görülmüştür." (Ahmet, 2003: 187).

4.3. Osmanlı Toplumunun Sosyal Durumu, Vergiler ve Eleştiriler

Şehirlerde ve kırsalda yaşayan insanların düşünüş ve yaşayış tarzları sosyoloji biliminin geçmişte olduğu gibi günümüzde ilgi çekici konularından birisidir. Konunun diğer yönü de modernleşmenin bu farklı toplumsal gruplara yansımaları ve sonuçlarıdır. Osmanlı Devleti'nin şehirleri ve kırsalı arasında hem yaşam tarzı hem de modernleşmenin getirdikleri anlamında önemli farklar bulunur. Bu fark yozlaşmaya başlayan Osmanlı toplumunun devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmelerine ve ahlaki tutumlarına da yansımıştır. Bu konuda bize somut örnekler sunması açısından Mehmed Murad'ın *Turfanda mı? Yoksa Turfa mı* isimli eseri oldukça önemlidir. Bu durum roman kahramanı Mansur Bey üzerinden anlatılmaya çalışılır. Mansur Bey İstanbul'dan Anadolu'nun içlerine geçmiştir. Burada İstanbul'daki arkadaşı Doktor Mehmet Bey'e edindiği izlenimler hakkında mektup yazar: "Kardeşim; Milli ahlakımızın güzel vasıflarını ben övdükçe, sen, "Daha dur, bir kere Anadolu'nun içlerine kadar gidip bir süre otur, yabancıların etkisinden uzak kalmış kasaba ve köylerimizde yaşayan halkın ahlak ve davranışlarına dikkat et, ancak o zaman Osmanlı milletinin erdemlerini öğrenmiş olacaksın! derdin pek haklıymışsın! Her zaman ki sözlerinin içinde hangisinin ciddi, hangisinin şaka olduğunu ayırt etmek güçtür. Bunun için, ben de bu sözlerinin tersini düşünürdüm. Şimdi ciddiliğine ve gerçek olduğuna tamamıyla inandım. Milli ahlakı inceledikçe, her gün başka bir lezzet alıyorum. Hükümetçe bundan daha istenmeyecek ahlakı düşünemiyorum. Sadakat, yetinirlik, direnç, dayanma gücü... Bunlarla birlikte dindarca itaat ve bağlılık bunlar bu derece güçlü olarak, dünyanın hiçbir yerinde yoktur." Yazar burada, İstanbul'daki yaşayan halkın, özellikle de toplumun üst tabakasının yaşam tarzını eleştirmektedir. Çünkü dönemin eserlerinin birçoğunda lüks bir yaşam tarzı ve günün problemlerine kayıtsızlık eleştirilen konulardan en önemlilerinden birisidir (Mehmed, 2006: 356-357; Singer,

2008: 166-167).

Osmanlı devleti bir vergi devletidir. Bu, devletin bürokratik gücünün ve var olmasının temel kaynağının vergi olduğu anlamına gelmektedir. Vergilerin çeşitlilik anlamında, yoğunlukta olduğu ve devletin reayadan aldığı vergilerin arttığı dönem ise devletin savaşları kaybetmesiyle başlayan dönemdir. Bu durum ise devletin gelir kaynaklarından savaş gücüyle ilgili olanlarının kesilmesi ve dolayısıyla nakit paraya ihtiyaç duymasıyla alakalıdır. Her ne kadar bu normal karşılanabilirse de, buna bir de devletin görevlendirdiği vergi tahsildarlarının haksızlıklarının eklenmesi, Osmanlı köylüsü için içinden çıkılmaz bir durum oluşturmuştur. Bu bağlamda Mehmed Murad'ın *Turfanda mı? Yoksa Turfa mı?* isimli eserinde bahsi geçen konuda çok fazlaca eleştiri içerikli cümleler vardır. Roman kahramanı Mansur Bey Doktor Mehmet Bey'e yazdığı sözü edilen mektupta şu cümlelerle köylünün şartlarını özetler: "Bütün vergiler, benim tarafımdan daha mart sonunda verilmişken, tahsildarın gelip bir haftadan beri Veliler'de (Mansur Bey'in bahsettiği köy), şuna buna baskı yaparak para istemekle bulunduğunu haber alarak, sırf bu iş için köye kadar inmişim. Memura durumu anlattığımda, ekmeğini kesmekle kendisine zulüm ettiğimi söyleyerek, beni utandırmaya kalkmasın mı? Beyefendi günahdır! Çoluk çocuk sahibiyiz. Geçineceğiz, ekmeğimizden edeceksin, dedi. Cevap olarak maaş almakta olduğunu ve verginin vezneye gönderilmesinden dolayı köye gelmek sıkıntısından ve yol masraflarından kendisini kurtardığım için müteşekkir olması gerekeceğini söyledim. Efendi yüz elli kuruş ile bu gurbet elde ben ne yaparım? Vergi almak üzere biz köylere geldiğimizde paradan olmayız; tam tersine her gelişimizde para kazanırız. Bizi geçindiren maaş değildir, bu gibi gelirlerdir." (Mehmed, 2006: 359). Burada bahse geçen kişiler mültezimler olmalıdır ki bu kişiler devletin vergi gelirlerini peşin olarak satın alan sonrasında ise Osmanlı köylüsüne aşağıdaki zulümleri yapan kişilerdir.

Bu bağlamda yazar vergi tahsildarlarının yaptığı zulümleri anlatmaya devam eder: "Toplanan vergiler ne kadar az olur, bizde köye ne kadar çok gelmeye mecbur bulunursak, biz tahsildarlar o kadar yararlanırız. Hele zamanında ödenmeyen vergiler bizim velinimetimizdir. En dar vaktinde köylüye gelirsin, baskı yaparsın, öküzünü satacağını söylersin. Sonunda pazarlığa girersin, üç ay sonra vergisini almak üzere geleceğini bildirerek, vergi miktarına göre bir iki mecdiyeye razı olursun. Üç ay sonra gelmezsin, çünkü o sırada köylüde para vardır. Parasını bitireceği vakti gözetirisin. Öyle bir vakitte damlarsın ki, daha önce bir aldınsa bu defa mutlaka iki almanın yolunu bulursun. Efendi işte bunlar olmasa biz açlıktan ölürüz. Kardeşim, şeytanın bile aklına gelmeyecek olan bu yöntemleri açıklayan memur bir sıkılma belirtisi bile göstermedi. Beni çiftlik sahibi, köylülerden farklı, yani memurlar derecesinde bir şey bildiği için, arkadaşla söyleşircesine bunları bana anlattı. Sonunda da, siz de köylülerin vergilerini babanızın hayrı için vermediniz ya; elbet de iki misli olarak geri alıp karlı çıkacaksınız. Bu durumda, bizim payımızı da unutmamalısınız. Herifi kovdum ve kaymakama şikâyet yazısı gönderdim. Cevap alamayınca, bir münasebetle kasabaya gittim ve kendisini gördüm" (Mehmed, 2006: 360). Buraya kadar vergi tahsildarlarının yaptıkları haksızlıklar anlatılır fakat bundan sonra olay bölgenin mülki amiri kaymakama uzanır. Kaymakam da bu konuları bilmekle beraber olaya kayıtsız kalmaktadır.

Kaymakamın ve idarenin olaya kayıtsızlığı ise şu cümlelerle ifade edilir: "Tahsildara hak vererek onu çiftlikten kovduğumdan dolayı gücendiğini söylemesin mi? (Kaymakam) beyefendi tahsildarlar, yoksul adamlardır, onlara ilişmemeli! Dedi. Sonra kaza idaresinin de bu düşüncede olduğunu öğrendim. Gelirlerimizin, memleketin doğal serveti ve genişliği oranında olmayışının hikmetini kısmen şimdi anlamaya başladım." (Mehmed, 2006: 362). Konu birçok tarih eserinde araştırılmış ve yazarın

bakış açısına ve verilerine çok uygun örnekler bulunmuştur. Bu konuda özellikle mültezimlerin kar etmek amacıyla devlete verdikleri peşin parayı almaları noktasındaki Türk köylüsüne yaptıkları zulümler çok ilgi çekicidir (Özkaya, 2010: 26; Akgündüz, Öztürk, 2000: 438; Zürcher, 2010: 96-97).

Nabizade Nazım'ın *Karabibik* isimli eserinde roman kahramanı Karabibik üzerinden anlatılan Osmanlı köylüsünün hem ekonomik anlamdaki kötü koşulları hem de eğitim seviyesindeki olumsuz durumları, ilginç bir dille, dolaylı yoldan çok güzel bir şekilde ortaya koyulur. Örneğin, Karabibik evlendirmeyi düşündüğü kızına eş adayı ararken köyde ekonomik durumu iyi olan birini aramaktadır. Burada asıl dikkat çekici olan ise köyde hali vakti iyi olarak sunulan kişinin (Sarı İsmail) iki adet öküze sahip olmasıdır. Başka bir örnekte ise Karabibik borcunun olduğu kişinin yanına (Anderya) gider fakat borcunun tam olarak ne kadar olduğunu hesaplayamaz çünkü okuma yazması yoktur. Bu durum ise romanda şu cümlelerle kendisine yer bulur: "Bir taraftan da Anderya'da ki çetelelerin toplamını bulmaya çalışıyordu. Bilemem bundan kaç gün önce yarım okka tuz için Anderya'nın mağazasına gittiği zaman bilmem ne kadar çentik saymıştı. Kırk mı? Elli mi? Bilemiyor hangisi. Ah hocalar gibi okuma yazma bilmemek ne kadar kötü. Nah işte, ne kadar borç vardır, insan bilmez ki; keşke küçükken okula gitseydi! O tarihlerde de köyde bir hoca var mıydı ya!" (Nabizade, 2004: 18-24).

4.4. Osmanlı Toplumunda Rüşvetin Yaygınlığı ve Eleştiriler

Osmanlı Devleti'nde rüşvet, son dönemin çok fazlaca konuşulan ve bir türlü de çözülemeyen toplumsal bir yarasıdır. Asıl rahatsız edici ve rüşvetin çözümünü çıkmaza sokan durum ise eğitim ehlinin yani medreselerin, aynı zamanda buradaki hocaların da bu hastalığa bulaşmış olmalarıdır. Böyle olunca da, iltizam, memuriyetlere tayin, adaletin tevzii, halkın haklı veya haksız olan işlerini devlet kapısında yürütmesi, hep rüşvetle yürütülmeye başlanır. Devlete ait vergileri tahsil etmek için veya devlet memuriyetlerine geçmek için rüşvet verenler; vazifelerini suiistimal ederek verdikleri paranın birkaç mislini çıkarmaya çalışırlar. Tanzimatçılarda, rüşvetin kaynaklarını kurutacak yerde, mevzuat ile bu kötü âdete karşı mücadeleye girişirler. 1840 ve 1849 da yeniden ele alınan rüşvet konusunda sert uygulamalara gidilse de bunda da çok başarılı olunamaz. Hükümetin rüşvetle mücadele etmeye başlaması üzerine; birçok yerlerde hediye verme ve alma geleneği rüşvet yerini tutmaya başlar. Hükümet bu işi de ayarlamak için 1849 tarihinde yasak olan ve yasak olmayan hediyeler üzerinde bir nizamname hazırlayıp yayınlar. Buna göre padişahın iradesiyle verilen resmi hediyelerin dışında, mücevharat, altın ve gümüşten yapılmış kıymetli eşya, çubuk takımı, kürk, şal, kumaş, köle, cariyeye, at ve zahire ve zahireden sayılan kuru yemişler, odun ve kömür gibi şeylerin hediye olarak verilmesi ve kabul edilmesi rüşvet sayılır. Bu uygulamaların neredeyse hiç biri Osmanlı Devleti'ndeki rüşveti önleyememiştir. Bu hastalık halen toplumumuzda tartışılmakta ve devamı niteliğinde çok fazla olayla karşılaşmaktayız (Mumcu, 2005: 84-85; Pean, 1990: 265-266; Eryılmaz, 2006: 118-119; Karal, 1995: 276-278).

Bu bağlamda dönemin romancıları bu konuya kayıtsız kalmamış eserlerinde bu gibi konulara yer vermişlerdir. Örnek olarak Mehmed Murad'ın *Turfan da mı? Yoksa Turfa mı?* Eseri bu konulara oldukça yer verir: "Ah kardeşim! Buralarda öğrenmekte olduğum gerçekler, pek müthiştir. Emin Paşa ile yaptığım görüşmelerin üzüntülerinden sana söz etmiştim. Memurlar bakımından İstanbul zararsızdır. Taşrada yönetim teşkilatı bazı yerlerde sanki bir sorumsuzluk ve rüşvet kumpanyası şeklini almıştır. Rüşvet, hem apaçık olarak alınıyor hem de başvuru kapısı kapalıdır. Babiâli'ye ya da daha yüksek

makama şikâyeti duyurmak imkânsızdır. Haklıya hakkını verecek mahkemeler yoktur. Basının cismi ismi gibi değildir. Merkeze başvurarak şikâyet derecesini gösterenleri mahv ve perişan ediyorlar, çünkü sorup sual eden kimse bulunmuyor. Hakları korumaya yeterli açık mahkemelerin kurulması esasına dayanan adliye teşkilatı gerekiyor; hele telgrafla saraya başvurmak için yetki verilmesi, birçok kötülüklerin önünü alacaktır. Çünkü aşağıdan yukarıya herkesin bir adamı olması, bu işlere yeltenenlerin önüne geçilmesine ve cezalandırılmasına meydan bırakmıyor. Sözün kısası, vilayetlerdeki işlerin merkezce soruşturulması ve denetlenmesi için geçici olarak olağanüstü tedbirler alınmalıdır. Bu tedbirler, eğitim bütün memlekete yayılıncaya kadar devam edebilir. Çünkü uyanık halkın herhalde rüşvet ve suiistimale o kadar hedef olamayacağı şüphesizdir.” (Mehmed, 2006: 359-362). Yazar burada dönemi çok iyi kavramış görünmektedir. Problemi tespiti, ortaya koyuş şekli ve çözüm önerileri sunması bir roman yazarının toplumun problemlerine kayıtsız kalmadığını bize göstermektedir.

4.5. Osmanlı Toplumunda Evlilik, Gayri Meşru İlişkiler, Boşanma ve Kadın

Osmanlı Devleti’nde evlilik, hem dini düşünüşün sonucunda gerekli olan, aynı zamanda tavsiye edilen sosyal bir kurumdur. Geleneksel toplumlardaki yaygınlığı ile alakalı da, önemli ve araştırılması gereken bir konudur. Çünkü konu birçok toplumsal veri hakkında ipuçları sunmaktadır. Kadıların bıraktıkları nikâh kayıtları, Osmanlı Devletinde çok yaygın ve sosyal tarih için önemli olan tarihi malzemelerdir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nde evlilik ve özellikle miras konusunda (tereke kayıtları burada oldukça önemlidir.) asgari yeterli bilgiye sahip olabiliyoruz.

Osmanlı toplumunda evlilik dışı ilişkiler hoş karşılanmamıştır. Gayri meşru çocuk sahibi olanlar mahallerin sınırları içerisinde sürekli denetim altında tutulmuştur. Özellikle bekâr ve tek yaşayan erkekler mahallelerin dışında ikamete zorlanmıştır. Bu durum özellikle Tanzimat ile beraber gelen batılılaşmayla değişmiş görünür. Osmanlı toplumunun yaşamı algılayışı, kendini ifade etme tarzı, toplumsal yaşam alanlarının değişmesiyle beraber daha farklı bir çerçeveye oturmuştur. Dönemin romanları da özellikle bahsi geçen alanlarda yoğunlaşmış ve çoğu zaman bu durum eleştirilirken zaman zamanda değişim hoş karşılanmıştır. Örneğin evlilik dışı ilişkilerin yaygınlığını ve bu konuya eleştirel açıdan yaklaşan eserlerden birisi Ahmet Mithat Efendi’nin *Dürdane Hanım* isimli eseridir. Roman kahramanlarından Dürdane Hanım ile Mergup Efendi arasında nikâhsız olarak bir ilişki yaşanmış sonucunda ise bir çocuk meydana gelmiştir. Yazar bu olay karşısında, dinin toplumsal hayata ait kurallarına gönderme yaparak Ulviye Hanım üzerinden Dürdane Hanım’a topluma öğüt verircesine şu konuşmayı yapar: ”Dürdane Hanım! Ben size bir şey söyleyeyim mi? Sevmek sevmek dünyada ayıplanacak bir şey olmaktan çok, sanki onurlandırılacak bir şeydir. Ancak bir koşulla! O koşulda bağlı bulunduğumuz dinin kurallarına, bağlı olduğumuz gelenek ve ahlaka uygun olmasından ibarettir. Eğer sevda insanın gözlerini bürüyerek bu koşulu görmezse, o sevdanın iğrendirici ve tiksindirici olması gerekir. Mergup Bey sizin bu derecelerdeki sevginize gerçekten uygun bir adam olsaydı, sizi şimdiye kadar nikah etmesi gerekeceğinden, nikah kıymaksızın parmağının ucunu sizin parmağımızın ucuna değdirmemesi gerekirdi.” (Ahmet, 2005: 182; Akgündüz, Öztürk, 2000: 340-341).

Evlilik dışı ilişkileri eleştiren bir başka eser ise Namık Kemal’in *İntibah*’dır. Burada roman kahramanlarından Ali Bey İslam terbiyesi üzerine yetişmiş, ahlaklı bir beyefendidir. Meşhur İstanbul gezmelerinin birisinde Mahpeyker isimli bir kişiye âşık olur. Yazarın problem olarak gördüğü olay İstanbul’da aşiftelerin çoğalması olmalı ki Ali Bey’in âşık olduğu kişi bu işle meşgul birisidir. Sonuçta yazar, topluma bu gibi

ilişkilerin yanlışlığını ifade etmek için Ali Bey'in başına getirmedik bir şey bırakmaz ve toplumun ahlakını bozan durumların yanlışlığını ifade etmek için Mahpeyker'i cezalandırır. Romanda bu durum şu cümlelerle ifade edilir: "...Yalnız Ali Bey, bir kaç ay hapiste kalarak, ancak hükümet izin verdikçe annesinin mezarına gidiyor, orada gerek onun, gerek Dilaşup'un kara topraklarını gözlerinin yaşıyla ıslatıyordu. Ne yararı var ki; bu pişmanlık, zavallının altı ay içinde kederle ölmesinden başka bir şeye yaramadı (Namık, 2007b: 62-64, 190).

Tanzimat döneminin, toplumsal yaşam alanlarının değişmesiyle beraber getirdiği yaşam farklılıklarına birinci bölümde değinilmişti. Burada kastedilen farkları örneklemeye çalışırsak, öncelikle Kâğıthane'de ve Beyazıt da oluşan gündüz gezmeleri yaygınlaşmaya başlar. Özellikle kadınların sosyal hayatın içerisindeki varoluş sebepleri değişime uğrar; evin de, mahallesinde sıkışmış kadınlar dışarıya çıkmaya, Avrupa modasını ve adetlerini kabul etmeye, Avrupalı kadınlar gibi iç çamaşırı, korse ve eldiven kullanmaya başlarlar. Burada şunu özellikle belirtmek gerekir ki, bu gibi adetlerin ilk görüldüğü yer saray ve paşaların aileleridir. Değişim sadece kadınlar üzerinden olmaz aynı zamanda Osmanlı toplumunun yaşamında çok öncelikli sırayı alan evlerin içerisi de değişir. Minderler, divanlar terk edilerek konsollar, kanepeler ve sandalyeler kullanılmaya başlanır. Gece hayatının yaygınlığı özellikle Pera'daki gecelerin meşhurluğuyla bilinmektedir. Gece hayatı ve buradaki kadınların varlığını örneklemek için ise Namık Kemal'in *İntibah* isimli eseriyle Ahmet Mithat Efendi'nin *Dürdane Hanım* isimli eseri önemlidir. Bu romanlarda dönemin sosyal yaşamının değişmesiyle ilgili veriler mevcuttur (Ahmet, 2005: 28-35; Namık, 2007b: 62-64; Karal, 1995: 276-277; Ahmet, 2004: 149-150).

Evlilik, Osmanlı toplumunda zinanın önünü kesen bir kurum olarak görülmesinden olsa gerek, kişilerin erken yaşlarda evlendirilmesi tavsiye edilmiştir. Erken yaşta evliliğin getirdiği bu olumlu duruma karşılık bazı olumsuz durumlar da mevcuttur. Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâhâtı Bey'le Rakım Efendi* romanı konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Mustafa Meraki Efendi'nin evlendirilmesi bahsinde yazar onun çok erken evlendirildiğini görmekte ve bunun doğru bir anlayış olduğunu ima etmektedir. Bununla birlikte bu tip evliliklerin zararlarına da örnek verilmektedir ki roman kahramanlarından Mustafa Meraki Efendi genç yaşta evlenmiş dolayısıyla namusunu korumuş fakat on iki yaşında evlendiği karısı Mihriban Hanım ise ikinci çocuğunu doğururken vefat etmiştir (Ahmet, 2004: 25-26).

Klasik Osmanlı toplumunda evlilik görücü usulü ile olur. Batılılaşmanın getirdiği yeniliklerden birisi de evlenecek kişilerin eşlerini kendileri seçmelerini kolaylaştıran ortamların varlığıdır. Bu yeni gelen âdeti değişik bakış açılarıyla yorumlayan eserler dönemde mevcuttur. Bu eserlerden bazıları değişimi eleştirirken bazıları da olumlu yönde yorumlamışlardır. Örneğin, Şemseddin Sami'nin *Taaşuk-u Talat ve Fitnat* isimli eserinde, görücü usulü evliliğe eleştirel bir bakış açısıyla bakılmış, bu durumun evlilik sonrası getirdiği olumsuzluklardan bahsedilmiştir. Yazar bu konudaki fikrini, Talat Bey'in annesi Saliha hanım üzerinden anlatır: "'Aa! ... Dadı, şimdi beni kızdırırsın yirmi bir sene var beraber yaşıyoruz; tabiatımı anlamadın mı? Hiçbir defa sormadın. Merhum kocam beni öylemi almıştır? Ben bir kızı bir kere görmekle ne tanyacağım? Çehresini bile anlayamam. Sonra gelin yalnız güzel mi olmak lazım? Ben, bir kız, akıllı olmadıkça afife olmadıkça, tabiatı iyi olmadıkça, ben hiç onu kendime gelin yapar mıyım? Sonra benim beğendiğimi, senin beğendiğini oğlum beğenir mi bakalım? Hep âlem nasıl yaparsa bizde öyle yapalım, diyorsun. Lakin görmez misin ki halkın çoğu bugün evlenir, yarın kocası karısını yahut kocası karısını bırakır. Bin türlü rezalet olur. Olacak a, görmedik bilmedik bir kız alırlar. Hiç

sormaksızın bilmediği bir kocaya verirler. Acaba çocuk o kızla imtizaç edecek mi? Beğenecek mi? Sevecek mi? Kızda onu isteyecek mi? Babası anası buraları hiç düşünmüyorlar.” (Şemsettin, 2005: 8-9; Faroqhi, 2005: 116; Zilfi, 2010: 81-84).

Aynı konu, Namık Kemal’in *Cezmi* isimli eserinde de tartışılmış ve konuya Şemseddin Sami Bey’in fikirlerine yakın, paralel bir bakış açısıyla bakılmıştır. Yazar, roman kahramanlarından Mirza Ömer’in kızını Cezmi ile evlendirmek istemesiyle, konuya bakış açısını bize sunar: “Hayatta edindiğim uzun tecrübelerle dayanarak söylüyorum. Bir defa yüzünü bile görmeden, sadece görücülerin tarifine dayanarak bir kadınla evlenmek ve yahut soyu soppu belli olmayan, esirciler evinde büyümüş, bin bir erkeğin karşısına çıkmış bir odalık almaktansa, bildiğiniz, okuttuğunuz şu kıızı alıp da terbiyesini kendi istediğiniz gibi tamamlarsanız daha iyi olmaz mı? Bu suretle birçok kadınlardan daha şefkatli, cariyelerden daha itaatli bir eş kazanmış olurdunuz.” (Namık, 2005a: 202).

Osmanlı toplumundaki yaygın olan ve problemleri bulunan görücü usulü evliliğe sadece eleştirel yaklaşımlar mevcut olmayıp bu duruma yapıcı yaklaşımlar da vardır. Örneğin Nabizâde Nazım’ın *Zehra* isimli eserinde, konu roman kahramanlarından Suphi ve Zehra üzerinden tartışılmış toplumda yaygın olan kapalılığın eşler üzerindeki olumlu etkilerinden söz edilmiştir. Suphi ve Zehra’nın sık sık görüşmemesiyle birlikte, bu durumun onların birbirlerine olan aşkının artmasına sebep olduğu sonucu çıkarılmıştır (Nabizâde, 2005: 35).

Osmanlı toplumunda evliliklerin varlığı gibi sonrasında baş gösteren problemlerle alakalı boşanmalarda, yaygın olarak bilinenin aksine (birden fazla eşlilikte olduğu gibi) yaygındır. Koca istediği zaman bir gerekçe göstermeden karısını boşama konusunda özgürdür. Bazı evliliklerde ise boşanmayı kadın talep eder. Boşanmayı koca istemişse, kadının, miktarı daha evlenirken kararlaştırılmış olan bir meblağı ve ayrıca üç aylık geçimine yetecek kadar parayı istemeye hakkı vardır. Boşanmak isteyen kadının kocasına bir miktar para ödemesi de çok karşılaşılan bir durumdur. Ya da boşanmak isteyen kadının en azından kocasından hiçbir maddi istekte bulunmamayı kabul etmesi gerekirdi tabii bu tür boşanma varlıklı kadınlar için geçerlidir (Faroqhi, 2005: 117).

Osmanlı toplumunda boşanmanın genel çizgilerinden bahsettikten sonra dönemin romanlarına baktığımızda bu konuyla ilgili veriler bulabiliriz. Örneğin Nabizâde Nazım’ın *Zehra* isimli eserinde yazar, evliliğin bitmesine hiç iyi gözle bakmamış bu kurumun çok zor durumda kalınmadığı sürece sürdürülmesi gerektiğini telkin etmiştir. Burada esas aldığı durum ise roman kahramanı Zehra’nın evinden ayrılması ve sonrasında karşılaştığı zor hayat şartlarıdır. Yazar romanda Zehra’nın başına gelen olayları o kadar gerçekçi işlemiştir ki, okuyucuya boşandıktan sonraki hayatın ne kadar zor olduğu izlenimini vermeyi çok başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Zehra yakınlarının yanında kalırken ev ahalisinin kendisine karşı olumsuz bakış açıları, evde bulunan erkeklerin Zehra’ya yönelik ön yargılı eleştirileri ve sokaklarda başına gelenler... Yazarın kendi ifadeleri ile bu durum şu cümlelerle ifade edilir: “Aslında, kimi gerekli durumlarda boşanma insanlık için en gerekli bir davranışsa da boşanmanın kadınlarda yarattığı dehşet verici ve acıklı etkiye de her bir yürek dayanamaz. Yalnızca boşanmış kadınlarda değil, boşanmış erkekte bile türlü üzüntülere yol açan bu çareye, insafli ve vicdanlı kimseler öyle kolay kolay başvuramaz. Bir ailenin dağılmasına yol açmak pek uzun düşünüldükten sonra seçilebilecek bir felakettir.” (Nabizâde, 2005: 52).

Boşanma ve devamında ki süreçte kadının dul olarak hayatını sürdürmesi, aynı zamanda yaşanan zorlukları ifade etmeye çalışan diğer bir roman ise Ahmet Rasim’in *Meşak-ı Hayat*’ıdır. Burada da yukarıdaki eserin paralelinde konuya bakılmış, eşinden

boşanan dul bir kadının karşılaştığı zorluklar ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu konunun geçtiği eserlere baktığımızda genelde boşanmalara eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Burada yazarların eleştirel bir bakışa sahip olması herhalde o dönemin toplumunda bu konunun ağır bir yara olmasıdır. Osmanlı toplumunda erkek çocuğa sahip olmak ise ayrıca önemlidir. Çünkü soy erkek çocuktan devam ederdi. Bu konuda dönemin romanlarında işlenmiştir (Ahmed, 2005: 12; Fındıkoğlu, 1999: 645).

Osmanlı toplumu her ne kadar bir imparatorluk halkıysa da, farklı cemaatlerin birbirleriyle evlenmesi çok sık karşılaşılan bir durum değildir. Öncelikle İslam dininin kurallarıyla alakalı bir Müslüman kadının gayri Müslim bir erkekle evlenmesi yasaktır. Bu durumun tam tersi olan Müslüman bir erkekle gayri Müslim bir kadının evlenmesinde ise bir sakınca yoktur. Kuralların böyle olmasına karşın, Müslim kadınların farklı bir cemaatten biriyle evlenmemesi normal karşılaşılabılır ki bununla ilgili kayıtlar azdır fakat Müslüman bir erkeğin gayri Müslim bir kadınla evlenmesi de de çok sık karşılaşılan bir durum değildir. Sadece sınır boylarında görev yapanlar veya yaşayanlar bu durumun dışında tutulabilir. Konuyla ilgili romanlara bakıldığında ise tarihi verilerin paralelinde veriler mevcut olup gayri Müslimlerle evliliğin genelde din değiştirme yoluyla gerçekleştiği çıkarılabilmektedir. Örneğin bu durumu Ahmet Mithat Efendi'nin *Hasan Mellah* isimli eserinde görebilmekteyiz. Roman kahramanların Zehra ile General Menau birbirini seven iki kişidir ve evlenmek istemektedirler. General Menau'nun gayri Müslim olması ise evliğin yapılmasına mani olmaktadır. Romanda yazar, bu duruma çare olarak General Menau'nun dinini değiştirir ve evlilik yapılıır. Aynı örnek Ahmet Mithat Efendi'nin bir başka eseri olan *Demir Bey*'de de mevcuttur. Burada ise roman kahramanlarından Vikont Alfons ile Polini evlenmek istemekte ve bahsi geçen probleminden dolayı evlenememektedirler. Fakat bu birliktelik bir önceki gibi mutlu son ile bitmemektedir (Ahmet, 2003: 288; Faroqhi, 2005: 117; Ahmet, 2005: 387-389).

4.6. Osmanlı Toplumunda Kölelik ve Cariyelik

İslam hukukunda mevcut olan kölelik ve cariyelik müesseselerinin, bu hukuku kullanan (örfi hukuk ile birlikte) Osmanlı devletinde de varolduğunu bilmekteyiz. İslam Devleti'nden önce de varolan bu durum İslam Devleti'nin kurulmasıyla da devam etmiş fakat kölelik müessesesinin kaldırılması içinde elinden geleni yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin de bu kurumlar devletin yıkılmasına kadar sürmüştür (Akgündüz, Öztürk, 2010: 312-313; Engin, 1998: 103-110).

Dönemin romanlarında bu konuyla ilgili veriler bulmak mümkündür. Örneğin Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâhın Beyle Rakım Efendi* isimli romanında cariyeler ve hizmetçilere değinen bölümler bulunmaktadır. Özellikle bu romandan Rum ve Ermeni kökenli hizmetçilerin daha kaliteli olduklarını, ev ve yemek işlerini daha iyi yaptıklarını çıkartabilmekteyiz. Ayrıca Rum ve Ermeni hizmetçileri edinmek kolay değildir. Bunun sebebi ise çok pahalı olmalarıdır. Dolayısıyla Rum ve Ermeni hizmetçiler sadece zengin kişilerin evlerinde bulunmuşlardır. Yine Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında Çerkez cariyelerin veya kölelerin daha fazla para ettiğine dair bilgiler mevcuttur. Nabizade Nazım'ın *Zehra* isimli romanında da roman kahramanlarından Sırrıccemal ve Canan isimlerinde cariyelerin varlığından haberdar olmaktadır. Burada bahsi geçen Sırrıccemal 'de Kafkas kökenli olup çok güzel ve pahalı bir cariyedir. Bu dönemde yazılan ve içeriğinde zengin bir aile tipinin anlatıldığı-ki bu tarzda romanlar oldukça çoktur-neredeyse bütün romanlardaki evlerde bir çocuk mürebbiyesi de bulunmaktadır. Örneğin Ahmet Mithat Efendi'nin *Hasan Mellah* isimli eserinde roman

kahramanlarından Hasan Mellah, Alonzo ve Arslan Bey'in çocukları için İspanya'dan Donna Camelias adında bir eğitimci tutulmuştur (Ahmet, 2004: 26-27, 127, 416-417; Nabizâde, 2005: 45; Uşaklıgil, 2006: 70-90).

Dönemin eserlerinden Samipaşazâde Sezai'nin *Sergüzeşt*'i esaret dolayısıyla da kölelik ve cariyelik konularını işleyen çok önemli bir eserdir. Roman sadece esaret ve buna bağlı olarak oluşan problemler üzerinde durmuştur. Romandan alıntılarla konu daha anlaşılır olur: "Çerkez, esirlerin içinden birini göstererek: Şu mavi gözlere bak. Bir paşa buna bir hazine verir... Çerkez esirle beraber, oldukça iri cüsseli Hacı Ömer adında bir esirci vardı ki; insan ticareti yapmanın kalbine verdiği duygusuzluk ve acımasızlıkla, sahtekârlığın o büyük yuvarlak gözlerine yansıttığı bir çeşit ilkelik belirtisi olan bakışları, sanki bir kaplana benziyordu... Sandalın içindeyken, o büyük yuvarlak gözleriyle Çerkez'e bakarak ve birer küçük yelpaze kadar büyük olan ellerini sallayarak esirler için pazarlık ediyordu... Halayıkların ikisi on altı on yedi yaşlarında, Kafkasya'nın iki parlak güzeliydi. Üçüncüsü tahminen sekiz dokuz yaşında bir küçük esirdi ki, saçlarıyla kaşının arası biraz yakınca, ağzı oldukça küçük... Bu ikisi güzel, bu küçük kız hastalıklı bir şeye benziyor. Bunu buraya ölsün diye mi getirdin? Biz de bunu bin liraya almadık ya. Tam yüksek kaldırımdaki Mustafa Efendi Haremi'nin istediği gibi bir küçük... Bu evde, kızlar geceleri bir odada toplanır birbiriyle konuşurlardı. Fakat çok gülmek, Çerkezce konuşmak yasaktı. Bir müşteriye gidip de hangi nedenle olursa olsun, beğenilmeyerek gelen esirlere, on on beş kırbaç kesinlikle vurulurdu... Git hanımın eteğini öp dedi. Küçük esir, gidip kadına sarılmak isteyince, hanım çok sert bir tavırla geriye doğru itti. Kız mahzun bir şekilde geri çekilerek, mindere oturdu. Hacı Ömer şiddetle: Senin mindere oturmak haddin mi? Sen esirsin! Kalk ayakta dur! Dedi. Sonra hanıma dönerek: kusura bakmayın, daha acemidir. Geleli birkaç gün oldu. Siz istediğiniz gibi terbiye edersiniz... Hanımefendi boşuna! Bu zayıf, yorulur. Diyordu. Özetle iki tarafın bilinç sahibi bir canlıdan yararlanmak için hırs ve çıkar sevdasıyla saatlerce yaptıkları pazarlık, kırk lirada karar buldu... Buraya gel pis Çerkez! Buraya gel murdar dilenci! Diye Dilber'i odasına çağırttı... Bu zayıflığını derslerine olan aşırı düşkünlüğüne dayandırıp bir hafta muhayyer bırakacağını ve eğer bir hatası ortaya çıkarsa tekrar kabul edeceğini ifade ederek, Dilber'i yüz elli liraya sattı. Eğer biraz çirkince olmasaydı, iki yüz lira isteyeceğini ekledi...(Samipaşazâde, 2010: 11-16, 20, 44).

4.7. Batı Kültürünün Toplumsal Alandaki Yansımaları, Devlette ve Toplumda Bozulmalar, Gerilik

Osmanlı Devleti'nin son döneminde toplumun, hem kendi değerlerine olan kayıtsızlığı hem de Batı Medeniyeti'nin aldığı uzun yolda, genel durumunun göz önüne alınmasıyla ortaya çıkan sonuç hiç iç açıcı değildir. Batı Medeniyeti yirminci yüzyılda ekonomik edinimleriyle başladığı demokratikleşme sürecinde fazlaca yol almış, toplum sosyo-kültürel seviyesiyle dünyanın örnek aldığı bir kıta haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde bu modernleşme süreci çok geç başlamıştır. Problemleri olan ise Osmanlı modernleşmesinin geç başlamış olması değil, birincisi modernleşmenin, ilk dönemlerde sadece askeri anlamda algılanması, ikincisi her iki toplumun dinamiklerinin farklı olmasının hesaba katılmaması, üçüncüsü ise sadece sonuçlarının kopya edilmeye çalışılması yani değişimin hangi sebeplerden dolayı, hangi süreçlerden geçerek olgunlaştığının araştırılmamasıdır.

Bu bağlamda Osmanlı toplumunun Batı Medeniyeti karşısındaki durumuna dönemin yazarları kayıtsız kalmamışlar ve bu konulara eserlerinde değinmişlerdir.

Örneğin Ahmet Mithat Efendinin eserlerinde müzik ile ilgili çok ilginç yorumlar bulunmakta olup, hem müziğin toplum tarafından şeytan işi olarak algılanmasından (muhafazakâr kesim tarafından) rahatsızlık duyulmakta ve eleştirilmekte hem de alafranga müzikleri dinleyen toplumun üst tabakasının bu müziklerden bir şey anlamadan, bilinçli bir dinleme olmadığından yakınılmaktadır. (Ahmet, 2005: 18-23).

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde ahi teşkilatının varlığını ve bu sistemin ne kadar işler olduğunu bilinmektedir. Böyle bir sistemde bir malın ne kadar para edeceği ve kalite standartları kesin çizgilerle belirlenmiştir (İnalçık, 2009: 158-160). Devletin son döneminde ise esnaflık ahlakının neredeyse kalmadığını bir malın fiyatının müşteriye göre değiştiğini görmekteyiz. Bu belki de dönemin ekonomik koşulları ve sistemiyle açıklanabilirse de dönemin yazarlarından Saffet Nezihi olaya bu açıdan bakmamış mevcut olan duruma veya değişime eleştirel açıdan yaklaşmıştır. Yazarın *Zavallı Necdet* isimli eserinde bunun örneklerini bulabilmekteyiz. Bu romanda yabancı bir kişi alışveriş yaparken tasvir edilir ve satıcının bir malı yüksek fiyatla satması eleştirilir: “Mesela bir defasında görürsünüz ki, İngiliz tavırlı, ciddi bir gezgin, boynunda maroken kaplı bir kılıf içerisinde enstantane makinesi asılı, uzun boylu, paçaları gereğinden çok kıvrık, yaşlıca bir mösyö, antika bir seccade, bir karabina, bir tüfek, üç etekli bir entari, işlemeli bir kapı perdesi almak için dükkanların birinin önünde bulunuyor. Yanında kimi zaman güzel, çok zamanda pek çirkin bir ya da bir kaç madam var... Pazarlığa girilmiş... İşte bu öyle bir gerçek sahnesidir ki, bunu Köklenler ve Vurslar bile taklit edemez. Mesela ortada Acemkari bir seccade bulunuyor. O gezgine tercümanlık eden adam, yarım yamalak İngilizcesiyle bunu övmek için neler söylüyor neler... Efendim, bu seccade İran'ın, Turan'ın en eski ürünlerindedir; şimdi bunlara pek az rastlanıyor. Sanki bir kelepçir... Doğrusu bulunur şey değil. Fiyatı da ucuz: on iki İngiliz Lirası... Pazarlık sonunda on İngiliz lirasında kararlaştırılırsa, gezgin için bu bir büyük başarıdır. Rumca şivesiyle İngilizce, Yahudi söyleyişle Almanca konuşan tercümanların çeneleri yardımıyla on liraya sürülmüş olan bu seccadenin iki gün önce bir ihtiyaç sahibinin elinden yüz altmış beş kuruşa alındığını söylemek şaşırmanıza yol açmamalıdır.”(Saffet, 2006: 71-72).

Osmanlı toplumunun son dönemindeki medeni geriliği ve dünyadaki değişimleri izleyememe, anlayamama noktasındaki eleştirel bakışı ise Saffeti Ziya'nın *Salon Köşelerinde* isimli eserinde bulabiliyoruz. Burada olay roman kahramanlarından Şekip Bey ve İngiliz sevgilisi Lydia arasındaki bir mülakat vasıtasıyla verilir. Lydia Türklerin medeniyet ile birlikte gelen gelişmelere nasıl duyarsız kaldıklarını eleştirir: “Lydia: Bin bir gece hikâyelerinden başka ortada bir şey olmadığını, bir kurumda; bir ilim ve sanat toplantısında bir Türk görülmediğini; İstanbul'a gelen yabancıların bazı Rum ve Ermeni ailelerinden başka kimseyle yakınlık kuramadıklarını; bu yüzden Türklük, Osmanlılık nedir? Toplumumuzun uygarlığa hizmeti, yeri nereden ibarettir? Fikirlerimiz, hislerimiz, terbiyemiz, ilerlememiz ne ölçüdedir? Bunları öğrenmenin, bu konularda ciddi bir fikir edinmenin mümkün olmadığını söylüyordu. Siz Türkleri, öncelikle Rumlardan, Beyoğlu Frenklerinden sormak, öğrenmek zorunda kalıyoruz, onların anlattığı gibi öğreniyoruz... Toplum içinde genç Türkleri görsek, eğitim derecelerini ve yeteneklerini bilgilerini takdir etsek, sözüme darılmayın sakın, Türklerin kültür seviyelerinin çok düşük olduğu hakkında sabit olan görüşe inanacak çok fazla yabancı bulursunuz.”(Saffeti, 2004: 126-127).

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında gerek devletin asayişini sağlamasında gerekse de devletin yönetim alanında problemler yaşadığını görmekteyiz. Bu konuda dönemin romanlarında işlenmiş ve çözüm önerileri sunulmuştur. Örneğin Ahmet Mithat Efendi konuya eleştirel bir açıdan yaklaşmış *Hasan Mellah* isimli eserinde bu durumdan

rahatsızlığının ifade etmiştir: (Osmanlı devleti hakkında) ‘‘Biz bu zamanlara farklı zamanlar demiştik bu farklılık yalnız, gerek hükümet memurlarının ve gerek diğer etkili kişiler ve iktidarın her türlü sorumluluğundan ayrı bulunmalarından mı ibarettir? Bu zaman o zamandı ki Osmanlı Devleti nice yıllardan beri uğradığı sorunlar ve maddi zorluklar ve manevi güçlüklerden dolayı pek büyük bir zayıflık içinde kalıp, vilayetlerin her tarafı bozgunculuk ve haydutlukla doluydu. Şimdi, yarım çeyrekli bir köy subaşısının azgın olduğu ve isyan ve istiklal hayallerinde dolaştığı böyle nazik bir zamandır. Yalnız kişisel çıkarlardan başka, hiç bir kimsenin hiçbir şeye önem vermemekte olduğu ve bir tarafta koca İzmir basılsa, bu kadar önemli bir olayın ancak hikâye ve söylenti tarzında haber verilmekte bulunduğunu söyleyebiliriz.’’ (Ahmet, 2003: 110-111).

Tanzimat ile beraber Osmanlı devletinin kurumlarının işleyişinde çok büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu anlamda değişikliklerin bir bölümü de devletin kalemlerinde (devlet daireleri) çalışan yeni sınıf bir memurun ortaya çıkmasıydı. Memurlara getirilen en büyük yenilik ise artık maaşlarını nakit olarak almalarıydı. Kamu dairelerindeki problemler konulardan birisi ise memurların işe devamındaki düzensizlik meselesiydi. Bu konu Tanzimat öncesi dönemde de kalem amirlerinin önde gelen bir meselesiydi. Bu amaçla tekrar tekrar emirler neşredilmiştir. Zira memurların görev yerlerine geç gelip erken çıkmaları işlerin aksamasına neden olduğu gibi dairelerde düzensizliğin hüküm sürmesini de beraberinde getiriyordu. Bazen verilen dilekçenin cevabının birkaç günde alınması gerekirken bu birkaç ayı bulabiliyordu. Memurların devamlılıklarının temini için başvuru yöntemlerinden birisi, gelip gelmeyenlerin tespit edilip ona göre gerekli önlemlerin alınması için dairelerde devam defterlerinin tutulmaya başlanmasıydı. Ancak, bu tedbirlere rağmen yine de aynı konuda şikâyetlerin olması üzerine bu konuda yeniden emirler düzenlenmiştir. Devamın sağlanması için başvuru bir diğer yöntemde, izni olmaksızın işe gelmeyen memurların ay sonunda gelmedikleri günler tutulan defterlerden tespit ve hesap edilerek maaşlarından kesilip devam eden memurlara taksim edilmesiydi. Devamsızlığı uzun süreli olanlar ise memuriyetten çıkarılıp yerlerine başkaları alınacaktı. Bu sistem ile işe devamsızlık cezalandırıldığı gibi, memuriyete devam edenler ise ödüllendiriliyordu (Fındıkoğlu, 1999: 645; Akyıldız, 1993: 62-63).

Kamu dairelerindeki bahsedilen işleyiş söz konusu romanlarda işlenmiş, bir memurun normal çalışma saatinin çok altında çalıştığı aynı zamanda da haftada sadece birkaç kez o da birkaç saatliğine işinde bulunduğu eleştiri konusu edilmiştir. Örneğin Ahmet Mithat Efendi'nin *Felatun Bey'le Rakım Efendi* isimli romanında roman kahramanlarından Felatun Bey hem babası zengin hem de kamu dairesinde çalışan birisidir. Kamudaki işinde geçirdiği zaman ise haftada sadece birkaç saattir. Aynı konu Mehmet Rauf'un *Eylül* isimli romanında yer bulmuştur. Burada ise konu roman kahramanlarından Süreyya üzerinden anlatılmıştır. Süreyya kamu da çalışmasına rağmen bir yalıda zamanını geçirmekte canı sıkıldığı zaman ise çok nadiren kamudaki işine uğramaktadır (Mehmet, 2006: 117-119; Ahmet, 2004: 31).

Aynı konu Mehmed Murad'ın *Turfanda mı? Yoksa Turfa mı?* Eserinde de ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Roman kahramanı Mansur Bey Paris'te tıp eğitimi almış birisidir ve çok büyük idealleri vardır. Bu idealleri Osmanlı Devleti'nin kötü gidişatını gördükten sonra onu doktorluk mesleğinin yanında bir kamu dairesinde çalışmaya dahi zorlamıştır. Yazar Osmanlı Devleti'nin kurumlarında ki yozlaşmayı ve işleyişindeki problemleri tespit etmiş olmalı ki; Mansur'u burada işe başlatmış, onun üzerinden kalemdaki problemleri anlatmaya çalışmıştır. Romanda Mansur'un kaleme giriş süreci ve sonrasındaki karşılaştığı problemler şu cümlelerle ifade edilmiştir: ‘‘Mansur daireye

giderken memur olduğu kalem odasında, kalem efendilerinin hepsini birer ‘‘işle görevli sanmıştı. Bunun için kendisi de görevinin ne olduğunu, kalemin yöneticisi bulunan sakallı kâtipten sormuştu. Ayrıca bir görevi olmadığı, çeviri ve yazıdan bir iş çıkınca, öteki kâtipler gibi kendisine verileceği yanıtını almıştı. Akşama kadar bekledi. Kendisine bir iş göstermediler. Çoktan beri oraya devam edip, kıdem almış olanlarında işsiz oturduklarını görüyordu. Yalnız onu görse! Oturdukları resmi koltukta çekinmeksizin sütlaç, muhallebi, yemek yemek, şerbet, kahve, sigara içmek, bol bol esnemek, kimi zaman ikişer ikişer kol kola olarak oda dışarısında ki aralıkta gezmek... İşleri güçleri hep bu yoldaydı. Hatta Mansur, genç bir efendinin o gün bir kez yemekten başka hemen birer saat ara ile iki kez toz şekeri ekilmiş muhallebi, bir tabak sütlaç yediğini ve üç defa portakal şerbeti istediğini görüp şaşmıştı. Mansur pekiyi görüyordu ki bunlar istek ve iştahdan dolayı değil işsizlikten, vakit geçirmek için zorla yeniliyordu. Dehşet içinde kaldı. Bu durumda bulunan adamın düşünce yönünden gelişmesine imkân olmadığını, tersine, insanın bildiğinden ve öğrendiğinden de birçok şeyler kaybedeceğini düşündü.’’ (Mehmed, 2006: 236). Yazarın romanın bu bölümünde anlattıkları hiç de hafife alınacak veriler değildir. Günümüzde de mevcut koşulların var olduğuna bilmek yazarın anlattıklarına inanmamızı zorlaştırmamaktadır.

Aynı eserde varolan koşulların çok normal karşılandığı ile veriler de mevcuttur ki bu yazarı daha rahatsız etmiş gibi görünür: ‘‘Mansur bunun nedenlerini (düzensizliklerin) araştırmaya başladı. Kalem işlerinin her gün öyle geçtiğini o halin yalnız o gün için olmadığını şaşkınlıkla öğrendi. Doğal olarak kalemin görevini, durumunu, kâtiplerin hangi gerek üzerine atandıklarını soruşturdu. Gördü ki, kalemde mümeyyizden başka bir mütercim ile bir kayıt memuruna gerek var, geri kalanların hepsi fazladır. Mansur sanmıştı ki odada ki otuz kâtibin otuzu da gerekli her birinin görevi ve sorumluluğu ayrıdır; oysa efendilerin yirmi yedisi, ayrı görevleri ve sorumluluğu olmayan maaşlı müdavimlerdi. Kendisi de onlardan olacaktı. Mansur’un yüreğine darlık geldi. Kesinlikle o kalemde çıkıp başka kaleme gitmek gerektiğini düşündü. Bu durumun başka kalemlerde de aynı olduğunu anladı! Mansur maaşlarını sordu. Mümeyyiz üç bin kuruş alıyormuş. Öteki efendilerden kiminin bin beş yüz, kiminin de yalnız elli kuruş aldıklarını söylediler. Hatta yüz elli kuruş alanlardan biri, sakalına kır düşmüş on sekiz yıllık memurmuş! Mansur’un bunları kendisinden öğrendiği iskemle komşusu, anlaşılın yanıklardan. Mansur’un bu duruma üzüldüğünü görünce, mümeyyizin dışarı çıkmasını fırsat bilerek onun kulağına kalemin durumunu anlatmaktan geri kalmıyordu. İşte şu karşınızdaki genç efendi, üç ay önce memur olmuştur. Maaşı bin iki yüzdür. Hemen saniye rutbesini almıştır. Kendisi tercüman beyin yeğenidir diyordu. Mansur da hangi okuldan çıkmıştır? Diye sordu. Karşısında ki şaşkınlıkla gülümseyerek, hangi okuldan mı buyurdunuz? Mahalle mektebine bile uğradığı şüphelidir.’’ Yazar burada bize çok ayrıntılı ve kalemlerin işleyişindeki bozuklukların hangi sebeplerden kaynaklandığını anlatacak kadar değerli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca yazar, yukarıdaki Ahmet Mithat Efendi’nin *Felâatun Bey’le Rakım Efendi* ve Mehmet Rauf’un *Eylül* isimli eserinde de bahsi geçen konularla paralel nitelikte bilgiler vermekte ki, bu bize gerçekten, dönemde bu gibi problemlerin yaygınlığını düşündürmektedir (Mehmet, 2006: 237).

Kamu kurumlarındaki statü yükseltme ve tanıdığını, çocuğunu uygunsuz bir şekilde işe aldırma ise ayrı bir bahis konusudur. Tanzimattan önce memurlar iki temel kurumda yetişmekteydi bunlardan birincisi Enderun Mektebi ikincisi ise medreselerdi. Memurlar usta-çırak ilişkisi içerisinde görev yapmaktaydı. Eski sistemin problemlerinden en önemlisi birçok iş gibi göreve başlamanın da tanıdık kişilerle ilgili olmasıydı. Tanzimat Fermanı ile yapılan düzenlemelerle de bu tür problemler

çözülemedi. Bu konuda da Mehmet Murad'ın eserinden faydalanabiliyoruz. Roman kahramanı Mansur Bey'in çalıştığı dairededeki Mümeyyiz Efendi kurumun amiri Reis Efendi'den bazı ihtiyaçlarını talep eder: "Kulunuz on iki yıldan beri sadakatle hizmet yapıyorum. Efendimizin uğurlu zamanlarında bir şey olursam olurum. Yoksa efendimizden başka kulunuzun boyun eğeceğim kimsem yoktur. Bir de oğlum köleleri zat-ı devletiniz sayesinde on üç yaşına geldi. Zat-ı devletlerinin müsaadeleri olursa kalemde çalıştırmak istiyorum. Peki, sana da bey oğluna da bir şeyler yaparız." (Mehmed, 2006: 124; Eryılmaz, 2006: 166-167).

Bahsi geçen eserde, Mansur Bey artık Paris'ten geldikten sonra İstanbul'da bir müddet zaman geçirmiş kendisine göre problemleri tespit etmiş ve çözüm önerileri sunmaya başlamıştır. Ayrıntılı çözüm önerilerine bakarsak, yazar devletin kötü gidişatını kendisine dert edinmiş ve bu konuda kendisini topluma karşı sorumlu hissetmektedir. Romanda bu bölüm, roman kahramanlarından Mansur Bey ve devletin kademelerinde yıllarca çalışmış, iyi bir yeri olan amcası arasında geçen mülakatla verilir: (Mansur) "Toplumdaki hastalıklar konusundaki düşüncelerim yanlışmış. Toplumumuzun düzeltilmesi için ben çok şeyler gerekiyor sanırdım. Toplumdaki bozuklukları sandığımızdan iki misli fazla buldumsa da, onların düzeltilmesi çarelerinin de tahminimden pek az olduğunu anladım. (Amcası) alayını gizlemeksizin: acaba bulduğunuz çareler nedir? Size iki kelimeyle arz edeyim mi? Herkesi okutmak ve eğitmek!" (Mehmed, 2006: 182-183). Yazarın devletin kötü gidişatını durdurmak için ortaya koyduğu çözümler eğitimle ilgilidir. Osmanlı Devletinde eğitim alanındaki modernleşme II. Mahmut döneminde ciddi bir şekilde başlamış fakat devletin asıl geri kaldığı alan ekonomi ile ilgili olduğu için kısmi bir ilerlemenin dışında gelişme olmamıştır. II. Abdülhamid Döneminde yapılan eğitim hamleleri ise daha önemli olup Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu onun açtığı okullarda yetişmiştir (Somel, 2010: 220-221; Fortna, 2005: 16).

Eğitim konusunda Osmanlı toplumunu yetenekli gören yazar bunu ise İslam'a bağlamaktadır. Çünkü bir Müslüman çalışkandır. Yazarın eğitim konusunda önerileri devam eder: "Aslında bunlar, önemli işler demektir. Ama Osmanlıların doğuştan yetenekleri bunu pek kolaylaştırır. Vatan çocuklarına kültür vermeli ve bu kültürün iyi kullanılması çarelerini göstermeli. Yönetim düşüncesini memurlarımızın kafasına sokmak üzere hemen alfabeden başlamak gereklidir. Birkaç aydan beridir mektup kuruluna gönderilen dilekçelere dikkat ediyorum. Dilekçe sahiplerinin doktorluk gibi bir mesleği varken hiç biri ben falan işin mütehassısıyım. Benden daha iyisi yoksa beni tayin ediniz demiyor; hepsi sanki anlaşılmış gibi yoksulluktan ve ihtiyaçlarından, çocuklarının çokluğundan, yardıma muhtaç bulunmalarından bahisle merhamete, sadakaya sığınıyorlar. İnsan onları okurken, resmi bir memuriyet isteğiyle resmi daireye başvurduğuna unutup da bir yoksullar evine ya da zenginlerden bir hayır sahibine başvuruyor sanısına düşüyor. Bu garip durumu arkadaşlarıma söylediğimde aldığım cevap beni hayrette bıraktı. Başka türlü başvurulursa yani uzmanlık ve ehliyetten söz edilirse dilekçe sahibinin terbiyesizliğine hüküm olunacağını söylediler. Bundan büyük bir yakışsızlık olamayacağını anlatmak güç müdür? Canım kime anlatacaksınız? Dinleyecek adamları nereden bulacaksınız? Okul sıralarında! Boş düşünce! Boş değildir. Bir gün okulun imtihanlarına buyurursanız ispatlarını bulup kabul edersiniz. (Amcası) gülerken: Ha onlar adam oluncaya kadar bekleyeceğiz demek? Beklemeyip de ne yapacağız? Babalarımız bu konuda sizin gibi (boş boş) konuşmayı bizim gibi işe başlamış olsaydılar, iş bu gün halledilmiş olurdu. Oysa biz de sizin gibi "uzundur" o vakte kadar kim var kim yok... Diyecek olursak, istenen sonuca hiçbir zaman varamayız. Önceden (düşünülmesi ve yapılması) gerekti. Şimdi ortalığın halini

görmüyor musunuz? Düşmanlarımız her taraftan bizi sarmış, durmadan aleyhimize dolaplar çeviriyorlar. Çocuklarımız adam oluncaya kadar adamlıklarından istifade edecek yer kalacak mı? Bence bu gibi umutsuzluk doğuran düşünceler bilgisizlik ve acizliğin sonucu olan kuruntulardan başka bir şey değildir.” (Mehmet, 2006: 184-185). Bu paragrafta ise yazar Osmanlı toplumunun kayıtsızlığından, boşvermişliğinden şikâyet etmektedir. Günümüzde de toplumumuzda “böyle gelmiş böyle gider” deyişinin çerçevesinde olaya bakıldığında yazarın rahatsızlığı daha kolay anlaşılacaktır. Bunun için yazar eğitim alanındaki yenileşme ve gelişmede esas olarak okul döneminde ki çocuklara kastetmektedir ki bu da yönetim tarafından alaya alınmaktadır.

Yazar yönetimin eleştirilerine karşılık olarak Rus ve İtalyan modernleşmelerini örnek göstererek sözlerine devam eder: “Hiç yoktan neler yaratılıyor! Küçücük Prusya az zaman içinde büyük bir devlet oldu Deli Petro’dan önce Rusya neydi şimdi nasıldır? Dünkü İtalya ile bugünkü İtalya’ya bakınız. Hem başka ülkelere gitmeye ne gerek? Aslımızı düşününüz... Dört yüz çadır halkımızın başardığı işleri göz önüne getiriniz. Durum ve zaman başka ise, bizde dört yüz çadırdan ibaret değiliz; üç kıtaya yayılmış pek büyük bir devletiz kutsal halifeliği göz önüne alırsak, üç yüz milyon nüfusu pek ala yönetebiliriz. Bu gün ileri gitmiş olan Batı devletlerinden çoğunun, toprak genişliği bakımından bazı Osmanlı vilayetleri kadar kaldıklarını dikkatinizden uzak tutmayınız. Siz bizim gibi dairedeki eski memurlarla bir az daha sık görüşürseniz, bu düşüncelerden vazgeçersiniz. Ben onlardan bazılarıyla görüştim. Umutlarını kestikleri için vakitlerini hoş geçirmeye çalıştıklarını saklamaya gerek bile görmüyorlar. Ama amca efendi onların sözlerinin ne hükmü olabilir? Onların sözlerinin hükmü olmayıp da iş başında bulunmayan sizin gibilerin hükmü niçin olsun? Onlar düşünce sersemliği içinde kaybolmuş zavallılardır; düşünceleri kuruntudan başka bir şey değildir. Yüce ve manevi değerler bakımından, hayatta kendilerinin yolları, amaçları, istekleri yoktur. Hatta o kadar sersemlik vardır ki, geçenlerde onlardan biri iyi yapmakla yükümlü olduğu memurluk görevlerini yapmanın mümkün olmadığını, bu konuda en küçük bir umut kapısı bile görmediğini söylemekten sıkılmadı. O halde ne yüzle devlet hazinesinden ayda bunca lira alıyorsunuz? Dedim de şaşkınlıkla yüzüme baktı; ne demek istediğimi anlayamadı: Devlet sayesinde geçineyim diye veriyorlar, bende alıyorum, dedi. Amca efendi! Diyelim ki bu adamlar cahildir. Bir şeyden haberleri yoktur, çünkü Müslüman bir toplumda, bile bile dine devlete ihanet edecek alçak, güç bulunur; ama bazı erdemli insanlar vardır ki, sırf görenek yüzünden ya kendileri nemelazımcılık ve yiyicilik deryasına dalıyorlar, ya da sorumsuz seyirci sıfatıyla, maddi çıkarları olmadığı halde, manevi bakımdan dünya ve ahiret sorumluluğuna katılıyorlar. (Mehmed, 2006: 185-186). Burada ise yazar, kamu kurumlarında çalışanların niteliksizliğinden ve nemelazımcılığından şikâyet etmektedir. Ayrıca Rus ve İtalyan devletlerinin büyümesini örnek göstererek Osmanlı Devleti’nin bu konuda daha yetenekli olduğu varsayar. Bu düşüncesini ise devletin dininin İslam olması ve İslam dininin yüceliği ile destekler.

Romana göre, toplumun kişisel manada hırsızlığa gösterdiği hassasiyet ile devlet malına gösterdiği bu konudaki hassasiyet aynı değildir. Bunu ise yazar bir eleştiri konusu eder:”Mesela geçen günkü fırtınada komşunun bahçesindeki ağaçtan şuraya yirmi kadar armut düşmüştü. Helal maldan saymadığınız için toplatıp sahibine yolladınız. Pek güzel! Ama bu kadar ince düşünen zat-ı aliniz, her zaman meclisinizde dönen yolsuzluklardan, satın almalardaki hırsızlıklardan söz edersiniz. Önem vermeden gülerek, şunu bunu ayıplarsınız. Sonra devlet hazinesinin zararına olarak yapılan o sözleşmeleri imzaladığınızı saklamıyorsunuz!” (Mehmed, 2006: 186). Mansur Bey yukarıdaki paragraflarda fikirlerini çok açık bir yüreklilikle söylemektedir. Durumun

genel olarak çözümlemesine baktığımızda metin, Osmanlı Devleti'nin kötü gidişatını engellemek için devlete sunulan bir lahikaya benzemektedir.

4.8. Osmanlı Devleti'nin Çözülmesini Önleyici Tedbirler: İslam Birliği, Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler, Demiryolları, Dış Borçlar ve Eğitim

1789 Fransız İhtilal'i, dönemin devletlerine (çok etnisiteli devletler kastedilmektedir) yönettikleri toplulukları bir arada tutma anlamında problemler sunmuştur. Örneğin Avusturya- Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu bunlardan bazılarıdır. Ortaya çıkan yeni duruma Osmanlı Devleti ve dönemin aydınları değişik çözüm önerileri sunmuştur. Bu görüşlerden bazıları İmparatorluğu kurtarmak için İslam'ı felsefelerinin temelini alıp, görüşlerini bu sistemle disipline etmeye çalışıp, Osmanlı tebaasını bu görüşün çatısı altında birleştirmeye çalışmıştır. Bazılarıysa Türkçülüğü esas alıp, İmparatorlukta yaşayan insanları bu temel felsefe üzerine bir araya getirmek istemişleridir. Bir taraftan da Osmanlılık ülküsüyle, devletin tebaası Osmanlı üst kimliği çatısı altında birleştirilerek, imparatorluğun çözülmesi önlenmeye çalışılmıştır (Karpas, 2007: 14-15; Berkes, 2010: 393-401).

Dönemin yazarları da bu konuda değişik görüşlere sahip olmuştur. Örneğin Ziya Gökalp, Yusuf Akçura grubu bu görüşlerden Türkçülüğü benimsemişlerdir. Mehmet Murad Bey ise İslamcılığı benimsemiştir. Mehmet Murad'ın İslamcılığında ise dönemin koşulları çok etkili olmuştur. Bu ise II. Abdülhamid'in İslamcılık politikaları ile ilgilidir. Görünen o ki roman kahramanlarından Mansur Bey, burada yazarın yerine geçmekte ve onun diliyle konuşmaktadır. Yazarın yani Mansur Bey'in, devletin kötü gidişatı ile ilgili, imparatorluğu birleştirme ülküsü, bahsedildiği üzere İslamcılık ideolojisi üzerine olmuştur.

Bu bağlamda yazar, Mansur Bey'i diğer roman kahramanı Ahmed Şunudi Bey'le mülakat ettirerek fikirlerini, topluma ve devlete anlatma ihtiyacını giderir ve varolan duruma çözüm önerileri sunar: "Kardeşim sizin gibi kültürlü kimseler iyice düşünerek, milletin genel çıkarlarını gözeten bir yol tutmalıdırlar. Yabancı ülkelere gidip yarım yamalak eğitim görmüş, yani okul sıralarında dizleriyle dirseklerini delmekten çok, Paris bulvarlarında ayakkabı eskitmiş bulunan gençlerimiz gibi, siz de İslam dünyasını umutsuz bir durumda görmeyiniz. Hükümlerinizi pek sudandır, haksızdır. Mukaddes hilafetin şan ve kudreti her bir tahminin üstündedir. Hindistan'da iki yüz milyona varan öteki halktan çekinmeyip ancak elli milyon Müslüman karşısında İngilizlerin, Rus ordularından daha çok korku ve endişe duyduklarına dikkat ediniz. İslam birliğinin kurulmasını sağlayacak kılıç değildir; bilgidir. Çağımızda, özellikle gelecek yüzyıllarda uyanmış, milli görevinin ne olduğunu kültür sayesinde öğrenmiş olan milletlerin önemini başka türlü olacağı şüphesizdir. Bu soylu milletin yabancı ülkelerde okumuş, haklar elde etmiş yurtsever evlatları, böyle bir saygınlığın sağlanması için kılıcın kullanılmasına gerek bırakmayacaklardır." (Mehmed, 2006: 202-203). Yazar burada da çıkış yolunu eğitimde görmektedir. Eğitim konusunda başarı beklediği ve yetişmiş olarak gördüğü kimselerden bir grupta yurt dışına eğitim için giden kişilerdir ki aşağıda değinileceği üzere bu öğrencilerden de çok bir fayda sağlanamamıştır.

Yazar özellikle İslam birliği ve eğitim konusundaki önerilerine ısrarla devam eder: "Bir kere halifelüğün merkezinin emir ve işaretini bekleyecek büyük İslam âleminin genişliğini aklınıza sığdırınız; tutacağı mevkie bakınız. Hangi millet, hangi devlet vardır ki, o yolda birleşmiş İslam dünyasına karşı şan ve kuvvet iddiasıyla rekabete düşebilsin? Buna erişmek için biz, kimsenin bu günkü siyasi haklarını

çiğneyecek değiliz. Savaş yerine dindarca yardım; gülle, kurşun yerine, Allah'ın hikmet ve gerçeğini anlatan kitaplar; düşmanlık yerine kardeşçe sevgi göstereceğiz. Bu sırada bunu kim reddedebilir? Hatta bu konuda, bu gün Osmanlı ülkesinde bile, yabancıların bu gibi girişimlerinin örnekleri yok mudur? Avrupa'ya giden gençlerimiz Figaro gibi hokkabaz bir meddahın yalanlarını ciddi bir şey sayarak kafalarını zehirliyorlar. Yurtları hakkındaki güven ve sevgilerini hemen hemen kaybederek geri geliyorlar. Eski büyüklerimiz ise dünya sorunlarını bilmedikleri için, ilerleme ve başarı yolunda geri kalmış olanların başına bela olan toza toprağa, haçlılar zamanından beri arkası kesilmemiş saldırı ve düşmanlık eseri gözıyla bakarak şaşırıyorlar ve yetişmek üzere gayretlerini arttıracak yerde, umutsuzluğa düşerek, çalışmalarında ve görevlerinde ihmal gösteriyorlar. Oysa az bir çalışmayla, İslam ülkeleri yarım yüzyıla varmadan dünyanın en birinci ülkeleri konumuna geçebileceklerdir. Tam bir sadakat, çıkara dayanmayan sevgi, ağırbaşlılık ve değerlerine sahip olma, doğuştan yetenek, iman gücü, görevini dindarca yapma, eşsiz kanaat, kahramanlık, yurtseverlik, Müslümanlarda, özellikle Türk Milletinde çok yüksek, herkesi imrendirecek derecededir'' (Mehmed, 2006: 205). Burada özellikle İslamcılık politikası üzerine yazılanlar önemli olmakla beraber gerçekte İmparatorluğu bir arada tutma konusunda başarılı olamamıştır. Bu süreçte İslam'ın, yazarında bahsettiği gibi o günün şartlarının çok üstünde olan insanlık değerlerini yaymak bir yere bahsi geçen değerlerin adları dahi duyulmamıştır. Çünkü dünya değişmiş, günün koşullarında insanlık için çok daha fazlaca değerli olan şey para ve kapital politikalar olmuştur. Zaten Osmanlı Devleti'nin yıkılması da bu kapital politikalara ayak uyduramaması ile ilgilidir.

Eğitim konusunda yazar oldukça radikaldir. Öyle ki İslam ümmetinin çocuklarını bir Cizvit papazına dahi teslim etmekten çekinmez. Eğitim konusundaki çözüm önerileri şu cümlelerle devam eder: 'Eksik olan, yalnızca bilgidir. Onu yaymak o kadar güç müdür? Hükümet eğitimi yaymaya henüz ciddi olarak başlamamıştır. Cennetmekan Adli'nin açmayı başardıkları iki okulun bu ana kadar verdiği sonuçlar ciddi girişimlerde bulunursa nasıl bir hızla yola alacağımızı gösteriyor. Devlet adamları henüz eğitimin değerini anlayamamışlar. Anlamaları için, bir neslin geçmesini beklemek bile gerekmez özel girişimlerle ilk, orta, dereceli okullar kurulur. Fransa'da, Rusya'da, İngiltere'de bilim öğrenmiş Afrika, Kafkasya, Hint Müslümanlarını bunun için önce merkeze çağırmak gerekir. Size bir şey daha söyleyeyim mi? Belki bozgunculuk amacıyla Osmanlı ülkesine gelip okullar açan misyonerlerin varlığına bile, kimi zaman memnun oluyorum. Müslüman çocuklarının on yaşından sonra Cizvit papazlarının eğitime verilmesinde, o kadar büyük bir sakınca görmüyorum. Niçin bilir misiniz? Sırf kültür hatırı için! Âlemlerin yaratıcısı Allah'ın ilahi hikmetine dayanan dinine girmiş Müslümanlar için bu Cizvit okullarında (ilmi adam akıllı öğrenmek şartıyla) dinini terk etmek tehlikesi yoktur. O halde öğretim kadrosu içinde daha iyisi bulununcaya kadar varsın Cizvit papazı da bulunsun! Kendilerini feda edercesine çalışmalarının, milyonlarca altınlarının içimizde maksatlarına uygun hiçbir sonuç vermediğini görsünler. Kuran'ın gerçeklerini yaymak için nasıl çabalamak ve çalışmak gerektiğini kendilerinden öğrenerek, onlar gibi yaptığımız vakit de (ki o vakit yakındır), elde edeceğimiz başarıları da tahmin etsinler. Kısacası kardeşim, gelecek bizimdir. Bir gün önce o seviyeye ulaşmak için devlet ve milletçe bütün çalışmalar, önce eğitimi yaymaya yöneltilmelidir. Böylece, önce kutsal halifelik'in asıl çıkarları sağlansın, yerel çıkarlar o vakit kendiliğinden sağlanmış olur. Benim düşünceme göre, bir Müslüman'ın kendi yurduna yararlı olması için, bu gün halifelige hizmet dışında bir iş yoktur...' (Mehmed, 2006: 205-206).

Yazar bu bölümde yurt dışına gönderilen öğrencilerin durumu, kendisinin açıkça ifade etmediği fakat kısa bir çözümleme yaptığımızda anlayabileceğimiz İslamcılık politikası ve eğitim konularından bahseder. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nde yurt dışına ilk öğrenci gönderimi Mehmet Ali Paşa yönetimindeki Mısır'da 1826 yılında olur. Osmanlı hükümeti ise bunu 1830 yılında gerçekleştirir. Gönderilen öğrencilerden yüzde 71'i Müslim gerisi ise gayri Müslim'dir. Öğrenciler çoğunlukla Fransa'ya bazı özel durumlarda ise (Fransa'da savaş durumunun ortaya çıkması gibi) Belçika'ya gönderilmişlerdir. Gönderilen öğrencilerden çok netice alındığı söylenemez. Masrafların azaltılması ve verimin yükseltilmesi için daha sonra Batılı anlamda yeni bir mektep olarak İstanbul'da 1868 yılında Galatasaray Lisesi kurulmuştur. Gönderilen öğrencilerden başarılı olup ülkeye döndüğünde değerli hizmet verenler de vardır. Bunlardan bazıları İbrahim Şinasi, Ferik Mazhar Paşa ve Osman Hamdi Bey'dir. Şüphesiz ki geri dönen öğrenciler Türk fikir hayatını, Batılı anlamda değiştirmesi bağlamında katkıda bulunmuşlardır (Şişman, 2004: 85-87).

Ahmet Mithat Efendi'nin *Demir Bey* isimli eserinde de Mustafa Bey Paris'te okumaya giden gençlerin arasında verilmiştir. Mustafa Bey Paris'te çalışkanlığıyla meşhur olmuşken yanındaki arkadaşları zamparalıkları ve ayda bir kez aldıkları burslarını Paris gecelerinde bir günde yemeleriyle meşhur olmuşlardı. Gelenlerin arasında özellikle fikirsel anlamda katkısı bulunanları bunun dışında tutmak gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması için düşünülen, Osmanlı toplumunu birleştirme fikirleri ise kötü gidişatı durduramamış devlet parçalanmış ve yerini Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletine bırakmıştır. Bu fikirlerden konumuzu ilgilendirmesi sebebiyle kısaca bahsetmek yerinde bir davranış olacaktır. Bunlardan Osmanlılık hareketinin düşünsel anlamda savunuculuğunu Ahmet Rıza ve grubu üstlenmiş fakat milliyetçilikle baş edememiş ve geçerliliği olmamıştır. İslamcılık, Mehmed Murad'ın da içinde bulunduğu- ki kendisi en büyük savunucularındandır-, bir grup tarafından temsil edilmiştir. Bu hareket de özellikle modern dünyanın getirdiği yeni fikirlere yenik düşmüş, ön plana çıkan ekonomi-milliyet esasına göre kurulan devletlerin felsefesine alternatif bir sistem olamamıştır. Ayrıca bir romanın içeriğine göre çok fazlaca ideolojinin bulunması, eseri farklı kılmaktadır. Bunun sebeplerini sorguladığımızda da Mehmed Murad'ın hayat hikâyesinde sorularımızın cevabını bulmaktayız. Mehmed Murad Osmanlı Devleti'nin son döneminde kendisini yetiştirmiş, dönemin problemleri dikkate alındığında iyi bir eğitim almış, düşünsel anlamda zengin birisidir. Kendisi uzun zaman sosyal hayatta da bu tür eylemlerde bulunmuştur. Hatta bunlar yüzünden hayatının son döneminde Rodos'a sürgüne gönderilmiştir.

Yazar, Mansur Bey üzerinden anlatmakta olduğu fikirlerini devam ettirmektedir. Başka bir mülakatta ise Mansur Bey düşüncelerini roman kahramanlarından Emin Paşa ile paylaşır: "Bey oğlumuz, her şeyini düzenli, mükemmel bulmak mümkün olamaz. İnsan, işini olurlarına bağlamalıdır. Sizin Avrupa'da görmeye alıştığımız düzen, bizde pek olamaz. Mansur: Efendimiz! Bizde niçin olmasın? Şeriat kanunlarına, konulan düzenlemelere bakılırsa, bizde daha çok düzen bulunmalıdır. Halkımız devlete daha bağlı, daha sadık, daha itaatlidir. Yaratılıştan iyi ahlak bizde daha çoktur. Düzenli olmaya engel olan nedir? Toplumun başına bela olmuş cahillik ile küçük memurların sorumsuzluğu değil midir? Bunların ortadan kaldırılmasının, şevketli padişahımız efendimiz hazretlerince son derece arzu olunduğu büyük bir övünç ve şükranla görülüyor. Geçenlerde efendimizin yüksek memuriyetleriyle ilgili irade-i seniyyeyi okumuştum. Padişahımızın kesin emri zat-ı âlilerini o konuda gayret göstermeye sevk

ediyordu. Emin Paşa: Oğlum. İş sözle olmaz. Başka şeyler ister. Bizde her şey böyle gelir, böyle gider. Her şeyi ben şeriata, kanuna uygun tatbik edeceğim ya da emre harfi harfine uyacağım diyerek boş yere uğraşanlar çabuk yorulup, yine dediğimize gelirler. Hatta siz dahi gelirsiniz. Mansur: Peki efendimiz bunu küçük memurlar hakkında kabul edeyim, çünkü amirlerinden destek ve yardım görmeyen küçük bir memur iradesi gevşek ise yorulur, ümitsizliğe kapılır. Ancak bu kuralın, her türlü kötülüklerin önünü alarak, devlet işlerinin gerektiği şekilde yürütülmesini sağlamakla yükümlü ve görevli ve o yüksek makama geçme şerefini kazanmış olan zat-ı devletleri için geçerli olamayacağı çok açıktır, sanırım. Emin Paşa: Oğlum yalnız başıma ben ne yapabilirim? Ben aciz bir adamım. Mansur: Efendimiz: yüksek müsaadenize sığınarak, haddim olmadığı halde ciddi maruzatta bulunduğum için, sizin de aşağıdan alarak gösterdiğiniz nezaket ve tenezzülü terk buyurmanızı istirham ederim. Mademki bugün liyakatinize emanet edilmiş bulunan görevi esasen kabul etmiş bulunuyorsunuz, o halde aciz sözünün, bendelerince yeri yoktur. Çünkü bir kimse, bir memurluğu kabul ederse, ben bu memurluk için ehilim, hakkından gelirim, onun için devlet hazinesinden aylık şu kadar ücrete hak kazanmış olacağım, demekten başka bir şey olamaz. Yalnız başıma ben ne yapabilirim, buyurduğunuza gelince; siz yapamazsanız dünyada kim yapabilir? Yüksek meclisin reisisiniz yeryüzü halifesinin eminisiniz. O sayede, yerinde kullanılmak üzere size emanet edilmiş yirmi milyon liralık bütçe var; devletin seçkin ve söz dinler memurları emirlerinizi beklemektedir; her günkü işleriniz dolayısıyla memleketin ihtiyaçlarını öğrenirsiniz; memleketin bütün ileri gelenleri sizin alacağınız yüksek tedbirleri uygulamakla yükümlüdürler. Bilmem ki efendimiz daha ne kadar iktidar ister? Emin Paşa: Siz daha çocuksunuz önemli devlet işlerinin gizli taraflarına aklınız ermez. Devlet dairelerinde olup yazı yazmalı, tahsil etmeli, devlet işlerinin nasıl cereyan ettiğini içinde yuvarlanarak öğrenmeli. Yaşınız halen tahsile uygundur. Mansur: Kulunuz üniversiteden diploma alarak çıktım efendimiz. Doğu bilimleri okulundan da mezunum. Onlar için nazara bilgilerimi uygulamak, hayata geçirmek ve uygun gelmeyi bilenlerden sorup öğrenerek bilgimi arttırmak zamanı gelmiştir sanırım” (Mehmed, 2006: 271-273). Burada kamu kurumlarındaki çalışanların devlete ve hazinesine bakış açılarındaki problem bir tarafa asıl tartışma konusu edilen yönetici elitin de artık bu gibi konularda problemlidir.

Yazarın özellikle yurt dışına gönderilen öğrenciler ve bunların yurda döndüklerinde yetişmiş olmamaları ayrıca kamu kurumlarının işleyişinde çok önemli bir problem olan memur fazlalığı üzerinden yaptığı çıkarımlar Emin Paşa ile olan mülakatıyla devam eder:” Emin Paşa: Pek ala! Siz Avrupa’da tahsil etmişsiniz. Tahsil için her yıl biz bu kadar gençleri Paris’e gönderiyoruz. Ancak hiç biri istediğimiz şekilde dönmüyor. Terbiyesi, ahlakı bozularak, istifade olunur halleri kalmıyor. Öğrendikleri de süslü giyinmek, eğlenceleri için israfa bulunmak... Ahlak ve din duygularını kaybedip, Frenk olmaktan başka bir şeylerini göremiyoruz. İnşallah bey oğlumuz öylelerinden değilsiniz? Mansur: Kendimin nasıl olduğunu, kulumuz bilemem efendimiz. Ama Paris’te tahsilini tamamlayan Osmanlılardan birkaç zabıt ile kendi paralarıyla geçinen birkaç Ermeni delikanlısından başka bir kimseyi görmedim. Ama tahsil için geldik diyen birçok elçilik kâtipleri ile ataşelerini gördümse de, hemen hepsi tahsil etmekten çok bir kere Paris’i görmek üzere gidip, bir yıl, pek pek üç yıl sonra geri dönen pek çok mahdum beylerden ibarettir. Efendimiz daha iyi bilirsiniz ya, böyleleri bir şey tahsil etmekten başka, hatta temel milli görevlerini kaybederek, gerçekten bilim ve fen öğrenmiş bulunan gençlerin hiçbir şekilde cesaret edemeyecekleri davranışları benimseyip giderler. Efendimiz! Paris’i görmek için heveslenmiş dadılar elinde büyümüşleri değil, yüksek okullardan diploma almış olan kabiliyetli gençleri

göndermeye başlarsanız, o vakit olumlu sonuçlar görebilirsiniz. Emin Paşa: Oğlum söylemek kolaydır. Bir şeyi meydana getirmek için onun maddi karşılığı bulunmalıdır. Paris'te insan yılda kaç para ile geçinebilir? Hazinenin hali o yolda bir israfa müsait değildir. Demin siz, memurlardan bahsediyordunuz. Peki ama dairelerin içinde işe yarar bir memur bulmaktan aciz olduğumu söylesem ne dersiniz? İşinin ehli, çalışkan bir memur, merkezdeki dairelerde güç bulunuyor. Nerede kaldı ki taşrada bulunsun. Mansur: Efendimizle bu konuda aynı düşüncede olamadığımı, haddim olarak arz etmekle birlikte, buyurduğunuz gibi farz ederek cevap vermeye müsaade istiyorum. Mademki efendimiz bir takım ehliyesizler kalemlere girmek yolunu bulmuşlar, hatta beş kişi lazım olan bir daireye on beş yirmi kişi alınmış; sandalyeye oturabilmeleri için bir çeşit nöbet usulünü icat etmek zorunda kalınmış; öte yandan efendimiz adam bulmaktan aciz kalıyorsunuz kalemlerin bu hallerini görüyorsunuz, böylece adamlar yetiştirilemeyeceğini de biliyorsunuz. O halde, gerekli nitelikleri taşımayan gençler kalemlere niçin alınmış? Bir kere alınmış ise, niçin hala tutulup, hem kendilerine yazık ediliyor hem de boş yere hazine zarara sokuluyor? Resmi bir daire imaret olamaz. Şunu bunu hoşnut etmek için gereği olmayan bir adam resmi daireye alınamaz. Her nasılsa bir kere alınmış olanları tutmak için her hangi bir mecburiyet kabul edilemez. Bendenize öyle geliyor ki, eğer başka memleketlerde olduğu gibi, bizde de gereğe ve ihtiyaca göre kalemlerde memurlar arasında yeni bir düzenleme yapılırsa, fazla olan memurların maaşlarından bir hayli paralar attırarak, asıl gerekli olan okullardan bir ikisi idare olunabilirdi. Kaleme alınacak bir efendi, mutlaka belli bir resmi görevle yükümlü olmalı; öte yandan yüksek okullardan diploması olmayanları kapıya uğratmamalıdır” (Mehmed, 2006: 274-276).

Modern dünyaya genel olarak bakıldığında ekonomik seviyesi iyi olan devletlerin eğitim anlamında da yeterli olduğu görülür. Yazar aşağıda bunu keşfetmiş olmalı ki eğitim alanında sağlamayı düşündüğü gelişmeleri ekonomik iyileşme tabanında oluşturmaya çalışır. Ekonomik gelişmeyi ise yollara yapılacak yatırım ve dolayısıyla meydana gelecek tarımsal gelişmeyle sağlamayı düşünür. Yazar bu disiplini şu cümlelerle ifade eder:” Emin Paşa: O usulü koyamadan önce uygulanmasını sağlamak için okullar açmalıdır. Mansur: Yalnız onun için değil. Her şey okulların bir an önce kurulup, açılmasını gerektiriyor. Durmak zamanı değildir. Niçin kurmuyorsunuz? Emin Paşa: Parayı nereden bulmalı? Bütçede eğitim için, on altı bin kese ayrılmış ancak maliye nezaretinin onu bile tamamıyla vermekten aciz kaldığı oluyor. Mansur: Verdireceksiniz efendimiz! Verdiriniz. Avrupa’da devlet değil, hatta bir vilayet bulamazsınız ki eğitim için on altı bin kese sarf etmesin. Mali sıkıntı var, buyuruyorsunuz. Ortadaki israfa bakılırsa, sıkıntının varlığına inanılmıyor. Diyelim ki gerçekten sıkıntı var. Giderilmesi için teşebbüsten eser görülüyor. Bu teşebbüsler iktidarınız, göreviniz içinde değil midir? Maliye işlerinin iyileştirilmesi, devlet gelirlerinin artırılması hep nafia işlerine bağlıdır. Anadolu içerisinde ürün fazlası, sevk ve ulaşım yolları olmamasından dolayı çürüyor; halk da bu ürünlerden yararlanamıyor. Başka milletler gelirlerini çoğaltmak, güçlerini daha da arttırmak için demiryolları inşa etmek üzere türlü türlü fedakârlıkları göze alıyor. Yabancı sermaye sahiplerini yalvararak memlekete getirmek devletin kutsal görevlerinden iken, kendiliğinden gelenler bile bu konuda hiçbir düşüncesi ve ilkesi olmayan, sorumluluk duymayan memurlarca, bitmez tükenmez boş konuşmalardan usanarak umutsuzluğa kapılıp geri gidiyorlar. Nafia Nezareti nereden nereye kadar ve ne şartlarla yol yollar yaptıracağını ilk iş olarak nezaretçe karar altına almalı, sonra eksiltme-artırma yöntemine göre devletin işine gelen tercih olunarak yetki verilmelidir. Böyle bir plan henüz karar altına alınmadıktan başka, alınmak üzere beş on mühendisin Anadolu’ya gönderildiği bile

yoktur. Demiryolları konusu böyle bir yana bırakıldığı gibi, her zaman için yapılması gerekli olan karayollarının yapımıyla da ilgilendiğiniz görülmüyor.”(Mehmed, 2006: 277-278).

Dış borçlar konusu Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşından sonra girdiği ekonomik bunalımdan çıkma arayışlarının bir sonucudur. Çok yüksek faizlerle alınan borçlar Osmanlı maliyesini hatta Cumhuriyet maliyesini uzun yıllar uğraştırmıştır. Bu konuda da yazar fikirlerini Mansur vasıtasıyla okuyucuya iletmek ister: “Emin Paşa: Oğlum söz anlamıyorsunuz! Yüz altmış bin kese nereden bulunup eğitime verilecek? Bütçenin açığı var. Mali durumumuzu düşünebilmeniz için, size aramızda kalmak şartıyla bir şey söyleyeyim; üç beş yıldan beri dış borçların faizini vermek için yine dış borçlanmalara başvurmak zorunda kalıyoruz. Mansur bu sözü duyduysa da asıl anlamını birden kavrayamadı. Gözleri dikilmiş, ağzı şaşkınlığından yarım açılmış halde bakakaldı. Dış borçların faizleri dış borçlanmalarla veriliyor mu buyurdunuz. Efendimiz? (diye sordu) Emin Paşa: Evet hem de birkaç yıldan beri. Mansur: Demek ki efendimiz, hazine dairesi yakında birdenbire epeyce gelire sahip olmak gibi bir kesin bir umut besliyor. Emin Paşa: O ne demek? Mansur: Yani efendimiz, geçen yıl, önceki yıl bütçenin denkleşmesiyle, dış borçlar faizinin verilmesi için, hazine dış borçlanmaya başvurmuş. Yüksek malumları olarak ifade buyrulduğu üzere pek ağır olan şartlarla alınan şu borçlanma parası, memlekete gelir getirecek bir işte kullanılmaksızın, hemen faizi hesabından sayılarak yabancı memleketlere gidiyor demek. Bu halde gelecek yılın bütçesinin faiz kısmını artırmaktan başka, bu paranın bir sonucu, yararı olmayacaktır. Bu ise, ancak bir tek şekilde hayra yorulabilir; o da hazineye yakında gireceği kesin olan, olağanüstü bir gelirin, şu ödeme şeklinin apaçık olan zararlarını ortadan kaldırmaya yeteceğine şüphe edilmemesidir” (Mehmed, 2006: 279-280).

Yazarın Emin Paşa ile olan mülakatının ilk bölümünde devlet adamlarının kayıtsızlığından söz edilir. Gerçekte Osmanlı Devleti'nde on yedinci yüzyıldan itibaren devlet adamlarının kalitesinin düşmesi sürekli tartışılan konulardan birisi olmuştur. Özellikle bu kişilerin rüşvet konusundaki tutumları ve bu hastalığın bir türlü giderilememesi problem oluşturmuştur. Daha 1631 tarihinde devlete sunulan Koçi Bey risalesinde bu gibi konulara yer verilmiştir. Yazar devletin düzeninin sağlanmasını İslamcılık politikası üzerinden şekillendirip çözüm olarak şeriatı sunmaktadır. Buradaki tartışma konusu toplumun bu sistemi ne kadar istediğidir. Halkın bu konuya bakışı -II. Abdülhamid dönemi politikalarına bakıldığında ve buradan doğan rahatsızlıklarla beraber düşünüldüğünde- çok olumlu değildir. Kaldı ki zaten Osmanlı Devleti uygulama da değişik farklılıklar göze çarpsa da temel de şeriat devletidir (Eryılmaz, 2006: 28-29).

Demiryolları ticaretin gelişmesi ve modernleşmenin bir gereği olarak romanda bahsi geçen konulardan birisidir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki Demiryollarının gelişimine baktığımızda, yatırımların çok geç kaldığını görürüz. 1850'de Osmanlı topraklarında demiryolları bağlamında hiçbir yatırım yoktur. İkinci derece Avrupa devletlerinde bile bu tarihte demiryolları vardır. Örneğin İtalya'nın demiryolları 620 kilometre, İspanya'nınki ise 100 kilometre civarındadır. Büyük devletler arasında yer alan Avusturya- Macaristan arasında 1357 kilometre demiryolu döşenmiştir. Demiryollarında gelişmiş olarak nitelendirebileceğimiz devletler arasında Büyük Britanya'nın demiryolları 9.800 kilometre ve Amerika Birleşik Devletleri'ninki 14.480 kilometredir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1890'dan sonra, Osmanlı Devleti 7.500 kilometre demiryolu hattına sahip olur. Habsburgların imparatorluğunda 1913'te demiryolları 23.000 kilometreye varır, yani Osmanlı İmparatorluğu'nunkinden 3 kat daha fazladır. Osmanlı Devleti'nin eski Balkan

topraklarından bağımsızlığını kazanan Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan devletleri toplu olarak 8.000 kilometre demiryolu ağına sahiptir (Quataert, 2004: 925).

Demiryolları bağlamında yapılan yatırımların Osmanlı toplumuna ve ekonomisine büyük katkı yaptığını söylemek güç olmakla beraber özellikle Türk Halkı'nın Kurtuluş Savaşını verdiği yıllarda olumlu etkisini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Yatırımların yapıldığı döneme bakıldığında ise, bu girişimlerin Osmanlı ekonomisinde, sadece ihraç edilen hammaddelerin akışını hızlandırdığını söyleyebiliriz.

Dış borçlanma da yazarın yukarıda ele aldığı konulardan birisidir. Her ne kadar, her sene dış borçların faizi için tekrar tekrar borç alındığı ve bunun önlenmesi gerektiği; alınan paranın yatırıma dönüştürülmesi gerektiğinden bahsetse de yazarımız, bu o kadar da kolay görünmemektedir. Dış borçlanmanın tarihsel sürecine baktığımızda, devletin o sürece girdiğinde durumunun, ekonomik anlamda çöküntü içinde olduğunu görmekte zorlanmayız.

Osmanlı Devleti'nde on altıncı yüzyıl sonlarında başlayan ve on yedinci yüzyıl boyunca devam eden uzun ve masraflı savaşlarla birlikte nakit ihtiyacının artması maliyenin dönüşümünü belirleyen temel faktörlerden biri olmuştur. Varolan vergi gelirleri artan askeri harcamaları karşılayamaz hale gelince, Osmanlı Devleti, yeni vergiler koyma veya mevcut vergileri arttırma, tağşiş (paraların içindeki kıymetli maden miktarının düşürülmesi), müsadere, iç hazineden borç alma gibi yöntemlere başvurmuştur. Uygulanan yöntemlerden biri de İltizam sisteminin genişletilmesidir, yani mukataa olarak bilinen vergi kaynaklarının ilk aşamada birkaç senelik bir süre için satışa çıkarılmasıdır. İkinci aşama ise, 1695'te yapılan bir düzenleme ile vergi gelirlerinin gelecek yıllardaki karının yatırımcı tarafından belirli bir miktar peşin para ödemesi yoluyla bu gelirleri bütün hayatı boyunca kendi tasarrufuna almasıyla başlayan süreçtir. On yedinci yüzyıl sonunda bütçe açıklarını kapatmak için bir çözüm olarak görülen ve bu anlamda bir iç borçlanma sistemi olarak da düşünülebilecek olan malikâne sistemi, 1768-1774 Osmanlı- Rus savaşı sonunda benzer sebeplerle daha da genişleterek esham sistemine geçildi. Bu sistemde, vergi kaynağının yalnız yıllık karı paylara bölünerek, yine belli bir peşin karşılığı satışa çıkarılması söz konusuydu. Böylece, Osmanlı hazinesi vergi gelirlerini peşin olarak toplayıp yeni kaynaklar yaratmış oluyordu. Bundan sonraki dönemde ise Osmanlı Devleti borçlarını Galata bankerlerinden alacaktı ki bu sınıf sarraflıktan Avrupa finans çevreleriyle olan ilişkilerini geliştirerek ortaya çıkmıştı (Pamuk, 2007: 61, 230-231; Pamuk, 2009: 112).

İlk dış borçlar 1840'lı yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlanır. Osmanlı Devleti yoğunlaşan iç ve dış baskılara rağmen, uzun vadeli dış borçlanma sürecini başlatmak konusunda istekli olmaz. Nihayet Kırım Savaşı'nın getirdiği yeni harcamalar ve gelir-gider dengesinde yarattığı büyük açık Avrupa para piyasalarında borçlanma sürecini başlatır. Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana, ve Frankfurt gibi borsalarda satışa çıkarılır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki 60 yıllık sürede Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmasını iki ayrı dönemde incelemek gerekmektedir. Dış borçlanmanın başladığı 1854 yılından Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladığı 1876 yılına kadarki süre ilk dönemi oluşturmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti çok elverişsiz koşullarda, diğer ülkelerin ödediği faizlerden çok daha yüksek faizlerle ve büyük miktarlarda borç para alır. Bu fonların büyük bir bölümü cari harcamalarda, saraylar yapımında, büyük bir donanmanın kurulmasında ve bürokrasinin maaşlarının karşılanmasında kullanılır. Ekonomiyi canlandırarak, mali gelirleri arttıracak yatırımlara hemen hiç kaynak ayrılmaz. Böylece kısa süre içinde Osmanlı Devleti varolan borçların anapara ve faiz ödemelerini karşılayabilmek için yeniden borç almak

durumunda kalır. Osmanlı Devletinin dış borçlarını ödeyebilmesi her geçen yıl daha da güçleşir. Ancak Avrupa piyasalarındaki hemen her kesim bu süreçten kazanç sağlıyor gibi görünür. Osmanlı Devleti'nin borç almayı sürdürmesi Avrupa'lı bankalar ve spekülasyoncular için kolay ve çabuk karlar, tahvilleri satın alan tasarruf sahipleri içinde yüksek faiz gelirleri anlamına gelir. Büyük bankalar ve spekülasyoncular, her yıl geri ödenmesi gereken miktarlardan daha fazlasını para piyasalarından bularak borçlanma furcasının sürmesini sağlarlar. Yeni borç bulmanın zorlaşması durumunda, Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma gelmesi kaçınılmazdır. Nitekim 1873 yılında yeni bir dünya bunalımının habercisi olan borsa krizleri Avrupa ve Amerika'da para piyasalarını etkisi altına alınca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında yeni fonlar bulması olanaksızlaşır. 1875 sonbaharında Osmanlı Devleti borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini açıklar; ertesi yıl tüm borç ödemelerini durdurur. Yirmi yıllık hızlı dış borçlanma sürecinin vardığı noktayı birkaç sayı ile özetleyebiliriz. 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon sterline yaklaşır. Anapara ve faiz ödemeleri ise 11 milyon sterlin tutar. Buna karşılık aynı yıllarda Osmanlı maliyesinin tüm gelirleri 18 milyon sterlin dolaylarındadır. Bir başka deyişle, dış borçlanma sürecinde, devletin gelirlerinin yüzde 60'ını dış borç ödemelerine ayırması gerekir Ortaylı, 2008: 125-129; Şahin, 2006: 60; Pamuk, 2007:61, 230-231; Pamuk, 2009: 113;

Mehmed Murad'ın *Turfanda mı? Yoksa Turfa mı?* isimli eserinin dışında da eğitim konusu, ağırlıklı olarak dönemin romanlarında yer alır. Örneğin Ahmet Mithat Efendi, için eğitim çok önemlidir. Özellikle yazarın *Felatun Beyle Rakım Efendi* isimli romanında yazar Rakım Efendi olarak kendisini anlatmış izlenimi verir. Bu romanda yazar eğitim almış ve entelektüel olarak tanımladığı kişide, hem doğunun hem de batının değerlerini öğrenmiş, fakat yaşam felsefesi olarak İslam dininin çizdiği kurallar çerçevesinde hareket eden özelliklere sahip tipler aramaktadır. Örneğin böyle bir kişiden, Arapça, dilbilgisi, mantık, hadis, tefsir, fıkıh, Fransızca, kimya, Tıp, hukuk, tarih, coğrafya ve dönemin seçkin eserlerinin okuması beklenmektedir (Ahmet, 2004: 41-42). Ahmet Mithat Efendi'nin bizim okuduğumuz romanlarına bakılırsa, bu gibi bilgileri yeterli seviyede bildiğini görmekteyiz. Özellikle Fransızca dönemin eserlerinde kendisine oldukça fazla yer bulmuştur.

Dönemin okuduğumuz romanlarında Alafranga olmak, entelektüel görünmek Fransızca bilmekle ilişkilendirilir. Bu durum Osmanlı modernleşmesinin birçok alanda kendisine Fransa'yı örnek almasından kaynaklanıyor olabilir. Çünkü Batılılaşma dediğimiz olgu sadece teknik araçların alınması veya ordunun modernleşmesi olarak olmamakta, diğer taraftan dil ve kültür gibi alanlarda da her ne kadar istenirse de getirileri olmaktadır. Dönemin romanlarında Fransızcanın yaygınlığı ve önemsenmesi de bu durumla açıklanabilir. Halid Ziya'nın *Aşk-ı Memnu* isimli eserinde Fransızcanın neredeyse Türkçeden daha önemli bir dil olduğunu betimleyen ifadeler rastlamaktayız. Romanda ailenin çocuklarının yetiştirilmesi Fransa'dan getirtilen bir Fransız mürebbiye sayesinde olmaktadır (Uşaklıgil, 2006: 70-90).

Kadınların eğitiminin gerekliliği de dönemin romanlarında kendisine yer bulan konulardan birisidir. Bu konuyla alakalı bakış açısı kadınların eğitim alması fakat geleneksel aile tipinde kadının üzerine düşen vazifeleri de yerine getirmesiyle alakalıdır. Örneğin, Ahmet Mithat Efendi'nin *Jöntürk* isimli eserinde bu konu Gazanfer Bey'in eşi Dilşinas Hanım aracılığı ile okuyucuya ulaşır. Gazanfer Bey Plevne mağlubiyetinden sonra Ruslara esir düşmüştür. Rusya'da bulunduğu zaman diliminde, İstanbul'da bulunan eşi Dilşinas Hanım'a mektup yazması gerekmektedir. Dilşinas hanımın okuma yazma bilmemesi Gazanfer Bey in yazdığı mektubun içeriğini değiştirmek zorunda

bırakır çünkü Dilşinas Hanım mektubunu başkasına okutturacaktır. Dilşinas hanım yine duygularını tam olarak mektubunda açıkça ifade edemez zira mektubu başkası yazacaktır. Böylece Gazanfer Bey'in harpten önceki kadınların eğitim görmemesi hakkındaki düşünceleri değişmiş olur. Kadınların eğitim almasına her ne kadar sıcak bakılmışsa da yukarıda değinildiği gibi, kadından geleneksel rollerinden de vazgeçmemesi beklenir. Bu bağlamda, Ahmet Mithat Efendi *Demir Bey* isimli eserinde konuya aynı paralellikte bakmaktadır. Toplumun genelini örneklendirebileceğimiz verilerde eserlerde mevcuttur. Halid Ziya Uşaklıgil *Bir Ölünün Defteri* isimli eserinde, Hüsamettin Bey üzerinden konuyu açıklamak gereği duyar. Hüsamettin Bey romanda, kitap ve şiir yazan bir kişiliktir fakat toplum ona boş lakırdılarla uğraşiyor gözüyle bakmaktadır. Yine Namık Kemal'in *Cezmi* isimli romanında ise matbaacılık ve dönemin okuma kültürüyle alakalı önemli ipuçları bulunmaktadır. Romanın bir bölümünde, karakterler arasındaki konuşma da bu konu şu şekilde tartışılır: (konunun açıklığa kavuşması için bir kitaba ihtiyaç duyulur) "Konu buraya gelince bir Fuzuli divanı bulmak gerekiyordu. Bu eseri ha deyince bulmak ise, hayli güçtü. Çünkü bizde Kanuni Sultan Süleyman zamanından sonra her yeniliğe karşı olunduğu gibi, matbaacılığa da önem verilmemişti. Hatta böyle bir icattan henüz haberimiz bile yoktu. Matbaacılık bize ancak bir yüz sene sonra Lale devrinde, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın ve İbrahim Müteferrika'nın himmetleriyle gelebilmiş, fakat ne yazık ki Patrona Halil adında bir sergerdinin isyanı hepsini kökünden silip götürmüştü. O devirde matbaa olmadığından bütün kitaplar elle yazılıyor ve en değerli eserler bile cahil hattatların elinden yanlışlarla dolu olarak çıkıyordu." (Namık, 2005b: 48; Ahmet, 2002: 69-70; Ahmet, 2001: 9-11, 79-81, 57-58).

4.9. II. Abdülhamid "İstibdat" Dönemi, Hürriyet ve Özgürlük Kavramları

Dönemin romanlarının yazıldığı yıllar, tarihsel olarak II. Abdülhamid'in saltanat yıllarıyla (1876-1909) örtüşmektedir. Abdülhamid bütün hayatını tam bir İslam âlimi, siyaset ve devlet adamı olmaya vermiştir. Babasının tabiriyle Abdülhamid kuşkulu ve sessiz birisidir. Abdülhamid babası I. Abdülmecid ile ağabeyi Murad'ın alafranga hayatının devlete ve millete zarar verdiğine inanmıştır. Abdülhamid'in ilk saltanat yılları Midhat Paşa'nın ve meclisin Rusya ile harp etme isteği üzerine girilen harple başlamıştır. Harpten (93 Harbi) yenik çıkan Osmanlı Devleti meclisi kapatmış ve bundan sonra Abdülhamid'in saltanatının ikinci dönemi başlamıştır ki bu dönem bazı tarihçiler tarafından istibdat devri olarak adlandırılmaktadır. 1890'da Harbiye ve Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından kurulan İttihad ve Terakki Cemiyeti ise II. Abdülhamid'in saltanatını daha tutucu hale getirmiştir. Abdülhamid'in ikinci saltanat dönemindeki bütün güçlerin merkezileşmesinin yarattıklarından biri, geniş bürokrasi örgütü olur. Bu bürokrasi, bu rejimin en baskıcı, fakat en zayıf yanı olmuştur, çünkü çağdaş bir yönetim sistemi olması için gerekli kadrolardan ve rasyonel yöntemlerden yoksundur. Bu merkezileşmiş bürokrasiye yarayan tek teknik araç telgraftır. Bu dönemde Batı uygarlığından alınıp çok benimsenen en önemli teknik araç bu olur. Başkent ile vilayetler arasında sayısız gizli haberleşmeler için icat edilmiş şifreler, hükümet yönetiminin en geliştirilmiş aracı haline gelir. Bürokrasi, başka bir örgütün daha gelişmesini gerektirmiştir. Bu, memurların ve amirlerin devlete bağlılığını kontrol edecek kişilerden meydana gelmiş bir hafiye ve jürcü örgütüdür. Bu örgüt, denetleme ile görevlendirildiği bürokrasi örgütünden farklı olarak gizli, resmi olmayan bir örgüttür; fakat haber toplama ve verme işinde sınırsız özgürlüğü vardır. Hafiyelik ve Jürcücilik örgütünün başkentte Baş hafiye adı altında bilinen resmi bir makamı, dairesi

ve ödeneği olmakla birlikte, hafiye jurnalci kadroları temelde geniş bir gönüllü ordusudur. Bu gönüllü hafiye ve jurnalci ordusunun padişahın idaresine, telgraf ve bürokrasi kadar başarılı bir katkısı olduğu söylenemez. En önemli başarısı, rejimin tehlikeli saydığı kişileri, gölgelerinden korkacak kadar uslandırması olmuştur. Bunlara gördüklerini değil, hatta duyduklarını bile değil, tahmin ettiklerini, şüphe ettiklerini de bildirme özgürlüğü verilince, saray devleti okumaya bile vakit bulamayacak kadar çok gizli rapor içine gömülmüştür. Bunların birçoğunun asılsız oluşu, inanırlık değerlerini de kaybettirmeye başlamıştır. Birçok kişi, başkalarına kötülük etmek düşüncesinden ziyade kendilerini korumak düşüncesiyle görünüşte önemli, aslında temelsiz haberler uydurup göndermeye, bazıları da bundan iyi bir gelir sağlamaya başlamışlardır. Pek muhtemel olarak halk, böyle bir örgütün varlığından bile habersiz kalmıştır; çünkü bu örgütün hedefi halk değil, padişahı düşürebilecek mevkide olan kişilerdir. Bunlara sadrazamlar, şeyhülislam, nazırlar ve paşalar, yüksek komutanlar ve genç öğrenciler dâhildir (Berkes, 2010: 344-345; Finkel, 2007: 443).

Abdülhamid'in rejimini anlamak için kendisinin orduda modernleşmeyi sağlamak amacıyla getirttiği Alman Generali von der Goltz'un arkasına yazdığı mektuba bakmak gerekir: Padişahın evhamı yüzünden burada, gerçekte iyi bir ordu kurulamaz... Atış eğitimleri zamanında o kadar sinirleniyor ki, bazen istifamı verip onu kendi amacına kendi başına ulaşmasını sağlamaya bırakmayı düşünüyorum... Askeri birliklerin yığınak yapması gerektiğinde bunun arkasında bir darbe komplosu olabileceğinden korkuyor. Belki de orduyu kuvvetlendirmekten ziyade, onu savaşa yaramaz bir güç halinde tutmak istiyor... Padişahın kendi ordusunu kendine düşman sayması yüzünden bütün girişimlerim sonuçsuz kalıyor. Kendi ordusunu, Rusların, Bulgarların, İngilizlerin bir aradaki ordularından daha tehlikeli bir düşman gibi görüyor." (Berkes, 2010:345).

Abdülhamid'in bütün stratejisi ulema-bürokrat- asker güçlerinin birleşmesini önlemek, onları kendine sadık bir güç yapmaktır. Bunu, haber alma örgütü, saray adamlarının çalışmaları, ulemayı, bürokratları ve orduyu siyasetten, daha doğrusu saray çevresine kapanmış olan siyasetten ayırmak, onları, rütbelere, maaşlar, atiyelerle tatmin etmekle sağlar. Eski Osmanlı sisteminde olduğu gibi bir yanda padişah ve arkasındaki ulema, bürokrasi ve ordu, öbür yanda halk birbirinden apayrı iki âlem olarak yaşar. Fakat Abdülhamid rejimi asıl gücünü yüksek ulema, bürokrasi ve ordudan ziyade halkta, fakirliğe, kader ve kısmet araçlarıyla bürokrasinin ve ordunun örnek olduğu itaatkârlık, ubudiyet denen boyun eğme ve kölelik ruhu içinde, bunlara karşı giden aydınların ve reformcuların karışmalarından kurtulmuş olmanın özgürlüğü altında yaşayan halkta bulmuştur. Halifeyle halk arasında din bağının kuruluşunda, bu dönemde gelişen yeni bir din adamı tipide rol oynar. Şimdiye kadar halktan uzak olan resmi ulema aristokrasinin yanında ve altında, genişleyen ekonomik çöküşle orantılı olarak çoğalan medrese öğrencileri, cerciler, hafızlar, imamlar, şeyhler, dedeler, şerifler, seyitler, nakipler, üfürükçüler... Bol bol yetişmeye başlar. Bu profesyonel, resmi olmayan din adamlarının yarattığı hava içinde, halk arasında dindarlık havasını bozacak eylemlere kalkışanları polis cezalandıracaktır. Oruç tutmayanlar, beş vakit namaz kılmayanlar, zındıklıkla suçlanmamak için dikkatli davranmalıydılar. Halkın kafasına hâkim olmak için bütün yayınlar sansür altına konmuştur. Günlük gazeteler bile, yayımlanmadan önce, resmi sansürcülerin elinden geçer. Hafiye ve jurnalciler gibi, sansürcülere de geniş bir hayal gücü özgürlüğü tanınmıştır. Bu yönetimden en fazla rahatsız olanlar subaylar, yüksek öğretim talebeleri, özellikle harbiye ve tıbbiye öğrencileri, kısmen alt kademedeki memurlardır (Berkes, 2010: 344-348; Öztuna, 2008: 80).

Bu bağlamda dönemin romanlarına bakıldığında II. Abdülhamid'in rejiminden rahatsızlık duyan bir yazarlar topluluğuyla karşılaşırız. Bu yazarlardan en önemlileri ise Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'dir. Bu dönemde Namık Kemal *Vatan Yahut Silistre* eseri ile Ahmet Mithat Efendi ise *Jöntürk* isimli eseri ile devletten tepki almış ve sürgüne gönderilmişlerdir. Rejimin kısaca özetini verdiğimiz yukarıdaki bölümde bu gibi konuların aynı zamanda dönemin eserlerinde de yer aldığını görürüz. Örneğin Ahmet Mithat Efendi'nin *Jöntürk* isimli eserinde roman kahramanlarından Nurullah Bey sadece evinde bazı "rejimin yasakladığı" kitaplar bulunduğu için (Cevdet Tarihi, Kısas-ı Enbiya, Girit Zafenamesi, Harabat, Tasvir-i Efkâr koleksiyonu, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Avrupa'da yayınladıkları Muhbir ve Hürriyet koleksiyonları, Ahmet ve Murat Bey'lerin Jöntürkler' e ait olan eserleri) tutuklanmış ve aylarca sorgulandıktan sonra sürgüne gönderilmiştir. Burada yukarıda anlatılanlara paralellik göstermesi açısından Nurullah Bey'in evinde bulunan kitapların hafiyeler tarafından yerleştirilmiş olması ilgi çekicidir. Romana göre tutuklananlar yeni fikirlere sahip olan kişilerdir. (Ahmet, 2002: 45-46,51-52).

Yazar kendi cümleleri ile dönemi, Kaşif Efendi (Nurullah Bey'in babası) üzerinden anlatır. Kaşif Efendi burada genç ve vatansever oğlu Nurullah'ın gerçekleri görmesini sağlamaya çalışır. Yazar burada öncelikle dönemin şartlarını özetler. Bu şartlarda bırakın siyaset yapmayı siyasetten konuşmak bile imkânsız görünür: "O zamanların siyasi durumlarına göre Kaşif Efendi'yi yeni bir yönetim meselesi asla heveslendirmez. Neden heveslensin? Öyle bir zamanın en büyük önde gelenleri bile yüksek makamlarının zevkini süremiyorlar. Saraylar gibi büyük konaklar, yalılar, köşkler yaptırdıkları halde içinde oturamıyorlar. Bunların hepsi sürgündeler. Nişantaşı gibi bazı yerlere sürgün edilmişlerdir. Onların hepsi mahpustur: o cennet gibi konaklarından dışarı çıkamayarak ve dışarıdan görüşmek istedikleri ahabplarını çağıramayarak hafiyeler tarafından ve açıkça gözaltında yaşıyorlar. Neredeyse, insanlarla görüşmeye yasaklı gibi devamlı bir hapis halindedirler. Nice haksızlıklar ve insafsızlıkların semeresi olan servet ve mallarıyla iftihar ve güven hislerinden bile mahrumdurlar. Bu konakları bile, ne surette kazandıkları bilinmeyen bir servet ile yaptırarak yalnız bu hal ile halkın dikkatini çekip, lanete batıp durmakta iken o servetin, sakladıkları bölümünü nasıl ortaya koyabilirler? Özel bir izin olmaksızın her gün gidip gelmekte oldukları yolu değiştirmeye bile güçleri yetmez nerede kaldı ki tatil günlerinde canlarının istedikleri yerlere gidip gezebilirler." (Ahmet, 2002: 161-164).

Yazarın dönemde aydınlara oldukça sorunlar yaşatan hafiyecilik teşkilatı ve rejime karşı siyaset yapamaması ile ilgili düşünceleri aşağıdaki cümlelerle devam eder: "Kendileri bunca servet ve nimete sahip oldukları halde henüz gözleri dolmayıp, daha hangi taraflardan nasıl yararlanacaklarını, neler kapabileceklerini düşünmek ile daima uğraşırlar. Ayrıca kendilerinin kazandırdıkları soysuz yardımcılarını da doymak bilmeyerek gittikçe artan bir açgözlülükle, efendilerini zorlayıp duruyorlar. Baş belası olarak yalnız bunların vücudu kâfi görülmez mi? İşte şu gözlem ve düşünceler, Kaşif Efendi'yi makam arama sevdalarından uzak tutuyordu. Bu acınacak halleri yurdunu koruma çabasıyla görüp, ortadan kaldırmak imkânını aramakla meşgul olan partiye de katılamıyordu. Hiçbir ümidi yok ki iştirak edebilsin. En küçük bir şüphe ile kendisi de bir tarafa atılarak bunca acılara bir de kendisinin eklenmesinde hiçbir menfaat bulamıyordu. Bu yüzden, başının selametini kendi evceğizi içinde buluyor. Fakat insan topluluğunun hiç birisinde ve hiçbir zaman görülmemiş olan bu facianın beğenilecek hiçbir yerini bulamayarak ömrünün sonuna kadar kendi haline katlanmak için evinde çürümeye kendini mahkûm ediyordu. Bu durumla ilgili arada bir oğlu ile konuşmaya da çalışıyordu: Aman oğlum (Nurullah Bey) ne ablana ne bana acıma kendine acı, gençlik

ve vatanperverlikle göze alacağın fedakârlıktan vatan için hiçbir fayda ve iyilik bekleme. Hakikaten vatan sevgin var ise kendini koru. Olayları evinden takip et ve gözlem yap, kim bilir belki bir gün gelir de Nurullah gibi gençlere, hatta Kâşif gibi ihtiyarlara da vatan için hizmet ihtiyacı görülür. O zaman geldiğinde bizi, sürgün yerinde bulacağına İstanbul da bulsun.”(Ahmet, 2002: 187,190).

Burada yazar sürgün konusuna da değinmiştir ki bu mevzu dönemin önemli problemlerinden birisidir. Rejim aleyhtarı kişiler hafiyeciler tarafından ihbar edilip sürgüne gönderilirdi. En önemli sürgün bölgeleri Rakka, Halep ve Kıbrıs'tı. (Daşcıoğlu, 2007:178). Burada Partiye katılmanın da imkânsızlığından bahsedilmektedir ki kastedilen İttihat ve Terakki Cemiyeti olmalıdır. Aynı eserde hafiyelik teşkilatı hakkında daha ayrıntılı ve ilginç bilgiler verilmeye devam edilir. Dönemin koşullarıyla düşünüldüğünde bu bilgiler oldukça tutarlı görünür: ‘Pis bir hafiyeden merhamet ve mertlik olur mu? Sorusuna cevap vermekte acele etmeyin. Çoklarıyla görüşmüş olduğumuz için bunların hallerini pekiyi bilenlerdeniz. Bunlar kendilerini iki sınıfa ayırırlar. Birinci sınıfı asıl pis hafiyelerdir ki, gezip dolaştıkları yerlerde ve yahut hazır buldukları toplantılarda duydukları önemsiz bir sözü abartıp ihbar ederler. Hiçbir şey görüp işitmeseler de uydururlar. Masumlar aleyhine iftira bunlar için maharet sayılır. Yolda gördükleri bir adamın cebine veya evinin içine yasaklanmış yayın, dinamit veya bomba gibi şeyler koymak işte bunların hüneridir. Bazen hafiyelerin görevlerinden alınmaları da bu edepsizliklerin meydana çıkmasındandır. Diğer sınıfı kendilerini gerçek hafiyeler olarak kendilerini görürler. Bu edepsiz takımından onlar da şikâyetçi görünürler. Fakat hangisinin özellikleri gerçekten araştırılacak olursa, birinci sınıfa az çok girdikleri anlaşılır.’ (Ahmet, 2002: 190).

Eserde, Mısır'a sürgün koşulları anlatılırken Mısır'daki politik serbestliğin altı çizilmektedir. Namık Kemal'de rejimle problem yaşayanlardan birisidir. Genç Osmanlı liderlerinden Namık Kemal 1877 yılında tutuklanmış, sonra bir dizi Ege adasında devlet görevlerine atanmış önce Midilli, sonra Rodos'a gitmiş, son gönderildiği Sakız'da da ölmüştür. Yazar *Cezmi* isimli eserinde II. Abdülhamid döneminin eleştirisini yapmış gibidir. Yazar, romanın bir bölümünde, İran şahlarından II. İsmail'i kendisine karşı gelenleri ya idam ya da gözlerine mil çekerek bertaraf eder şeklinde tasvir etmiş ve II. Abdülhamid'i bu kişiye benzetmiştir. Bununla alakalıda eserine kısa bir şiir eklemiştir: ‘Ne mümkün zulm ile, bidad ile imha-yı hürriyet; Çalış, idraki kaldır muktedirsен ademiyetten.’ Yazar burada, hürriyet fikrinin zulümle, adaletsizlikle asla yok edilemeyeceğini kastetmiştir (Namık, 2005a: 26).

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Her çalışmanın öncesinde araştırmacının zihninde bir soru belirir. Çalışmamıza başlamadan önce bizim zihnimizde beliren soru ise; sosyal tarih araştırmalarında edebi kaynakların kullanılabilmesi ve romanların da bu edebi alanlardan birisi olabileceği ile ilgiliydi. Çalışmamızın sonucunda zihnimizdeki soru yanıtlanmış ve pozitif yönlü cevap alınmıştır.

Araştırma konusunun belirlendiği zaman diliminde, sosyo-kültürel değişimler göz önüne alındığında ve romanlarda anlatılanlarla mukayeseli bir şekilde incelendiğinde her ikisi arasında bir paralellik göze çarpmaktadır. Örneğin Ahmet Mithat Efendi'nin *Jöntürk* isimli eseri II. Abdülhamid döneminin baskıcı politikalarının karakterini çizmektedir. Halid Ziya'nın *Aşk-ı Memnu* ve Mehmet Rauf'un *Eylül* isimli eserleri ise dönemin Batılılaşma problemleri aynı zamanda da bunun Türk toplum hayatına yansımaları ve bu durumun beraberinde getirdiği sorunsallarla ilgilenmişlerdir. Bu bağlamda yazarlar bir yandan eleştiri yaparak mevcut düzenin iyileştirmesini sağlamaya çalışmışlar, diğer taraftan da Batılılaşmanın getirdiği toplumsal anlamdaki yenilikleri Türk toplumunun yapısıyla ilişkilendirmeye çalışarak kendilerine entelektüel bir misyon edinmişlerdir.

Yazarlar eserlerinde genelde kendi deneyim ettikleri olayları anlatmışlardır. Bu şu anlama gelmektedir: Yazarlar eserlerinde ya kendi zaman diliminde meydana gelen olayları hikâyeleştirmiş ya da birebir kendi yaşadıkları olayları hikayeleştirmişlerdir. Zaman zaman da roman kahramanlarının yerlerindeki kişiler kendileri olmuşlardır. Yazarların hem topluma karşı sorumlulukları düşünüldüğünde, hem de dönemin konjonktürü dikkate alındığında bu konuda oldukça cesur davranmışlardır. Edebiyatçıların, toplumun ilerisini tasavvur etme ve yaşatma misyonlarını büyük ölçüde yerine getirmişlerdir. Bu durum hem yazarların yaşadıkları zaman diliminde hem de sonrasında yaşanan sosyal, kültürel ve siyasal gelişmeler dikkatle incelendiğinde daha anlaşılır olacaktır.

Okunan eserlerin tamamı göz önüne alındığında, hem toplumun gelenekselliği ile birlikte kazanılan değerlerin kaybolmaması istenmekte hem de toplumda mevcut algılayışın batılılaşmayla beraber gelen değerlere adapte olması istenmektedir. Bu konuya en güzel örnek, kadınların eğitimi konusunda verilebilir. Burada, kadınların eğitilip sosyal hayata daha değerli varlıklar olarak sunulması istenildiği gibi aynı zamanda da geleneksel Türk aile tipinde oynadıkları rolleri de kaybetmemeleri istenmektedir. Yani hem muhafazakar toplum yapısının korunması istenmekte hem de Batılılaşmanın yüklediği sorumlulukların yerine getirilmesi istenmektedir.

Dönemin romanlarından en fazla göze çarpan ve bizim de birçok yerde yararlandığımız Mehmed Murad'ın *Turfanda mı? Yoksa Turfa mı?* eseri olmuştur. Burada da ise yazarların bütününe döneme eleştirel bir açıdan bakmadığını ve bazen de sistemin savunuculuğunu yaptıklarını görmekteyiz. II. Abdülhamid'in İslamcılık politikasının ideolojik içeriği ile yazarın eserinin içeriği birbiriyle mukayese edildiğinde inanılmaz bir benzerlik bulunmaktadır.

Romanlarda kendisine yer bulan ve hacim olarak oldukça geniş olan konulardan birisi rüşvet ve iltimastır. Hem dönemin edebi eserleri hem de tarih kitapları dikkate alındığında, klasik dönem Osmanlı Devleti'nde ve özellikle de sonrasındaki dönemde bu konunun devleti oldukça uğraştırdığı anlaşılmaktadır. Asıl ilgi çekici olan ise toplumumuzda bu gibi hastalıkların hala devam eder olduğudur.

Sosyal tarih açısından değerli olan konulardan birisi dönemin kırsalındaki durumdur. Bu açıdan eserlere bakıldığında her ne kadar yazarların İstanbul ve çevresinde ikamet ettiklerini bilsek de kırsal hakkında da bize değerli bilgiler vermektedirler. Köylünün yaşamını kazanmada ki problemler, devletin aldığı vergilerin ağırlığı ve bunu alan kişilerin köylüye yaptıkları haksızlıklar içerik olarak bizleri en fazla ilgilendirenlerdir.

Türkçe, konu edinilen zaman aralığında bünyesinde oldukça yabancı sözcük barındıran bir yapıya sahipti. Yabancı sözcük alınan dillerden en önemlilerinden birisi Fransızcaydı. Yazarlar bu konuya hem dilin yabancılaşması anlamında hem de Batılılaşmanın sadece dildeki yabancılaşma ile gerçekleşmeyeceği savıyla eleştirel bir açıdan bakmışlardır. Bu eserlere, Saffeti Ziya'nın *Salon Köşelerinde*, Mehmet Murad'ın *Turfanda mı? Yoksa Turfa mı?*, Mehmet Rauf'un *Eylül*, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu* örnek gösterilebilir.

Yazarların birçoğu II. Abdülhamid Dönemiyle eşzamanlı olarak eserlerini icra etmişlerdir. Bunu yaparken de bilinen zorluklarla karşılaşmışlar ve hayatlarının bir bölümünü yazdıklarından dolayı sürgünlerde geçirmişlerdir. Fakat bu var olan baskıcı politikalara rağmen yazarlar problemleri eserlerinde işlemekten vazgeçmemişlerdir.

Bu bağlamda, hem Osmanlı Devleti dönemi sosyo- kültürel değişimlerini, hem de Türkiye Cumhuriyeti dönemi sosyo-kültürel değişimlerini inceleyen çalışmalar bu süreçte yazılan edebi eserleri dikkate aldıklarında, tahmin ettiklerinin daha fazlasını karşılarında bulduklarında şaşırılmamalıdır. Olayların farklı perspektiften değerlendirilmesi, farklı ufukların açılması anlamında benzer çalışmaların daha geniş çerçevede yapılmasını değerli buluyoruz.

KAYNAKLAR

- AHMAD, F., 2006. Modern Türkiye'nin Oluşumu, Çev.: Y. Alogan, Analiz Basım, İstanbul, 296s.
- AHMED, R., 2005. Meşak-ı Hayat, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 75s.
- AHMET, M., 2002. Jöntürk, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul, 239s.
- , M., 2003. Hasan Mellah, İlya Basım Yayın, İzmir, 558s.
- , M., 2005. Dürdane Hanım, İskele Yayıncılık, İzmir, 208s.
- , M., 2001. Demir Bey, Bahar Yayınevi, İstanbul, 389s.
- , M., 2004. Felatun Bey İle Rakım Efendi, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 263s.
- , M., 2010. Felatun Bey ile Rakım Efendi, Lacivert Yayıncılık, İstanbul, 160s.
- AKDAĞ, M., 2010. Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 711s.
- AKGÜNDÜZ, A., ÖZTÜRK, S., 2000. Bilinmeyen Osmanlı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 527s.
- AKTAŞ, Ş., 2000. Roman İncelemesine Giriş, Akçağ Yayınevi, Ankara, 160s.
- AKYILDIZ, A., 1993. Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, Eren Yayıncılık, İstanbul, 338s.
- AKYÜZ, K., 1995. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 272s.
- BAKIRCIOĞLU, Z., 1999. Başlangıçtan Günümüze Türk Romanı, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 138s.
- BAKİ, H., 2000. "Tanzimat Edebiyatında Roman", Türk Yurdu, c. 20, ss.83-88
- BALABANLAR, M., 2003. Türk Romanında Kurtuluş Savaşı, Kültür Yayınları, İstanbul, 498s.
- BELGE, M., 2008. Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 264s.
- BERKES, N., 2010. Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 598s.
- BOZKURT, F., 2002. Türklerin Dili, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 744s.
- BURÇAK, B., 2004. "II. Abdülhamid Devrinde İslam ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu" Doğu Batı, 3. Sayı, Doğu Batı Yayınevi, Ankara, ss. 115-123.
- CEM, İ., 1995. Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul, 476s.
- ÇETİN, N., 2009. Roman Çözümleme Yöntemi, Öncü Kitap Yayınları, Ankara, 304s.
- DAŞCIOĞLU, K., 2007. İskan, Suç ve Ceza, Osmanlı'da Sürgün, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 296s.
- ENGİN, N., 1998. Osmanlı Devleti'nde Kölelik, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 212s.
- ENGİNÜN, İ., 2007. Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923), Dergah Yayınları, İstanbul, 943s.
- ERYILMAZ, B., 2006. Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yayınları, İstanbul, 258s.
- FAROQHI, S., 2008. Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, Çev.: Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 343s.
- , S., İNALCIK, H., QUATOERT, D., (Ed.) , 2004. "Krizler ve Değişim "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Eren Yayıncılık, 1136s.

- , S., 2009. Orta Halli Osmanlılar, Çev.: H. Çalışkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 320s.
- FINDIKOĞLU, Z., (Komisyon) 1999. "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", Tanzimat, Cilt 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1026s.
- FINKEL, C., 2007. Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Çev.: Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul, 612s.
- FORTNA, B., 2005. Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim, Çev.: P. Siral, İstanbul, 320s.
- HALAÇOĞLU, Y., 2007. XIV. XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 254s.
- İHSANOĞLU, E., İHSANOĞLU, E., (Ed.) 1999. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, Feza Yayıncılık, İstanbul, 361s.
- İNALCIK, H., SEYİTHANOĞLU, M., 2006. Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu) Phoenix Yayınevi, Ankara, 576s.
- , H., 2009. Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600, Çev.: R. Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 285s.
- , H., 2010. Devlet-i Aliyye I. Cilt, (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 377s.
- KAPLAN, R., Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy, Akçağ Yayınları, Ankara, 538s.
- KARAL, E., Z., 1995. Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1856-1861) 6. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 321s.
- , E., Z., 1996. Osmanlı Tarihi (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918) 9. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 593s.
- KARPAT, K., 2007. Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876- 1908) Çev.: E. Soğancılar, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 359s.
- , K., 2009. Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum, Timaş Yayınları, İstanbul, 287s.
- , K., 2008. Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus, Çev.: A. Z. Durukan, K. Durukan, İmge Yayınevi, Ankara, 163s.
- , K., 2010. Osmanlı Nüfusu 1800-1914, Timaş Yayınları, İstanbul, 464s.
- KAYALI, K., TAKIŞ, T., (Ed)2008. " Şerif Mardin Okumaları Konusunda Bazı Sorular Ya da Bazı Sorunlar" Şerif Mardin Okumaları, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 316s.
- KIYMAZ, A., 1991. Romanda Milli Mücadele, Akçağ Yayınları, Ankara, 311s.
- KOLCU, A., İ., 2010. Tanzimat Edebiyatı ve Roman, Salkım Söğüt Yayınevi, Erzurum, 311s.
- KORKMAZ, R., 2007. Yeni Türk Edebiyatı (1839-2000), Grafiker Yayınları, Ankara, 454s.
- KUDRET, C., 1965. Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman, Varlık Yayınevi, Ankara, 353s.
- KUTLU, Ş., 1987. Başlangıçtan Günümüze Türk Romanları, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 304s.
- MARDİN, Ş., 2010a. Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, 315s.
- , Ş., 2010b. Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul, 182s.
- MAT, C.,2007. Türk Romanında Çanakkale Muharebeleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 367s.

- MCGOWAN, B., İNALCIK, H., (Ed.) 2006. ‘‘Ayanlar Çağı, 1699-1812’’Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Çev.: A. Berktaş ve S. Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1136s.
- MEHMED, M., 2006. Turfanda mı? Yoksa Turfa mı?, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 380s.
- MEHMET, R., 2005. Eylül, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 295s.
-----, 2006. Eylül, Akçağ Yayınları, Ankara, 446s.
- MİYASOĞLU, M., 2000. ‘‘Romanımız ve Romancımız Üzerine’’ Türk Yurdu, cilt: 20, (153-154). ss. 69-72
- MORAN, B., 2002. Türk Romanına Eleştirel Bakış, (Ahmet Mithat’tan A.H. Tanpınar’a), İletişim Yayınları, İstanbul, 336s.
- MUMCU, A., 2005. Tarih İçinde Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti’nde Rüşvet, İnkılap Yayınları, İstanbul, 382s.
- MÜFTÜOĞLU, A., H., 2005. Çağlayanlar, Akvaryum Yayınevi, İstanbul, 144s.
- NABİZADE, N., 2005. Zehra, Akvaryum Yayınevi, İstanbul, 160s.
-----, N., 2004. Karabibik, İlya Yayınevi, İstanbul, 45s.
- NAMIK, K., 2005a. Cezmi, Akvaryum Yayınevi, İstanbul, 349s.
-----, K., 2005b. İntibah, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 191s.
- OCAK, A., Y., 2010. Türkiye sosyal Tarihinde İslam’ın Macerası, Timaş Yayınları, İstanbul, 240s.
-----, A., Y., İHSANOĞLU E., (Ed.), 1999. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, Feza Yayınevi, İstanbul, 361s.
- OKAY, M. O., YALMAN, T. S. (Ed) 2007. ‘‘Tanzimatçılar: Yenileşmenin Öncüleri’’ Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 467s.
- ORTAYLI, İ., 2008. Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 343s.
-----, İ., 2009. Osmanlı Toplumunda Aile, Timaş Yayınları, İstanbul, 240s.
- ÖZDEMİR, C., 2000. ‘‘Roman nedir?’’, Türk Yurdu, Cilt: 20 (153-154), Evren Yayıncılık, Ankara, ss. 6-11
- ÖZKAYA, Y., 2010. 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 413s.
- ÖZTUNA, Y., 2008. II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 264s.
- PAMUK, Ş., 2007. Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İletişim Yayınları, İstanbul, 242s.
- PEAN, P., 1990. Dünyada ve Türkiye’de Rüşvet ve Az Gelişmişlik, Çev.: H. Boysan, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 304s.
- QUATAERT, D., İNALCIK H., (Ed.) 2004. ‘‘ 19. Yüzyıla Genel Bir Bakış: İslahatlar Devri’’, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Çev.: A. Berktaş ve S. Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1136s.
- RASİM, A., 2005. Meşakk-ı Hayat, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 103s.
- RECAİZADE, M., E., 2009. Araba Sevdası, Yakamoz Yayıncılık, İstanbul, 181s.
- SAFFET, N., 2006. Zavallı Necdet, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 260s.
- SAFFETİ, Z., 2004. Salon Köşelerinde, Klas Yayınları, İstanbul, 147s.
- SAKAOĞLU, N., 1999. Bu Mülkün Sultanları, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 614s.
- SAMİPAŞAZADE, S., 2010. Sergüzeşt, Akvaryum Yayınları, İstanbul, 127s.
- SINGER, A., 2008. Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler, Çev.: S. Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 237s.

- SOMEL, S., A., 2010. Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, Çev.: O. Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 438s.
- STEVİCK, P., 2004. Roman Teorisi, Çev.: S. Kantarcıoğlu, Akçağ Yayıncılık, Ankara, 363s.
- ŞAHİN, C., 2006. 'Yeni Bir Çalışma Işığında Osmanlı'da Dış Borçlanma ve Mali İflas Üzerine' Doğu Batı Dergisi 17. Sayı (Ekonomi), Ankara, ss. 57-68
- ŞAVKAY, T., 2002. Dil Devrimi, Gelenek Yayınları, İstanbul, 110s.
- ŞEMSEDDİN, S., 2005. Taaşuk-ı Talat ve Fıtnat, Akçağ Yayınları, Ankara, 79s.
- ŞİŞMAN, A., 2004. Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1878) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 185s.
- TEKELİ, İ., İLKİN, S., 1993. Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 221s.
- TOSH, J., 2008. Tarihin Peşinde, Çev.: Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 226s.
- TURHAN, M., 1987. Kültür Değişmeleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 269s.
- UŞAKLIGİL, H., Z., 2009. Bir Ölünün Defteri, Özgür Yayınları, İstanbul, 158s.
- , H., Z., 2006. Aşk-ı Memnu, Özgür Yayınları, İstanbul, 514s.
- , H., Z., 1984. Bir Ölünün Defteri, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 120s.
- YILMAZ, D., 2002. Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 135s.
- ZILFI, M., 2010. Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları, Çev.: N. Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 322s.
- ZÜRCHER, E., J., 2008. İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışmalar, İletişim Yayınları, İstanbul, 176s.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı :Süleyman YELOCAĞI

Doğum Yeri ve Tarihi :GAZİANTEP/ 1980

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi :Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi :

Doktora Öğrenimi :

Bildiği Yabancı Diller :İngilizce

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar :Artvin Çoruh Üniversitesi

İletişim

E-Posta Adresi :suleymanyelocagi@yahoo.com.tr

Tel. :0 537 678 00 49

Tarih :